

FRIDA

Copyright © 2019 Frida Umuhoza

Minden jog fenntartva. A szerző előzetes írásbeli engedélye nélkül a kiadvány egyetlen része sem sokszorosítható, terjeszthető vagy továbbítható semmilyen formában vagy eszközzel, beleértve a fénymásolást, hangrögzítést, vagy más elektronikus vagy mechanikus módszereket, a kritikai művekben szereplő rövid idézetek és bizonyos más, a szerzői jog által megengedett, nem kereskedelmi célú felhasználások kivételével.

frida.net.au

A könyv katalógusrekordja elérhető az Ausztrál Nemzeti Könyvtárban.

ISBN 978-0-6485862-3-4

ÖNÉLETRAJZ / TÚLÉLÉS
ÖNÉLETRAJZ / ELLENÁLLÓKÉPESSÉG
ÖNÉLETRAJZ / VALLÁS

Borítóterv: Chris Grech Design
Borítókép: Chris Grech Photography
Könyvterv: Green Hill Publishing

Fordította: Lukács Tibor

A magyar fordításban a szentírási hivatkozások az eredeti szövegben hivatkozott angol nyelvű bibliafordítás magyar fordításai.

A szerző azért adta ki ezt a könyvet, hogy elmondja, mi történt a családjával és sok tuszival Ruandában. Továbbá az átélt tragédiák után a szerző szeretné hirdetni Krisztus evangéliumát, az ő gyógyítását és szabadítását, és szeretné elmondani a világnak, hogy nagy erő van a másoknak és önmagunknak való megbocsátásban.

A könyvben szereplő személyek nevét magánéletük védelme érdekében megváltoztattuk.

FRIDA

A halál választottja – az élet nagykövete

Átdolgozott és aktualizált kiadás, 2019

FRIDA UMUHOZA

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Szeretnék köszönetet mondani mindazoknak a különleges barátoknak, akik támogattak ezen a nehéz úton, különösen James és Tina Stacey-nek, valamint Jayne és Kofi Banful lelkésznek.

Köszönöm a tágabb családomnak is, hogy mellettem álltak, amikor támaszra volt szükségem.

Elismerésemet fejezem ki továbbá túlélő társaim bátorságáért és elszántságáért, és azért az inspirációért, amit számomra jelentenek.

Köszönöm a Mason családnak a sok támogatást.

Szeretnék köszönetet mondani korábbi lekipásztoraimnak és gyülekezeti vezetőimnek keresztény közösségemben, amiért gondoskodtak rólam és a gyermekeimről.

Köszönet Chris Grechnek a könyvborító tervezéséért és a fényképeszeti munkákért.

AJÁNLÁS

Szívemből ajánlom könyvemet:

Szerető férjemnek, Robnak, és hét gyermekünknek

Anyósomnak, Ankje van der Zaag-nak

Minden férfinak és nőnek, akik a tuszik ellen 1994-ben elkövetett ruandai népirtás után új esélyt kaptak az életre

A jövő nemzedékeknek, akik a mi gyermekeink, örökségünk és reménységünk

Adeline és Clarisse unokatestvéremnek

Emile és J.M.Vianney nagybátyámnak, valamint az egész tágabb családomnak és barátaimnak

És a következők emlékének:

Apai és anyai nagyszüleim

Anya és apa

Testvéreim: César Uwineza (Kiki), Solange Umugwaneza (Mimi), Alestude Munyabugingo, Régis Dominique Shumbusho, valamint kicsi húgom, Gatesi Bénédicte

Néhai legjobb barátnőm: Claudette Umugwaneza

Néhai nagynéném: Marie Mukarubega

Anyám bátyja: Narcisse Rudahaba

Nyugodjatok békében

A SZERZŐRŐL

Frida 1980. március 14-én született a ruandai Nyanzában, ahol szüleivel és öt testvérével élt. Frida és családja a tuszik ellen elkövetett 1994-es ruandai népirtás áldozatává vált. Az egész családját meggyilkolták a népirtás során. Frida mindössze tizennégy éves volt, amikor tizenöt családtagjával együtt élve eltemették, de aztán csodával határos módon megmentette egy fiatalember, aki a családjának dolgozott.

Frida az egyetlen túlélő a családjából, jelenleg Rob van der Zaag felesége. Hét gyermekük van. Az Ohio állambeli Bowling Green State University Firelands Campus intézményben bachelor diplomát szerzett kommunikáció szakon. Frida a világ minden táján, többek között Afrikában, Európában, Amerikában és Ausztráliában is megosztja a csodálatos túlélésről, Isten kegyelméről, a megbocsátás erejéről, a belső gyógyulásról és az ellenállóképességről szóló történetét. Frida középiskolákban, egyetemeken, gyülekezetekben, üzleti és nonprofit szervezetekben, valamint különböző női csoportokban is tart előadásokat.

Frida az ENSZ New York-i székházában is beszédet mondott a tuszik elleni ruandai népirtás 2016-os évenkénti megemlékezésén. 2019-ben felszólalt a párizsi Memorial de la SHOAH múzeumban és a melbourne-i Zsidó Holokauszt Központban.

Frida egy további könyvet is írt *In the School of Resilience (Az ellenállóképesség iskolája)* címmel.

TARTALOMJEGYZÉK

A szerzőről

Előszó

- 1. fejezet** Az otthon, amit szerettem
- 2. fejezet** Baljós árnyak
- 3. fejezet** Rosszkor született
- 4. fejezet** „Öljétek meg mind”
- 5. fejezet** Várakozás a halálra
- 6. fejezet** „Szenvedni fogsz, de élni fogsz”
- 7. fejezet** Magány

Fényképek

- 8. fejezet** Krisztus bennem
- 9. fejezet** Új életcél
- 10. fejezet** Túl gonosz ahhoz, hogy megbocsássak
- 11. fejezet** Az újrakezdéshez szükséges bátorság
- 12. fejezet** Apám maradványainak keresése
- 13. fejezet** A hit és a kitartás leckéje
- 14. fejezet** Gyógyulás a kapcsolatokon keresztül

Frida most

ELŐSZÓ

Sok mindent el lehet mondani a *Frida: A halál választotta – az élet nagykövete (átdolgozott és aktualizált kiadás, 2019)* című könyvről, valamint annak szerzőjéről: Frida Umuhozáról. Például mély elmélkedésre készíteti az olvasót a ruandai tuszik elleni népiirtásról, arról a szörnyű holokausztról, amelyet soha nem szabad elfelejteni. Hasonlóképpen arra is ösztönözi fogja, hogy kövesse Frida túlélésének történetét, ahogyan az elképzelhető legszörnyűbb körülmények között is életben maradt. Ez a történet megmutatja az emberi szellem erejét, amellyel gyakorlatilag bármin képes felülemelkedni. Minden biztonnal arra is ráveszi az olvasót, hogy többet is meg akarjon tudni Frida szolgálatáról. Ennek legjobb módja az, ha az interneten keresztül meghallgatja Frida ENSZ előtt elmondott beszédét, és ezáltal bepillantást nyer abba, hogy a szerző jellemének ereje mennyire képes megmozgatni másokat.

Amit azonban ebben az előszóban szeretnék megosztani, az egy kicsit személyesebb, de mégis szakmai. Miután a pszichológia professzoraként mintegy harminc éve írok az emberi növekedésről és fejlődésről, és miután klinikai orvosként sok poszttraumás stressz szindrómában szenvedő emberrel dolgoztam, jól ismerem a rezilienciával kapcsolatos munkákat. Így amikor Frida diákként megkeresett, hogy segítsék neki könyve második kiadásának elkészítésében, hogy még inkább a rezilienciára fókuszáljon, azonnal tudtam, hogy én leszek a diák, ő pedig a tanár.

Ahogy végigmentünk az első kiadáson és beszélgettünk az általa elképzelt változtatásokról, világossá vált számomra, hogy Frida valahogy mindent „jól” csinált, amit a traumából való felépülésről és a trauma általi növekedésről tudunk. Története végigkalauzolja az olvasót a folyamat minden szakaszán. A világ működésével kapcsolatos rendérzékünk legpusztítóbb rombolásával és a személyes identitás abszolút szétzúzásával kezdődik. Ezután végigkísérjük őt a zavarodottság, az önvád, az árulás, a depresszió és a düh gyakori utóhatásain, amelyek gyakran társulnak a

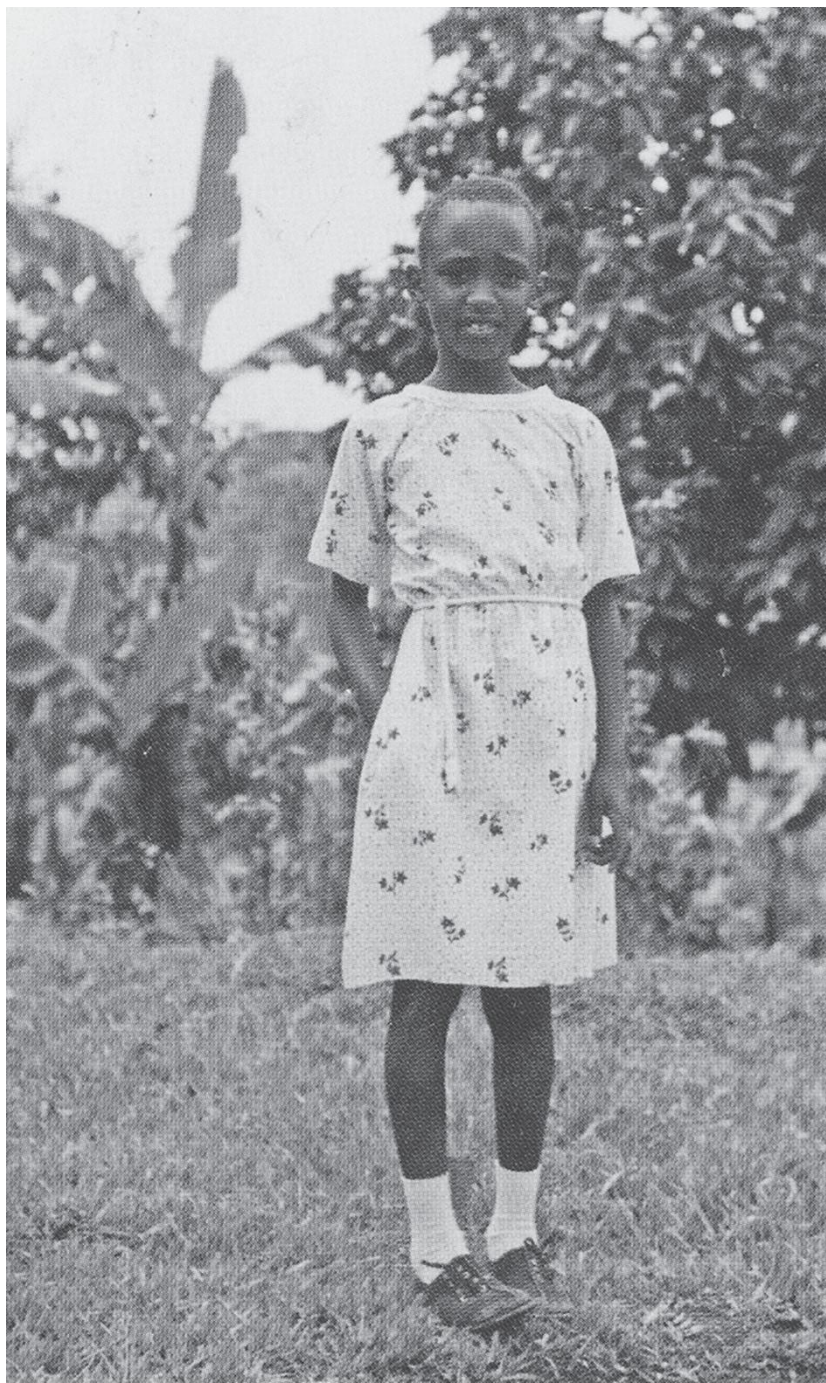
folyamattal. Végül a könyv végigvezet bennünket a kutatók által tárgyalt egyéb mellékhatásokon, és kiemelt hangsúlyt helyez olyan kérdésekre, mint például annak megértése, hogyan lehet újra felépíteni az értelem érzetét, átfogó életcélt felfedezni, visszanyerni a szeretet képességét, és még többé válni annál, mint akik és amik a trauma előtt voltunk.

A legegyszerűbben fogalmazva: ez a könyv eleven és erőteljes, de közben alázatra tanít és inspirál. Olvashatjuk úgy is, mint a személyes túlélés, a pszichológiai átalakulás vagy a szellemi üdvösséghez vezető utazás történetét. Mindenki haszonnal forgathatja ezt a könyvet, aki már szenvedett mások kezétől, aki túlélőkkel dolgozik, és mindenki, akit érdekel az emberi szellem elképesztő ellenállóképessége.

Christopher J. Mruk, Ph.D.

Az Amerikai Pszichológiai Társaság tagja

A pszichológia professzora, Bowling Green Állami Egyetem

Frida hétévesen

1. FEJEZET

AZ OTTHON, AMIT SZERETTEM

Az egyik legféltettebb kincsem egy kis megkopott fénykép, amely hétéves kislányként örökített meg engem. Minden, ami a családomhoz tartozott, elpusztult az 1994-es népirtásban, amely száz napon át tartott hazámban, Ruandában. A kép az egyik nagybátyámé volt, és tőle kaptam. Az otthoni banánültetvényünk előtt állok rajta. Kék virágmintás, egyszerű fehér ruhát viselek, amelyet édesanyám varrt nekem. A hajam rövidre van vágva, ahogyan az iskolai szabályok megkövetelték. Nagyon komoly arcot vágok, bár emlékszem, hogy megpróbáltam mosolyt erőltetni az arcomra. Aggódtam, mert tudtam, hogy mi vár rám. Szerettem ezt a fényképet, mert sok emléket idéz fel bennem.

Először is: a nagybátyám készíti a fotót, és mosolyra biztat. De én inkább anyám miatt aggódom, aki ott áll a kamera mögött. Dühös rám, mert előző este – nem először és nem utoljára – a nagyszüleimnél maradtam, de nem szóltam neki előzetesen, és tudom, hogy hamarosan szembe kell néznie velem. Anyám, Primitive Bamurange, nagyon rövid pórázon tartott, nagyon szigorú volt, ugyanakkor telve volt szeretettel. Apám, Bernard Munyabitare, a munkája miatt nagyon sokat volt távol, és főleg késő este vagy hétvégén jött haza, így elsősorban anyám volt az, aki megteremtette azt az otthonos családi környezetet, amely olyan boldoggá tette gyermekkoromat. Jött a büntetés, ahogy azt előre tudtam, de aztán az egész vétségemet elfelejtették, és az élet visszatért a rendes kerékvágásba.

Másodszor: nagyon komoly gyerek voltam. Valószínűleg túlterheltek mindenféle kötelességekkel, de tele voltam pezsgéssel és életkedvvel. Okos és lelkiismeretes tanuló voltam az iskolában – az egyik legjobb az osztályomban, bár egy évvel fiatalabb voltam a többiekénél –, és én voltam a leggyorsabb futó. Mindent megragadtam, amit az élet kínál, és mivel a

szüleimnek fontos volt, hogy gyermekeik a lehető legjobb életkezdést kapják, nagyszerű jövő várt rám.

Harmadszor, és ez volt a legfontosabb: ott volt a családom, akiket szerettem. Akkoriban (1987-ben) a családom így nézett ki: mama és papa, Césár (9, becenevén Kiki), jómagam (7), Alestide (4) és Régis (2), aki a kedvenc testvérem volt. Mielőtt Régis megszületett volna, vágytam egy kisbabára, akiről gondoskodhatnék, és nyaggattam anyámat, hogy adjon nekem egyet. Ezért amikor Régis megszületett, minden gondoskodással és szeretettel elhalmoztam. Volt egy nővérem is, Solange (becenevén Mimi), aki Césár ikertestvére volt, de ő a nagyszüleimmel élt a völgy túlsó oldalán.

Úgy tűnik, hogy amikor 1980-ban megszülettem, Kiki és Mimi nagyon kiakadt. Attól féltek, hogy ez az új baba elveszi a helyüket a szüleink szeretetében, és azt akarták, hogy a szüleim vigyenek vissza a kórházba, ahonnan jöttem. A sírásuk olyan kitartó volt, a féltékenységük pedig olyan erős, hogy végül a nagymamám úgy döntött, hogy magához veszi őket, ami nagy segítség volt anyámnak is, akinek három két év alatti gyermekről kellett gondoskodnia. Amikor a fiútestvérem, Alestide megszületett, Kiki úgy döntött, hogy hazatér, mivel most már volt egy öccse, akivel játszhatott, de Mimi a nagyszüleimnél maradt. Gyakran láttuk őt, mivel közel laktunk egymáshoz, de így én maradtam a háztartásban az egyetlen lány.

Édesanyám és édesapám is szorgalmas, rátermett ember volt, és megfelelő életszínvonalat biztosítottak számunkra. Apám üzletember volt, és az idő nagy részében Ruanda fővárosában, Kigaliban dolgozott, körülbelül ötven mérföldre tőlünk. Nagykereskedést vezetett, használt ruhákat szállított a piaci kereskedőknek, és mellékállásban taxiként használta a kis autóját. A mi hagyományos vályogtéglá házunk mellett, amelyet az évek során fokozatosan bővített, három másik házat is épített – egyet Kongóban, egyet a mi kisvárosunkban, Nyanzában, egyet pedig Kigaliban, amelyeket bérbe adott.

Apámat afféle vállalkozónak lehetett nevezni. Üzleti érzéke azonban kéz a kézben járt hihetetlenül nagylelkű szívével. Emlékszem, hogy sokszor

előfordult, hogy vasárnaponként – mert tudták, hogy apám otthon van a hétvégén – a szomszédaink eljöttek hozzá, és pénzt kértek tőle gyermekeik kórházi kezelésére, iskoláztatására, vagy bármilyen más problémájuk megoldásához. Ezt a nagylelkűséget a saját apjától tanulta.

Anyám is ezernyi elfoglaltságot talált magának. Amellett, hogy gondoskodott az otthonunkról és az ültetvényről, ahol tehenet, kecskét, juhot, csirkét, kacsát és pulykát is tartott, különböző pénzkereső vállalkozásokban is kipróbálta magát, egy mindenes fiú és egy lány segítségével. Például a házunk egyik szobájában üzletet rendezett be, amelynek ajtaja a szomszédos gyalogútra nyílt. Itt az ültetvényünkről származó zöldségfelesleget árulta, például maniókát, káposztát, padlizsánt és avokádót, valamint más alapvető háztartási cikkeket is kínált, például sót, cukrot, rizst, szappant és paraffint. Ezenkívül fodrászüzletet is működtetett, ami állandó női látogatókat hozott a házba.

Édesanyám emberszeretete és az emberek iránti korlátlan bizalma miatt szolgáltatásait gyakran ingyen nyújtotta, és emiatt soha nem keresett sok pénzt. De otthon minden a rendelkezésünkre állt, amire szükségünk volt, mert apám keményen dolgozott azért, hogy a családja anyagilag biztonságban legyen. „Most én dolgozom értetek” – mondogatta. – „Ha majd idősebbek lesztek, akkor majd magatoknak fogtok dolgozni.” Apám nem igazán mutatta ki az érzéseit, de gyerekként mindannyian tudtuk, hogy szeret minket.

A szüleim a helyi közösségünk oszlopos tagjai voltak. Kemény munkájuknak és vállalkozókedvüknek köszönhetően talán jobban el voltak engedve pénzügyi szempontból, mint a szomszédaink, de a vagyonuk soha nem jelentett akadályt, mert mindig ugyanolyan nyílt szívűek maradtak. A szomszédaink az ültetvényünkön dolgoztak. Amikor a fiuknak gyereke született, apám kölcsönadta neki az egyik tehenét, hogy a babának mindig legyen teje. Amikor a tehén megborjadzott, apám megengedte a férfinak, hogy megtartsa a szaporulatot.

A saját házunk mellett imádtam istenfélő nagyszüleim, Stephan Munyabitare és Margaret Mukamajoro otthonát is. Amikor náluk aludtunk,

mindig garantáltan későn feküdtünk le – és nem másért, mint nagyapám hosszú imái miatt! Íratlan törvény volt, hogy ha este Stephen Munyabitare házába mentél, lefekvés előtt imádkoztál! Az egész család csatlakozott, sőt még a munkások és az otthonukba látogatók is bekapcsolódtak az imádkozásba. Nagyon fárasztó volt egy hétéves kislány számára, de ez soha nem akadályozott meg abban, hogy ott legyek. Szerettem a nagyapámat. Végtelenül becsületes ember volt, aki mindenféle ember iránt óriási szeretettel és törődéssel viseltetett.

Valahányszor elmentem a nagyapapa házához, mindig voltak emberek, akik a háza lépcsőjén várták, hogy kijöjjön, és pénzt kérjenek tőle. Tanárként talán több pénze volt, mint sok más embernek, de nem ezért, hanem a nagy szíve miatt adott. Jó ember volt, nagyon kedves és nagyon szeretetteljes. Az emberek gyakran kértek tőle tanácsot, különösen azok a házaspárok, akiknek problémáik voltak. Nagyapa szerette a könyveket, de mindenekelőtt a Bibliát, amelyet rendszeresen olvasott. Néha esténként összegyűltek az emberek a háza előtt, hogy tanítsa őket Isten igéjéről. A helyi római katolikus templomban is szolgált, és hetente vezetett egy házicsoportot, ahol a Bibliát olvasták és imádkoztak.

Nagyapa folyton Istenről beszélt nekünk, az unokáinak. Ha valamelyik vasárnap nem mentünk templomba, tudni akarta, hogy miért nem voltunk ott. Megtanított minket arra, hogy soha ne hazudjunk és soha ne lopjunk, és a Tízparancsolatot úgy magyarázta el nekünk, hogy valóban megérthettük. Szavakkal és a gyakorlatban is tanított minket, amit a saját bőrömön is meg kellett tapasztalnom. Emlékszem, egy nap elvettem a barátom teniszlabdáját a tudta nélkül, mert játszani akartam vele. Mivel rájöttem, hogy komoly bajba kerülnék anyámnál, ha hazamennék, inkább a nagyszüleimhez mentem – ez alkalommal is az engedélye nélkül. Éppen önfeledten játszottam a labdával, amikor nagyapám hazajött a munkából és rajtakapott. Megpróbáltam eldugni a labdát, de ő megkérdezte:

- Mit rejtegetsz?
- Semmit – hazudtam.

– Tudom, hogy rejtegetsz valamit – mondta, miközben elkapta a karomat, és felfedezte a labdát a zsebemben, ahol el akartam tüntetni. Tudni akarta, honnan szereztem a labdát, mire én elmondtam neki, hogy a barátom adta kölcsön, hogy játszhassak vele.

– Tudja az édesanyád, hogy itt vagy, és hogy nálad van ez a labda? – kérdezte követelőzően.

– Igen – hazudtam megint.

Bár már késő volt, és még a csomagjait sem tette be a házba, egyenesen hazavitt. Amikor rájött, hogy elloptam a labdát, ő maga vert el nádpálcával, és még aznap este vissza kellett vinnem a labdát a barátomnak. Tudtam, hogy rosszat tettem, és elfogadtam a büntetést.

Hétéves koromban már egy éve jártam iskolába. A gyerekek általában csak hétéves korukban kezdték az iskolát, de látva, hogy a bátyám minden nap iskolába jár, én is mindenképpen menni akartam. Amikor hatéves voltam, apám megkérte a nagyapámat, hogy tanárként használja fel a befolyását és vegye rá a helyi iskola igazgatóját, hogy vegyen fel. Nagyon boldog voltam és izgatottan vártam az iskolakezddést, bár fájó szívvel láttam, hogy a két kisebb testvérem közben boldogan játszik otthon. Az Ecole Primaire de Nyakabuye iskolába egy órányi gyaloglás volt az út, de sem a bátyám, sem én nem bántuk, mivel a falunkból sok gyerek járt ugyanabba az iskolába, és mindannyian együtt mentünk.

A kék iskolai ruhába, kék ingbe és khaki rövidnadrágba öltözött csivitelő gyerekek zajos láncolata sietve haladt a dombokon és erdőkön fel és alá vezető ösvényeken, néha rekkenő hőségben, máskor az esős évszak szakadó esőzései közepette. Tudtuk, hogy mi vagyunk a szerencsések – sok gyereknek a szülei nem engedhették meg maguknak, hogy iskolába küldjék őket. Édesanyánk szigorú utasításokat adott nekünk, hogy soha ne álljunk meg útközben játszani, és soha ne fogadjunk el idegenektől semmi enniivalót, mert egy olyan területen kellett keresztül mennünk, amely híres volt a boszorkányságról, és akkoriban több gyermeket is megmérgezték.

Az iskolakezdés sok szempontból véget vetett gyermekkorom gondtalan időszakának, mivel anyám körülbelül hat és fél éves koromtól kezdve azt mondta, hogy most már elég nagy vagyok ahhoz, hogy sok munkát elvégezzek a ház körül. A tanév alatt korán elmentem hazulról, mert minden reggel önszántamból elmentem a hat órakor kezdődő misére a római katolikus templomba, ahol ministráns voltam. Bár a templom elég közel volt az iskolához, mégis keményen kellett futnom, hogy biztosan odaérjek fél nyolcra, amikor az óra elkezdődött, mert a későn érkező gyerekeket szigorúan megbüntették. Ezt mezítláb tettem meg, mivel nem volt szabad cipőt viselnünk, nehogy a szegény gyerekek kínosan érezzék magukat.

Amikor délben vége lett az iskolának, egy órát sétáltunk hazafelé, majd a testvéreimmel meg kellett öntöznünk a zöldségeket és a virágokat anyám lankás kertjében, de ehhez a három mérföldre lévő Norton kútból kellett hoznunk a vizet. Ha tehattuk, megspóroltuk magunknak a gyaloglást: kerestünk egy kis patakot, és onnan merítettük a vizet. Az esős évszak mindig nagy megkönnyebbülést hozott. Aztán amíg a fiútestvéreim játszottak, nekem a konyhában egy halom edénnyel kellett szembenéznem, amelyek a visszatérésemre vártak. Ezután pedig el kellett készítenem a házi feladataimat.

Még nehezebben viseltem a kötelességeimet az iskolai szünetekben, mert amíg a bátyáim fociztak, vagy meglátogatták az unokatestvéreinket vagy a barátait, nekem kellett elvégezniem a házimunkát. Mivel én voltam az egyetlen otthon lakó lány, ez mind az én feladatomból volt, mivel a munkásaink, akik általában ezeket a munkákat végezték, szabadságot kaptak.

– Ez nem igazságos – panaszkodtam anyámnak. – Miért nem játszhatom úgy, mint Kiki és Alestude?

– Te vagy itt az egyetlen lány – felelte. – Biztos akarok lenni abban, hogy ha velem bármi történne, te tudnál gondoskodni a testvéreidről. És semmiképpen sem akarom, hogy olyan buta lányként nőj fel, aki semmire sem jó.

A gondolat, hogy meghalhat, nagyon aggasztott, és egyszer megkérdeztem tőle:

– Beteg vagy, mama?

– Nem – válaszolta. – De ez más emberekkel is megtörténik, és velem is könnyen megtörténhet.

Megdöböntett a válasza, és attól kezdve mindig azért imádkoztam, hogy Isten soha ne engedje, hogy meglássam bármelyik családtagom halálát, hanem inkább én haljak meg előbb.

Így tehát, amíg a bátyáim szórakoztak, én egy vödör ruhával a fejemen és egy kannával a kezemben vánszorogtam három fárasztó mérföldön keresztül a kúthoz. Visszafelé a tiszta ruhák mellett egy kanna vizet is vittem magammal, amire a ház takarításához és a vacsora elkészítéséhez volt szükségem. A kút eléggé eldugott helyen volt a völgyben, és nem szerettem ott egyedül lenni. Az emberek beszéltek arról, hogy kígyókat látni arrafelé, és én mindig aggódtam, hátha megjelenik egy. Szerencsére csak döglött kígyókkal találkoztam. Alkalmanként kicsit megkönnyítette a feladatomat, amikor a szomszédék nyolcéves kislánya is eljött, hogy a családja mosását elvégezze. Így legalább beszélgethettünk munka közben, és az a hely, ahol a mosást végeztük, nem tűnt olyan ijesztőnek. A hazavezető hosszú sétát sem éreztem olyan magányosnak. Ha nem végeztem el az összes munkát, amit anyám rám bízott, komoly verést kaptam tőle.

Utáltam otthon lenni, míg a bátyáim folyton csak szórakoztak. Utáltam, hogy én vagyok az egyetlen lány otthon, és azt kívántam, bárcsak a nővérem, Mimi hazajöhetne, hogy segítsen nekem. Olyan szerencsés volt, hogy a nagyszüleimmel és apám húszas éveiben járó ikertestvéreivel, Marthával és Maryvel élhettem! Gyakran irigykedtem arra a luxusra, amit ő élt, és titokban azt gondoltam, hogy elkényeztették. Olyan sokszor kívántam, bárcsak fiú lehetnék, mert akkoriban nyilvánvaló volt számomra, hogy a fiúk többet érnek, mint a lányok.

Amikor ez az egész túl sok volt nekem, kisírtam a szívemet, és csak könyörögtem és könyörögtem anyámnak, hogy hagyjon időt nekem is

játszani. Néha a karomra tette a kezét, és ezt mondta: „Nem azért bánok így veled, mert nem szeretlek. Hanem azért, mert meg akarlak tanítani, hogyan kell helyesen cselekedni és viselkedni.” Néha adott egy-két napot, hogy elmenjek a barátaimhoz vagy az unokatestvéreimhez. Gyakran annyira nem akartam visszatérni az otthoni munkámhoz, hogy kicsit tovább maradtam a megengedettnél, és aztán amikor végül hazatértem, megint nagyon megbüntetett.

Amikor lehetőségem volt játszani, inkább fiúkkal játszottam, mint lányokkal. A bátyáimmal fociztam és bicikliztem a közös biciklin. Persze néha veszekedtünk, mint minden gyerek, de erős és szeretetteljes kötelék volt köztem és a testvéreim között, különösen Régisszel. Régis nagyon szeretetteljes fiú volt. Megőrült a tehenekért, és nagykorában pásztor akart lenni. Mindig a tehén szerepébe kényszerített minket, hogy ő terelgethessen minket, és sírva fakadt, ha nem voltunk hajlandók tehenet játszani. A család tréfamestereként Alestude mindig megnevettetett minket, és nagyon népszerű volt a fiúk körében az iskolában. Testileg azonban nem volt túl erős, és gyakran betegeskedett maláriában és más betegségekben.

Mivel apám gyakran távol volt, legidősebb bátyám, Kiki César boldogan átvette a helyét, és ezt a szerepet édesanyám is bátorította. Imádott „nagyfiú” lenni: elment a piacra bevásárolni, és mindig ő volt a védelmezőnk az iskolában. Minden nap gondoskodott arról, hogy mindannyian biztonságban hazaérjünk, különösen az esős évszakban, amikor a folyók megáradtak és nagyon veszélyessé váltak. Én a magam részéről élvezettel anyáskodtam a testvéreim felett, gondoskodtam például arról, hogy vigyék magukkal a pulóverüket az iskolába, ha esetleg esne az eső, és siettettem őket, nehogy elkéssünk.

Akkoriban nehezményeztem, hogy én vagyok az egyetlen lány, és hogy annyi munkát kell elvégezniem a ház körül, de visszatekintve látom, hogy anyám korai nevelése biztosította számomra azokat a készségeket, amelyekre szükségem volt a túléléshez a rám váró nehézségek között.

Bárcsak visszavihetném a kedves olvasót az itt leírt fénykép világába, és egy kis ízelítőt adhatnék a hegyoldalban megbúvó, távoli otthonom szépségéből és nyugalmából! Ruandát az ezer domb országának nevezik, és ahogy az otthonomból kinéztem, minden irányban lágyan hullámzó szelíd dombokat láttam. Buja, zöld növényzet borított mindent, és ez a környezet tökéletes volt a vidéki gazdálkodó közösségünk számára.

A dombok között szétszórva, egymástól távol álltak szomszédaink cseréptetővel fedett kis vályogtéglá házai. A földterületük nagyságától függően mindegyiküknek volt egy kis ültetvénye, ahol maniókát, kukoricát, banánt, babot és paradicsomot termesztettek, amire szükségük volt a család ételmezéséhez. Sokaknak ez volt az egyetlen bevételi forrásuk, és hálások voltak a lehetőségért, hogy olyan embereknek dolgozhattak, mint az apám és a nagyapám, akiknek több földjük volt, és egy kis pénzt kereshettek, hogy kiegészítsék a jövedelmüket, mert sokan csak nagyon nehezen tudták fedezni a rendre felmerülő váratlan kiadásokat. A mi házunkból látni lehetett Felicità apró házát jobbra a völgyben, balra pedig, jóval feljebb a lejtőn, három egyszerű házból álló csoportban állt Vitale otthona, aki oly fontos szerepet játszott a történetemben.

A völgynek az én házammal szemben lévő oldalán, magasan a völgy fölött állt nagyapám háza. Amikor elmentünk hozzá, lesétáltunk a hatalmas avokádófa mellett (ahol a képen állok), anyám kiterjedt banánültetvénye mellett, a manióka és az édesburgonya mellett, majd a terület mellett, ahol anyám paradicsomot, padlizsánt és káposztát termesztett – és ahol apám méretes gáttal zárta el a völgyben csordogáló erecskét halak neveléséhez –, és megkezdtük a lassú kapaszkodást a túloldali tekervényes ösvényen. Utáltuk ezt a mászást, és gyerekként hosszú sorban taszigáltuk egymást, de megérte, mert amikor felértünk, mindig meleg fogadtatás és egy tányér házi készítésű étel várt bennünket. A nagymama ételei mindig sokkal jobb ízűnek tűntek, mint az otthoniak – anyám legnagyobb bosszúságára.

Gyermekkoromban Ruandában nem létezett félelem. A közösség egységes volt. A szomszédaink a barátaink voltak. A dombok a testvéreim hangjától

zengtek – a hegyekben a hang mérföldekre is elhallatszik –, amikor fociztak a völgyben a macskaugrásnyira lévő réten, vagy úsztak az apám gátjával felduzzasztott vízben. Nehéz volt az élet, de a közösség mindig összefogott, hogy mindenkinek jobb legyen. Ez volt az az otthon, amelyet szerettem, de amely örökre elveszett a számomra.

2. FEJEZET

BALJÓS ÁRNYAK

– Jó reggelt, igazgató úr! – skandálta az osztály és felállt, amikor Morris úr belépett a terembe. A legjobb pillanataiban is nagyon szigorú volt, és az osztályok már a puszta látványától is elhallgattak. Ma még a szokásosnál is szigorúbb volt az arckifejezése, és észrevettem, hogy kopasz feje csillog az izzadságtól. Minden bevezetés nélkül csak ennyit mondott:

– Hutuk, felállni!

A gyerekek mintegy kétharmada magabiztosan felállt, és körülnézett az ülve maradt osztálytársain. Bármilyen fiatalok voltak is, érezték helyzetük erejét. Morris úr megszámolta az álló gyerekeket, majd miközben intett nekik, hogy üljenek le, így rendelkezett:

– Tuszik, felállni!

Már éppen felálltam volna, amikor a három legjobb barátnőm közül kettő, Sophie és Honorette is felállt, de amikor Honorette hutuként felállt, Claudette intett, hogy ne álljak fel, és ezzel zavarba ejtett. Nem tudtam biztosan, hogy melyik törzshöz tartozom, de úgy gondoltam, hogy minden bizonnyal ugyanannak a törzsnek vagyok a tagja, mint Claudette, mert ő volt a legjobb barátnőm.

Tétováztam. Látva, hogy Claudette tusziként állt fel, végül úgy döntöttem, hogy én is felállok. Az igazgató azonnal ránk mordult:

– Gyerünk! Siessetek! Nincs szükségem a butaságaitokra.

Persze a hutu gyerekek, akik pillanatokkal azelőtt még álltak, kinevettek minket, és ettől nagyon hitványnak éreztem magam. Remegett a lábam. Végül az igazgató azt mondta, hogy álljanak fel azok a gyerekek, akik Ruanda harmadik törzséhez, a batwákhoz, a lakosság egy aprócska kisebbségéhez tartoznak, és néhány gyerek ezt meg is tette.

Az igazgató körbejárta az iskola összes osztályát, és mindenhol feltette ugyanazokat a kérdéseket, és iskola után, amikor hazafelé tartottunk, minden

arról szólt, hogy ki hova tartozik. Most már tudtunk valamit, amit a szüleink soha nem mondtak el nekünk: tudtuk, ki hutu és ki tuszi. Rájöttem, hogy Claudette azért tudta, hogy ő tuszi, míg én nem, mert az apja gyakran beszélt arról, hogy őt kisfiúként majdnem megölték a tuszik elleni nagy üldözés idején, miután a tuszi király, Rudahigwa 1959-ben meghalt, és hogy az ő nagyapját is megölték ugyanebben az időben. Nemcsak Claudette és én voltunk a legjobb barátok, hanem az anyáink is. Gyűlöltem, ami aznap reggel történt, és azt kívántam, bárcsak ne jött volna be az igazgató az osztálytermünkbe. Ez valahogy megváltoztatta a dolgokat, és bár még mindig nagyon boldogan játszottunk együtt, volt egy lappangó érzés, hogy már nem vagyunk ugyanazok.

A hutuk és tuszik számbavételére háromhavonta sor került, mivel az iskolaigazgató eleget tett a kormány utasításának, és minden egyes alkalommal, amikor ez megtörtént, erősödött bennem a rettegés érzése. A hutu gyerekek minden egyes alkalommal kinevetettek és piszkáltak minket, és sem az igazgató, sem a tanárunk nem próbálta elhallgattatni őket. Annyira gyűlöltem a hangjukat és a léghőzést, amit keltettek, hogy egy alkalommal még saját csendes tiltakozásomra is kísérletet tettem, és csendben ültem a helyemen, amíg a tuszikat megszámozták. A tanárom észrevette, hogy ülve maradtam, és rám szólt: „Állj már fel, te buta lány”, így nem volt más választásom, kénytelen voltam felállni, és a többi tuszi gyerekekkel együtt engem is megszámoztak.

Az, hogy hutu vagy tuszi vagyok, soha nem volt kérdés a családjamban. Valójában soha nem is beszélünk róla. Apám egyik legjobb barátja és üzlettársa, Vincent Nzigiyimfura hutu volt, ahogy sok szomszédunk is. Amikor a szüleim partit rendeztek a faluházban, hogy megünnepeljének egy-egy családi eseményt, például azt, hogy a gyermekeik elsőáldozók lettek, a hutu és a tuszi barátok egyaránt eljöttek.

Sok hutu gyerek járt hozzánk játszani, és mi is játszottunk náluk. Édesanyám a közösség megbecsült tagja volt. Sok fiatal nő, aki férjhez menni készült, megkérte őt, hogy legyen a matrónája¹, ami a mi szokásunk szerint egyfajta mentor és támogató volt a házasesetben. Ezt hutuk és tuszik számára

¹ A „matróna” ebben az értelemben a patrónus nőnemű megfelelője. A fordító megjegyzése.

egyaránt szívesen megtette. Arra is megtanított minket, hogy gondoskodjunk minden idős szomszédunkról, ételt és gyümölcsöt vitt nekik, amikor nem voltak jól, és segített nekik bármilyen munkában, amit el kellett végezniük. Soha nem merült fel az a kérdés, hogy ki melyik törzshöz tartozik, és nem értettem, miért is számít ez. Azt akartam, hogy az egész tűnjön el.

De nem tűnt el. Apránként változtak a közállapotok Ruandában, és én rettegtem. A félelmem néhány hónappal később még inkább felerősödött, amikor egy kedd este, miközben a rádióban vártuk a hetenkénti rádiójátékot, amelyet mindig közösen meghallgattunk, nyugtalanító híradást hallottunk. 1990. október 2-án történt. Előző nap a Fred Rwigema tábornok által vezetett tuzsi lázadók az ugandai bázisukról megtámadták Ruandát. A beszámoló szerint a lázadókat támogatták az országban élő tuszik, és arra figyelmeztetett, hogy ezeket az embereket – ezeket a „csótányokat” vagy „kígyókat”, ahogy a hírolvasó nevezte őket – ki fogják gyomlálni és meg fogják büntetni. Azt hittem, hogy valódi csótányokról és valódi kígyókról beszélnek, amelyek megszállják az országot, és megrémültem a gondolattól. Noha a szüleink úgy tettek, mintha csupán valami apróságról lenne szó, egyértelműen láttuk, hogy megrázta őket ez a híradás. Nem akarták elmagyarázni nekünk a helyzetet, és magunkra hagytak minket rémületünkkel és rettegésünkkel.

Aznap este később, amikor a szüleink nem hallották, mi gyerekek beszélgettünk az eseményekről. Az akkor tizenkét éves Kiki bátyám, aki gyakran beszélgetett a többi fiúval az iskolában a politikai helyzetről, átvette a vezetést.

– Hát ti nem tudjátok – kérdezte –, hogy 1959-ben háború volt, ami miatt sok tuszit arra kényszerítettek, hogy hagyja el Ruandát, és más országokban éljen?

Homályosan eszembe jutott valami, amit a történelemórákon tanultunk.

– Ők azok, akik most visszajönnek az országba – folytatta –, és most újabb háború lesz!

Próbált úgy tenni, mintha értené, mi folyik itt, de biztos vagyok benne, hogy ő sem értette. Szavai azonban tovább fokozták szorongásomat, és aznap éjjel

nem tudtam aludni. Reggel, mivel meg voltam győződve arról, hogy mindannyiunkat meg fognak ölni, nem akartam iskolába menni. Anya igyekezett oldani a feszültséget, és próbált megnyugtatót, hogy nem lesz háború. Azt mondta, hogy a lázadók, akikről beszélnek, nem emberek, hanem apró állatok, hosszú fülekkel, és nincs miért aggódni. De nyilvánvaló volt, hogy hazudik, és az arcán láttam, hogy ő is fél. Apám hozzátette a saját megnyugtató szavait, hogy semmi sem fog történni, és az élet úgy megy tovább, ahogy eddig is. Azt kívántam, bárcsak hihetnék nekik.

Amikor megérkeztünk az iskolába, gyerekcsoportok álltak együtt, és a hírekről beszélgettek. Nem csak én aggódom, gondoltam magamban. A légkör feszült volt. Vajon csak a véletlen műve lett volna, hogy aznapra esett a szokásos létszámmellenőrzés? Ahogy a tuszi gyerekek álltak, a hutuk ismét kiabáltak és gúnyolódtak velünk, és az igazgató nem próbálta őket csendre bírni. Ez alkalommal azonban tanárunk, aki hutu volt, rendreutasította őket.

Aznap később, amikor hazaértem, feltettem anyámnak egy ostoba kérdést.

– Mama! Te miért döntöttél úgy, hogy tuszi leszel? Nem tudtad, hogy ez a törzs rossz?

– Nem mi választottuk, gyermekem – válaszolta. – Tuszinak születtünk. Senki sem választhatja meg, hogy milyen törzsbe akar tartozni. Isten a saját akarata szerint alkot meg bennünket, és ez ellen senkinek sem lehet kifogása.

A hangja remegett, és láttam, hogy a könnyeivel küszködik.

Az ezt követő napokban megtudtam, hogy a tuszik, akik az 1960-as évek elején menekülni kényszerültek az ellenük elkövetett hosszan tartó erőszakos cselekmények után, amelyek során ezeket mészárolták le, és további ezeket űzték el otthonukból, engedélyt kértek a kormánytól, hogy hazatérhessenek. Ezek a száműzött tuszik több százezren voltak – létszámuk valószínűleg a hétszázezer főt is meghaladta. A kormány ezt elutasította azzal az indokkal, hogy az ország túl kicsi ekkora tömeg befogadásához.

A száműzetésbe kényszerített emberek frusztrációja nőttön nőtt, mígnem kijelentették, hogy ha nem engedik meg nekik, hogy békében térjenek vissza, akkor fegyveres kézzel jönnek. A Kongóban, Burundiban és Ugandában

menekültként élő tuszik összefogtak, és megalakították az ugandai székhelyű Ruandai Hazafias Frontot (RPF). Amint azt az első riasztó hírekben hallottuk, a kormány az országon belüli tuszikat – különösen az üzletembereket és más gazdag tuszikat – azzal vádolta, hogy támogatást nyújtanak nekik, és ezzel lehetővé teszik, hogy puskákat és más fegyvereket vásároljanak.

Ugyanennek a tanévnek a vége felé egy nap arra érkeztünk haza az iskolából, hogy senki sincs otthon. Bár ez elég szokatlan volt, nem aggódtunk különösebben. A ház zárva volt, de tudtuk, hogy anya hol szokta hagyni a kulcsot, és bementünk a házba. Kicsit meglepődtünk, hogy szokása ellenére nem hagyott üzenetet. Nem sokkal később Felicita, az egyik szomszédunk, aki időnként dolgozott anyának, amikor szükség volt rá az ültetvényen, odarohant hozzánk, hogy megkérdezze, visszajött-e már a mama vagy a papa. Azt válaszoltuk, hogy mama még nem jött vissza, de papa Kigaliban van. Megdöbbentő híreket közölt velünk.

– Apád ma korábban hazajött, miután elmentél az iskolába, majd nem sokkal később katonák jöttek, hogy letartóztassák. Elvitték őt.

– Hová vitték a katonák? – kérdezte Kiki.

– Nem tudom – válaszolta Felicita. – Édesanyátok azért ment el, hogy megpróbálja kideríteni, hová vitték az apátokat, és hátha talál valakit, aki segít neki kiszabadítani.

– De mit csinált a papa? – kérdeztem.

– Tényleg nem tudom, Frida – felelte, majd hozzátette: – Várjuk meg, mit tud mondani az édesanyátok, amikor visszajön.

Anya csak késő este ért vissza. Kilenc óra körül kopogtak az ajtón, és mindannyian rohantunk kinyitni.

– Ki az? – kérdeztük az ajtón keresztül, mert anyánk mindig azt tanította nekünk, hogy soha ne nyissunk ajtót, ha nem tudjuk, ki áll ott.

– Én vagyok az, gyermekeim – mondta.

Amint meghallottuk a hangját, kinyitottuk az ajtót, és egymásra estünk, mert mindannyian egyszerre próbáltuk üdvözölni. Nagyon fáradtnak tűnt. Vele volt a két unokatestvérünk, Sebakara és Adam Laurgin, akiket megkért, hogy

menjenek vele át a mezőn, mert ez volt a házukhoz vezető legrövidebb út. Miután köszönetet mondtunk a testvéreknek, és megmondtuk nekik, hogy menjenek egyenesen haza, mert későre jár, a mama leült, és mi hoztunk neki valamit enni, mert azt gondoltuk, hogy nagyon éhes lehet. De mivel egy pillanatig sem tudtunk tovább várni, megkérdeztük:

– Mi történt, mama? Hol van a papa?

– A papát börtönbe zárták – felelte. – De ne aggódjatok, mert hamarosan visszajön.

– De miért, mama? – kérdeztem. – Azért, mert tuszi, ugye?

– Nem – válaszolta – Azzal vádolják, hogy segítséget nyújt a lázadóknak, de megkértem Vincent Nzigiyimfurát, hogy segítsen neki, és bebizonyítjuk, hogy ez nem igaz. Jól van, és biztos vagyok benne, hogy hamarosan kiengedik.

Szörnyű volt arra gondolni, hogy apám börtönben van, és olyasmivel vádolják, amiről egészen biztosan tudtam, hogy nem követett el. Anyánk kedvéért visszafogtuk a kérdések áradatát, amelyeket mindannyian fel akartunk tenni, és most az egyszor magunktól lefeküdtünk aludni.

Valójában három napba telt, mire apámat kiengedték. Anyám könnyögött hutu üzlettársának, Vincentnek, hogy segítsen neki, és valószínűleg kenőpénzt is fizettek érte. Ezzel azonban még nem volt vége az ügynek, apámat folyamatos megfélemlítéseknek és fenyegetéseknek tették ki, és tudta, hogy figyelik. Úgy döntött, hogy elsősorban Nyanzában fog dolgozni, és csak akkor megy Kigaliba, ha tényleg szükséges. Eladta az autóját is, hogy megpróbálja kisebbnek feltüntetni a vagyonát és üzletemberként elért sikereit. Mindenesetre a Ruandán belüli utazások egyre nehezebbé váltak, és mindenkinek engedélyt kellett kérnie saját körzetének elhagyásához. Magától értetődik, hogy a hutuknak sokkal könnyebben adtak engedélyt, mint a tusziknak.

Minél többet hallottunk a történelekről, annál inkább rájöttünk, hogy apám olcsón megúsza. Néhány letartóztatott ember soha többé nem jutott ki a börtönből, mivel halálra verték. Másokat hosszú, lassú halálra vetettek alá, amikor paraffint öntöttek a fülükbe, amely lassan átégette magát a testükön.

Azok közül, akik kijutottak a börtönből, nagyon sokan soha többé nem voltak ugyanazok, mint korábban.

Nem sokkal azután, hogy apámat kiengedték, késő este szokatlan zajokra riadtam fel. Mivel apám kibővítette a házat, nekem saját hálószobám volt a nagy házban a szüleimmel, a testvéreim pedig egy másik kis házban laktak a szomszédban. Ahogy beléptem a nappaliba, megdöbbenve láttam, amint apám betántorog a házba, majd összeesik a földön. Súlyosan megverték, és csupa vér volt. A munkából hazafelé vezető elhagyatott vidéki utakon biciklizett, amikor megtámadták, botokkal félholtra verték, majd brutálisan levágták a jobb kisujjának az utolsó ujjpercét.

Halálra rémültem, és arra számítottam, hogy a támadói bármelyik pillanatban beronthatnak a házba. Anya kétségbeesetten próbálta rábeszélni, hogy menjenek el a kórházba, de apa hallani sem akart róla. Bár alig tudott beszélni, sikerült megértetnie anyával, hogy a támadói, akik közül egyiket sem ismerte fel, még rosszabb következményekre figyelmeztették, ha bárkinek is beszél a támadásról, és ha valaha is újra meglátják az úton éjszaka. Anya megfürdette és bekötözte a sebeit, amennyire csak tudta, és reggel bevitte a kórházba. Azt mondták, hogy balesetet szenvedett a biciklijével, amikor hazafelé tartott a munkából.

Nagyjából ugyanebben az időben apa unokatestvére, Rurangwa Gracien is hasonló támadást szenvedett el, és neki három ujját is levágták. Ők voltak a szerencsések – sokan meghaltak az ilyen támadásokban. Ezeket az eseteket soha nem jelentették. Kinek jelenthették volna őket? Ezután apa korábban kezdett hazajönni. Anyám figyelmeztetett minket, hogy az iskolában egy szót se szóljunk a történekről.

Körülbelül egy hónappal később családukat ismét megrázta az a hír, hogy anyám két testvérét is letartóztatták. Egy nap, amikor anyám a barátnőjét, Donatillát látogatta meg, üzenettel érkezett hozzá egy fiatalember, akit nem nagyon ismertem. Mivel nagyon feszültnek és zaklatottnak tűnt, úgy döntöttem, hogy azonnal elszaladok anyámért. Amikor hazaértünk, a fiatalember türelmetlenül várt minket a ház előtt. Négy szemközt elmondta

anyámnak, hogy Narcisse és Emile bácsit aznap reggel letartóztatták, szintén azzal a váddal, hogy segítették a lázadókat. A fiatalember sietett haza, mivel őt is a letartóztatás veszélye fenyegette, és biztonságba kellett jutnia.

Anya megpróbálta elrejtetni előlünk a hírt, de láttuk rajta, hogy nagyon feldúlt, és kétségbeesetten aggódik a két testvéérért, akiket annyira szeretett. Aznap este átment, hogy elmondja a nagyszüleimnek a hírt, de senki sem tehetett mást, csak reménykedett és imádkozott. Sokkal később hallottuk, hogy hetekig tartó börtönbüntetés után, ahol megkínózták őket, a két férfit szabadon engedték. Azonnal úgy döntöttek, hogy elmenekülnek az országból, és Burundiba mennek. A fiatalabb testvér ott is maradt, de az idősebb testvér csatlakozott az RPF-hez Uganda határán. Anyám soha többé nem látta őket.

Feszült évek voltak ezek Ruanda népe számára. Néha a dolgok majdnem normálisnak tűntek, aztán hallottuk, hogy újabb embert börtönöztek be, vertek meg, vagy megint eltűnt valaki. Még ennél is lesújtóbbak voltak a nagyszámú tuszi lemészárlásáról szóló hírek. Az első mészárlás 1990 októberében történt, majd 1991-ben volt még kettő, 1992-ben pedig még kettő. Bár tudtuk, hogy hűtük követték el ezeket a támadásokat a törzsünk ellen, valahogyan mégsem tudtuk őket egyenlővé tenni azokkal az emberekkel, akik között oly sokáig olyan harmonikusan éltünk, akik mellett a templomban ültünk, és akikkel a játszótéren játszottunk.

Bár fiatal lányként nem tudtam felmérni az országunkat vasmarokkal szorongató gonoszság súlyos következményeit, minden nap együtt éltem az életünket beárnyékoló félelemmel. Láttam szüleim arcán, hallottam a suttogó beszélgetésekben, éreztem az életünket érintő kiigazításokban.

A Nyakabuye iskolában töltött napjaink, amelyek olyan boldogan kezdődtek, hirtelen és kegyetlenül véget értek. Az egész család részt vett apám nagybátyja feleségének gyászmiséjén, amelyet kora reggel tartottak, és a bátyám, a nővérem és én mindent megtettünk, hogy megpróbáljunk időben beérni az iskolába, és alig öt percet késünk. Kifulladásig magyaráztuk el a késés okát, de az aznap reggeli ügyeletes tanárnőt ez szikrányit sem érdekelt. Hűtő volt. Néhány másik, szintén késő gyerekekkel együtt arra kényszerített minket,

hogy a térdeinken csúsztatva menjünk végig az osztálytermünkig vezető hosszú, köves úton. Valahányszor elestünk a fájdalomtól, a tanárnő bottal ránk vert. Egy idő után a többi gyerek közül néhányat elbocsátott, és megengedte nekik, hogy visszatérjenek az osztályukba. Ezek a gyerekek hutuk voltak.

Ahogy a kövek a térdünkbe nyomódtak, a fájdalom gyötrelmes volt, nem is beszélve a megaláztatásról és az igazságtalanság érzéséről, amit éreztünk. Egyszer Kiki azt javasolta, hogy álljunk fel és menjünk haza, de Mimi azt mondta, hogy a szüleink csak azt gondolnák, hogy engedetlenek vagyunk a tanárokkal szemben, és még jobban megbüntetnének minket.

– Nem, nem tennék – mondta Kiki. – Tudják, hogy ott voltunk a misén.

A tanárnő a beszélgetésüket hallva dühösen közbelépett. Kiki még egyszer megpróbálta elmagyarázni, hogy jó okunk volt arra, hogy miért késtünk az iskolából aznap reggel, de ő csak arcon vágta, és azt mondta neki, hogy hazudik.

– Választhattok – folytatta a nő. – Ha nem akartok térden csúszni, akkor inkább elnéspángollak titeket.

Láthattuk a gyűlöletet a szemében, ahogy sorban elvert mindannyiunkat a nád pálcával.

Amikor aznap délben hazaértünk, mindannyian levertek voltunk és minden tagunk fájt. Sírva fakadtam, amikor elmagyaráztuk anyának, hogy mi történt. Szüleink nagyon dühösek voltak a kapott büntetés miatt, ami nyilvánvalóan túlzás volt. Anya határozottan kijelentette, hogy még a következő tanév előtt iskolát kell váltanunk. Apa egyetértett velem, de a következő szavai mély és maradandó benyomást tettek rám.

– Válthatunk iskolát – mondta –, de a probléma nem fog megszűnni.

Abban a pillanatban megértettem, hogy nem azért kaptuk a kemény büntetést, mert elkéstünk, hanem azért, mert tuszik voltunk. Nem szóltam semmit, de a felismerés felderengett a szívemben.

Másnap apa bement az iskolába, hogy beszéljen az igazgatóval. Nagyon dühös volt, és készen állt a harcra – akár fizikai harcra is. Mivel az igazgató nem volt a közelben, kénytelen volt beérni azzal, hogy az egyik tanárnak adjon

hangot a panaszának. Amikor közölték vele, hogy a büntetés, amit kaptunk, összhangban van az iskola politikájával, ott és akkor kijelentette:

– Rendben. Akkor kiveszem a gyerekeimet ebből az iskolából. Soha többé nem fognak ide visszajönni.

Ami minket illet, nekünk sem volt ez ellen kifogásunk.

3. FEJEZET

ROSSZKOR SZÜLETETT

A következő tanévben Kiki, Mimi, Alestide és én a Gatagara Általános Iskolában kezdtünk. Ebben az iskolában tanított a nagyapám, mielőtt az év elején nyugdíjba vonult. Régis már az iskola óvodájába járt, mivel Clemence nénikém volt az egyik tanár. A Gatagara Általános Iskola a fogyatékkal élő gyermekek iskolája volt, de járt oda néhány ép tanuló is. Mivel az igazgató a nagyapám unokahúgát vette feleségül, ő a befolyását felhasználva érte el, hogy felvegyenek bennünket. Nagyon boldogok voltunk, hogy oda járhattunk. Nemcsak azért, mert nagyon jó iskola volt, tuszi igazgatóval, de sokkal közelebb is volt az otthonunkhoz. Alig húsz percet kellett sétálnunk. További előny volt, hogy nem köteleztek minket iskolai egyenruha viselésére, és én nagyon élveztem, hogy azt vehettem fel, amit csak akartam. És persze, amikor ismét jött a létszámenőrzés, a hutu gyerekektől nem túrték el a kiabálást és a csúfolódást!

Szomorúan hagytam magam mögött jó barátaimat, Claudette-et és Sophie-t – másik barátnőnk, Honorette az előző évben meghalt maláriában. Nagyon nehéz volt elveszíteni annyira szeretett barátunkat. Az új osztályomban szerencsém volt, mert ott volt négy unokatestvérem: Valérie, Yvette, Eric és Olivier. Eric és Olivier velünk egy időben váltott iskolát, hogy az otthonukhoz közelebbi iskolába járhasson. A tanárnőnk, Cécile tuszi volt, és az osztályban egyenlő számban voltak hutuk és tuszik. Cécile kiváló tanár volt, mindenkivel egyformán bánt, és csak akkor büntetett meg bárkit is, ha tényleg szükséges volt.

Kiki és Mimi számára nagyon fontos volt ez az év, mert ez volt az utolsó általános iskolai évük, amelynek során fel kellett készülniük az államvizsgára. Abban az évben az iskolarendszer országosan megváltozott, és a gyerekek számára előírt tanévek számát nyolcra hatra csökkentették. Ez azt jelentette, hogy nekem, aki most tizenkét éves voltam, az ikrekkel egy időben kellett letennem az államvizsgát. Mivel azonban eleve egy évvel fiatalabb voltam az osztálytársaimnál, a szüleim úgy érezték, hogy még nem állok készen arra, hogy elköltözzem otthonról és bentlakásos iskolába menjek (ami a jobb

tanulók esetében szokásos volt), ezért az új iskolában megisméltették velem az ötödik osztályt. Egyáltalán nem örültem annak, hogy egy évvel hátrébb kerültem, olyan gyerekek közé, akik bár velem egyidősek voltak, mégis sokkal fiatalabbnak tündek nálam, különösen akkor, amikor úgy éreztem, készen állok a vizsgára. De tudtam, hogy tiszteletben kell tartanom a szüleim döntését. Az a tény, hogy új iskolába kerültem, ahol jó tanárokat kaptam, kárpótolt kezdeti csalódottságomért.

Mivel az előző tanévünk annyira zúrös volt, apa úgy intézte, hogy keddenként és csütörtökönként iskola után mindannyiunknak legyen magántanára, az unokatestvéreinkkel együtt, akik az osztályomba jártak. Ehhez egy vak gyerekek számára fenntartott iskolába kellett mennünk, ahol a magántanárunk tanított. Ez nem igazán segített, mivel Kiki és Mimi is egyaránt megbukott a vizsgán. De ezen senki sem lepődött meg: nagyon sokan megbuktak, mivel nem volt elegendő állami iskola az összes tehetséges diák befogadására, és a helyeket nem feltétlenül érdemek alapján osztották szét. Sok tehetséges tuszi gyermeket hagytak ki kevésbé tehetséges hutuk javára. Kiki és Mimi is egy-egy nyanzai magán középiskolába került, Mimi az egyik iskolában kereskedelmi és számviteli szakot választott, Kiki pedig autószerelőnek tanult egy másikban. Apa kerékpárt vásárolt nekik, hogy el tudjanak menni az iskolába, mivel gyalog túl messze lett volna. Mivel Mimi még mindig a nagyszüleimnél lakott, az ikrek az út mentén találkoztak, és együtt tekertek az iskolába. Időnként, ha apa nem volt különösebben elfoglalt, együtt ebédelt velük Nyanzában. Most, hogy már nem tudott Kigaliba járni, üzletei fokozatosan elsorvadtak. Próbált bátornak tűnni, de időnként láttam rajta, hogy nagyon aggódik.

Minden délután igyekeztem gondoskodni arról, hogy a két kisöcsém, Alestide és Régis megcsinálja a házi feladatát. Régisszel nem volt gondom, mert neki jól ment az iskola, de Alestide-nak sok nehézséget okozott a tanulás, és mindig megpróbált kitalálni valamit, hogy ne kelljen a feladatait megcsinálnia. Néha elrejtette a házi feladatát, vagy elaludt, amikor meg kellett volna írnia. Ha megharagudtam rá, mindig sírva kért bocsánatot, mire én persze

megsajnáltam és megcsináltam helyette. A tanárai nem értették, miért bukott meg gyakran a vizsgákon, amikor a házi feladatai mindig olyan jók voltak.

Körülbelül ekkor feltűnt nekem, hogy anya megint terhes. Senki sem szólt róla, de láttam, hogy a teste változik, és összeállt a kép. Nagyon örültem, hogy új baba érkezik a családba. Nem szóltam semmit, de elővettem Régis babaruháit, kimostam és felakasztottam a ruhaszárítóra.

– Mit akarsz azokkal a kis ruhácskákkal? – kérdezte anya, láthatóan meglepődve.

– Hát kisbabánk lesz, vagy nem? – válaszoltam.

– Ki mondta neked, hogy gyerekünk lesz? – tudakolta.

– Senki – feleltem. – Csak látom.

– Nahát, igazi nagylány lettél! – kiáltott fel. – Igazad van. Gyermekem lesz. Mit szeretnél, fiút vagy lányt?

– Lányt, természetesen – feleltem pillanatnyi tétovázás nélkül. – Van éppen elég fiú ebben a házban. – Aztán hozzátettem: – Ha majd nagyobb lesz, talán segíthet nekem a házimunkában.

Anya elmosolyodott, és ezt mondta:

– Hát, várjuk ki, és meglátjuk. Akár fiú lesz, akár lány, Isten azt adja nekünk, amit ő akar, nem azt, amit mi akarunk.

Néhány hónappal később apa megbetegedett. A baj a lábfejében és a lábszáraiban lévő ereket érintette, ami miatt azok megduzzadtak. Szörnyű fájdalmai voltak, és egyfolytában ágyban kellett maradnia. Anya terhessége ekkorra már előrehaladott időszakban járt. Aggódva néztem, hogy milyen keményen dolgozik. Nyilvánvalóan egyre fáradtabb volt, és a ház és az ültetvény vezetése, valamint apa gondozása megviselte. Bár közel volt a vizsgaidőszak, felajánlottam, hogy kivehetnék néhány napot az iskolából, hogy segítsék neki, ami felszabadítaná a mindenes fiút, hogy elvégezze a nehezebb munkákat az ültetvényen. Meglepetésemre beleegyezett, és nagyon örültem, hogy egy kicsit megkönnyíthetem az életét. Ezúttal nem panaszkodtam a főzés, a takarítás, a mosás és a többi házimunka miatt, mert tudtam, hogy ezzel segítek anyának, apának és a babának.

Egy héttel később, nem sokkal azután, hogy az egész család lefeküdt a szokásos hét órai időpontban, valami felébresztett. Azonnal hallottam, hogy anya nehezen lélegzik, és odamentem megnézni, jól van-e. Szörnyen nézett ki, és erőlködve próbált felkelni az ágyból. Apa annyira beteg volt, hogy nem tudott neki segíteni. Lihegve mondta, hogy vigyem neki oda a holmiját a szekrényből. A falunkban minden nő felkészül arra az esetre, ha az éjszaka közepén megindulna a szülés, és nem tudna időben eljutni a kórházba. Tudtam, hová tette anya mindazt, amire szüksége lesz, ha vajúdni kezd, ezért már rohantam is. A gondolat, hogy akár csak egy percre is magára hagyjam őt, megrémített. Visszatekintve azt gondolom, hogy valószínűleg csak normális szülési fájdalmak voltak, de akkor meg voltam győződve arról, hogy meg fog halni.

Visszatérve láttam, hogy megpróbált eljutni az udvari mosdóba, ami egy nagyon kicsi, betonpadlós, tető nélküli helyiség volt. Mivel alig tudott mozogni, segítenem kellett neki. Amint elértük a mosdót, azt mondta, hogy szaladjak és ébresszem fel Kikit és a mindenes fiút, Cyprient és mondjam meg nekik, hogy hozzák ide a nagymamát, aztán melegítsenek vizet. Ezt meg is tettem, de a nagymama helyett inkább azt mondtam a fiúknak, hogy hozzák el a szomszédasszonyunkat, Felicitát. Féltem, hogy mire odaérnek a nagymamához, anya talán már meg is hal.

Aztán meggyújtottam a tüzet a konyhában, ami nem volt könnyű feladat, és feltettem a vizet forrni, miközben imádkoztam, hogy Isten mentse meg anyát és a babát. Amint ezzel végeztem, visszarohantam anyához. Abban a pillanatban gyötrelmes sikolyt hallottam, és láttam, hogy szörnyű fájdalmai vannak. Elsírtam magam. Nem tudtam, mit tegyek. Öt perccel később újra felsikoltott, és ezúttal csecsemősírást is hallottam. Éjjel 12 óra 25 perc volt. Már mozdultam, hogy közelebb menjek hozzá, de ő azt mondta, hogy hagyjam magára, amíg be nem fejezi, amit csinál. Nem igazán értettem, mire gondol, de megtettem, amit kért. Ahogy elmentem a mosdótól, hangosan kopogtak az ajtón, és én odamentem, hogy ajtót nyissak. A fiúk Felicitával tértek vissza, aki egyenesen a mamához ment. Újabb gyötrelmes sikolyt hallottam, és tényleg azt hittem, hogy meg fog halni. Felicita ezt kiáltotta:

– Most már minden rendben van. Vége!

A baba újra felsírt. Éreztem, hogy mérhetetlen öröm önt el.

Felicita szólt, hogy hozzam a forró vizet. Amint odavittem, megpillantottam a babát, és vágytam arra, hogy a kezembe vegyem, de megértettem, hogy ez nem a megfelelő pillanat.

– Fiú vagy lány? – suttogtam. Anya elgyötört hangon válaszolt:

– Lány, ahogy akartad, Frida.

Visszatérve a másik szobába, ahol a testvéreim vártak, örömben ugráltam, és elmondtam nekik, hogy van egy hűgunk. Elmosolyodtak és megnyugodtak, mert örültek, hogy mindennek vége.

Amikor visszamentem a főépületbe, apa szólított engem és megkérdezte, hogy megszületett-e a baba, és hogy fiú-e vagy lány.

– Lány, egy gyönyörű kislány – feleltem, bár valójában még nem is láttam. A mosdó körül tébláboltam, hátha szükségük van valamire. Kis idő múlva Felicita kihozta a babát, és átadta nekem. Most már fel volt öltöztetve, és puha takaróba pólyálták. Kikinek szóltam, hogy hozza a lámpát, és gyorsan bevittem a házba, nehogy megfázzon. Odabent a fiúk mind körém gyűltek, hogy első alkalommal szemügyre vehessék a kislányt. Ahogy lehúztuk az arcáról a takarót láttuk, hogy milyen gyönyörű.

A hangunkat hallva a papa kiabált, hogy vigyem oda hozzá a gyereket. A karjába vette és ezt mondta neki:

– Igazi meglepetés vagy!

Azt hiszem, arra a tényre utalt, hogy Régis után nem számítottak újabb babára, és arra is, hogy a kislány ilyen váratlanul jött az éjszaka folyamán, mivel előző nap semmi jelét nem adta annak, hogy megszületik. De a hangja színtelen volt, és nem értettem, miért nem örül gyermeke születésének, ahogy mi.

Az éjszaka hátralévő részében anya a babával az én ágymban aludt, én pedig egy matracon szunyókáltam mellettük, hogy tudjak anyának segíteni mindenben, amire csak szüksége lehetett. Mielőtt elaludtam volna, megkérdeztem:

– Anya, mit gondolsz? Ma is itthon maradhatok veled? Kihagyhatok még egy napot az iskolában?

– Nem, Frida – válaszolta. – Éppen eleget tettél, és hamarosan itt az államvizsga. El kell menned az iskolába. Nagymama majd átjön és segít nekem. De köszönöm, hogy ma éjjel ilyen bátor voltál.

Aznap az iskolába menet nem tudtam megállni, hogy ne mondjam el mindenkinek, akivel talákoztam, hogy anyukámnak gyereke született, még ha nem is kérdezték. Ez 1993. március 18-án történt. Négy nappal korábban ünnepeltem a tizenharmadik születésnapomat, és öt nap múlva Alestide tízéves lesz. Tetszett, hogy mindannyiunknak ugyanabban a hónapban lesz a születésnapja.

Születése után néhány hétig nem volt neve a kishúgomnak. Csak úgy hívtuk, hogy „Bébé”. Ahogy telt az idő, anya így panaszkodott apának:

– Miért nem adsz nevet a babának?

Apa nagyon szomorúan nézett, és így válaszolt:

– Ötletem sincs, hogyan nevezhetnénk el.

Ekkor a mi kinyarwanda nyelvünkön a *Gatesi* szót mondta ki, ami azt jelenti, hogy „gondatlan” vagy „vakmerő”. Ezzel azt akarta mondani, hogy a kislány rosszkor született.

– Miféle név ez a gyermekemnek? – tiltakozott anya. – Nem tudsz más nevet kitalálni? Adj neki egy jó nevet.

– Nem, nincs más név, amit adhatnék neki. Ő *Gatesi*.

Mivel azt akartam, hogy a kishúgomnak szebb neve legyen, még aznap utánanézttem, hogy születésének napján kinek volt az ünnepe. Szent Bénédicte napja volt. Így lett *Gatesi Bénédicte*, de mindenki azon a néven szólította, amit apám adott neki: „*Gatesi*”.

Ez év júniusában letettem az államvizsgámat, és nagy öröömre átmentem. Felvettek egy byimanai bentlakásos iskolába, ami kétórás buszozást jelentett otthonról, és a házunktól is elég sokat kellett gyalogolni a buszmegállóig. Mivel ez apám régi iskolája volt, sokat hallottam róla, és az volt az álmom, hogy oda járjak. A következő szeptemberben a szomorúság és várakozás keverékével indultam el otthonról.

Apám elvitt az iskolába, és segített berendezkedni. Meglepetésére azt tapasztalta, hogy az iskolának még mindig ugyanaz az igazgatója, mint aki gyerekkorában is volt – egy méltóságteljes öreg belga. Hamar összebarátkoztam egy Oda nevű lánnyal, aki szintén új volt az iskolában. Ugyanabban a hálóteremben laktunk, tíz másik lánnyal együtt, és hamarosan nagyon közel kerültünk egymáshoz. Megismerkedtem egy másik unokatestvéremmel, Karabóval is, bár nem tudtuk, hogy rokonok vagyunk, amíg a szülei meg nem látogatták, és fény nem derült a rokoni kapcsolatra.

Decemberben volt az első iskolai szünetünk, és alig vártam, hogy láthassam, mekkorát nőtt a kishúgom. Amikor eljöttem otthonról, erős és boldog öt hónapos baba volt. Amikor a busz megérkezett Nyanzába, örömmel láttam, hogy Kiki a biciklijével vár rám, mert pont azon törtem a fejem, hogyan fogom hazavinni a poggyászsomat. Kérdezgettem, hogy vannak az otthoniak, és ő azt válaszolta, hogy mindenki jól van. Bármilyen kérdést tettem fel, úgy tűnt, soha nem említette Gatesit, és ezt furcsának találtam.

– Gatesi jár már? – kérdeztem.

Kitérő választ adott, és gyorsan témát váltott. Az utazásomról és az iskolai előmenetelemről kérdezgetett. Ez arra emlékeztetett, amikor anya novemberben meglátogatott az iskolában. Úgy tűnt, hogy ő is megkerül minden kérdést, amit a babáról tettem fel.

Amikor hazaértünk, anyát a ház előtt találtuk, egy széken ülve. Egyáltalán nem nézett ki jól. Miután üdvözöltük egymást, azonnal megkérdeztem, hol van Gatesi.

– Majd később láthatod őt. Ne aggódj – válaszolta. – Előbb pihenj egy kicsit.

Ez nagyon nem vallott anyámra, aki általában abban a pillanatban munkát adott volna nekem, amint beléptem a házba – most viszont kedves volt hozzám, és kényszerített, hogy pihenjek!

Amíg ételt hozott nekem, én türelmetlenül megkérdeztem Alestide-ot, hogy hol van a baba.

– A nagymamánál van? – kérdeztem követelőzve.

– Anya majd később elmondja – felelte.

Tudtam, hogy valami baj van.

Amint felébredtem a szunyókálásból, elmentem megkeresni anyát. A szobájában volt.

– Mi történt Gatesivel? – kérdeztem.

– Nem tudom tovább eltitkolni előled az igazságot – válaszolta. – De erősnek kell lenned, mint valamennyiünknek.

Abban a pillanatban átfutott az agyamon a szörnyű gondolat, hogy Gatesi talán meghalt, de gyorsan elhessegettem. Nem tudtam elhinni, hogy egyáltalán beteg lehetett és senki sem szólt nekem erről.

– Mi történt, anya? – kérdeztem újra.

– Nem tudom, hogy mondjam el neked, Frida – felelte –, de Gatesi meghalt. Októberben halt meg, de légy erős.

Könnyek csorogtak az arcán, és alig tudta befejezni a mondatot.

Sírva fakadtam, és kirohantam a szobából. Hogyhogy nem mondták el nekem, hogy a kishúgom meghalt! Hogy temethették el nélkülem? Én semmit sem számítok ebben a családban? Nagyon dühös és megbántott voltam. Kirekesztve éreztem magam.

Anyám követett a szobámba. Ő is sírt.

– Nagyon sajnálom, hogy nem mondtuk el neked, Frida. Ez volt az első féléved a gimnáziumban, és nem akartuk még jobban megnehezíteni a helyzetedet. Tudtuk, hogy megszakad a szíved. Bocsáss meg nekem. Nagyon sajnálom. Tudom, hogy nagyon szeretted őt, csak nem tudtam elmondani neked.

– Miért hazudtál nekem folyton, amikor hazajöttem? – robbant ki belőlem az indulat.

– Nem akartam azonnal a nyakadba zúdítani a rossz hírt, amikor hazajöttél. Sokáig voltál távol. A megérkezésed pillanatában képtelen voltam elmondani.

Le voltam sújtva. Kiki elvitt, hogy megnézzem Gatesi sírját, és napokig csak sírtam és sírtam. Két napba telt, mire meg tudtam kérdezni anyámat, hogy mi okozta Gatesi halálát. Azt mondta, hogy maláriával vitték kórházba. Bár beteg volt, az állapota nem volt kritikus. Mivel csecsemőként a gyógyszert nem lehetett neki tablettá formájában beadni, úgy döntöttek, hogy infúzióra kötik. A karjai még túl kicsik voltak a kanül bekötéséhez, ezért egyenesen a fejébe

kellott bevezetni. A szüleim úgy vélték, hogy a hutu orvos, aki beadta neki az injekciót, szándékosan elforgatta a tűt, hogy meghaljon. Az infúzió bekötése után állapota azonnal romlani kezdett. Azokban az időkben nem sok tuszi jött ki élve a kórházból.

A szünet napjai összerosódtak, miközben kishúgom elvesztésének feldolgozásával küszködtem. Arra számítottam, hogy minden szabadidőmet azzal töltöm majd, hogy vele játszom a kertben, és a hiánya hatalmas űrt hagyott maga után. Halálának tragédiája és az országban továbbra is fennálló feszültség a szüleimet is megviselte. Kigaliban nagy volt a nyugtalanság, amelyet a rivális politikai pártok közötti összecsapások szítottak, és végül zavargások robbantak ki. Egyre többször fordult elő, hogy embereket öltek meg a zsúfolt helyeken elhelyezett bombák és az elhaladó autóbuszokra vagy taxibuszokra hajított kézigránátok. Bár apám már nem dolgozott Kigaliban, bizonyos üzleti ügyek elintézése céljából időnként mégis be kellett utaznia a városba. Ha apám késve érkezett haza, anyám rendkívül ideges lett. Kiki és én próbáltunk neki társaságot nyújtani, miközben aggódva várt rá, de gyakran nagyon nehezen tudtuk nyitva tartani a szemünket.

A baj áterjedt Nyanzára, és anyám állandóan figyelmeztetett bennünket, hogy legyünk résen, nehogy veszélybe kerüljünk. Azt mondta, hogy vigyázzunk az emberekkel, akik mellett ülünk az autóbuszokon, és figyeljünk a táskákra, amelyek bombát rejthetnek. Egy nap halálra rémültem, amikor majdnem belekeveredtem egy zavargásba, és amikor csak tehettem, inkább az otthonunk menedékében maradtam.

Apám a rádióból próbált tájékozódni az eseményekről. Titokban hallgatta a Muhabura rádiót, amely az *Inkotanyi* (az RPF) adója volt, de mivel tudta, hogy milyen veszélyes lenne, ha elkapnák, mivel már megvádolták kollaboránsként, álcázásként hallgatta a Radio Télévision Libres des Milles Collines (RTL)* rádiót is, amely 1993-ban kezdte meg műsorának sugárzását. Ez az adó szintiszta propagandagépezet volt, amely a tuszik elleni gyűlölet üzenetét közvetítette, és az idő előrehaladtával egyre kevésbé látta szükségesnek, hogy elfedje valódi célját: az egész törzs kiirtását.

Pletykák kezdtek terjedni arról, hogy listákat állítottak össze a megöleendő tuszikról. Még azt is hallottam, hogy Mr. Morris, a Nyakabuye iskolai volt igazgatóm is részt vett a listák összeállításában. Amikor a karácsonyi ünnepek után visszatértem az iskolába, hutu osztálytársaim elkezdtek gúnyolódni rajtam, hogy én is rajta vagyok ezeken a listákon, és hogy nemsokára meghalok.

– Egy nap meg fogunk ölni – mondogatták. Szörnyű volt. A hálótermünkben lakó hutu lányok is kezdtek undok módon viselkedni, ezért Oda és én engedélyt kértünk, hogy beköltözhessünk néhány idősebb tuszi lányhoz, akiket egy másik hálóteremből ismertünk, de a kérésünket elutasították. A hálótermünk a gyötrellem helyévé vált, és sok hosszú éjszakán rettegve virrasztottam, hátha valamelyik lány valóra váltja félelmetes fenyegetéseit.

Legrosszabb félelmeim beigazolódtak az iskolában történt egyik incidens során. Egy este mindannyian az ebédlőben voltunk, amikor elment az áram. A sötétben a hutu gyerekek skandálni kezdtek: „Öljétek meg a tuszikat! Öljétek meg a tuszikat!” Nagyon megijedtem, és elbújtam az egyik asztal alá. Amikor a villany újra kigyulladt, azt láttuk, hogy egy Eric nevű tuszi fiút késsel megszúrták az áramszünet alatt. A seb nem volt súlyos, de minden csupa vér volt, és ez nagyon megrázta az összes tuszi gyereket.

Nem sokkal később apám meglátogatott, és elmondtam neki, mi történt. Azzal vigasztalt, hogy biztos csak baleset volt, és hogy az iskolában semmi sem fog történni. Szavai megnyugtattak, és látogatása után kicsit nyugodtabbnak éreztem magam.

Nagyon örültem, amikor eljött a húsvéti szünet és hazamehettem. Boldog voltam, hogy újra a családommal lehetek. Nem tudtam, hogy mire visszamegyek abba az iskolába, az egész életem darabokra fog hullani.

4. FEJEZET

„ÖLJÉTEK MEG MIND”

1994. április 7-e, csütörtök volt. Hamarosan vissza kellett volna mennem az iskolába, és a szüleim azt tervezték, hogy aznap reggel elutaznak Nyanzába, hogy megvegyenek nekem mindent, amire szükségem lesz. Szokás szerint bekapcsoltuk a rádiót, és ekkor meghallottuk a hírt, amely örökre véget vetett családi életünknek. A hírolvasó ünnepélyesen bejelentette, hogy Ruanda hutu elnöke, Juvenal Habyarimana meghalt. Repülőgépét előző este lelőtték, miközben leszállni készült a kigali repülőtéren. Vele együtt meghalt Burundi elnöke is. A hírt már előző este közvetítették, de mi nem hallottuk. A bejelentés azzal a baljós utasítással zárult, hogy mindenki maradjon ott, ahol van, amíg további utasítást nem kap.

Mi, gyerekek fel-le ugráltunk örömünkben.

– Hurrá! – kiáltottuk. – Az elnök meghalt. Most már jó iskolákba járhatunk! Most olyan lehetőségeink lesznek, mint soha korábban!

– Csend legyen! – csattant fel apám. – Fogalmatok sincs semmiről. Ez a lehető legrosszabb, ami történhetett. Nagy bajba, nagyon nagy bajba fog minket sodorni.

Mi persze túl fiatalok voltunk ahhoz, hogy megértsük, mire gondol, de később, amikor már egyedül voltunk, Kiki ezt mondta nekem:

– Értem, mire gondolt. Rajta vagyunk a listán, és meg fogunk halni.

– Nem, nem, nem, ez nem lehetséges! – tiltakoztam. – Ez csak úgy történhetne meg, ha katonákat küldenének ide. A szomszédaink nem ölnének meg minket. Kizárt, hogy megölnének minket. Nem fogunk meghalni.

A szüleink egyik barátnője, Marie Rose, aki Mimi keresztanyja volt, éppen nálunk tartózkodott. Elköltözött a vidékünkéről, és most visszajött, hogy meglátogasson minket. Amikor a rádióban elhangzott a bejelentés, nagyon nyugtalan lett.

– Nem maradok itt! – mondta. – Vissza kell mennem a férjemhez és a gyerekeimhez.

A férje hutu volt. Anya megpróbálta megállítani, mert attól félt, hogy hazafelé menet megölik, de ő felkapta a táskáját és elment.

Nem sokkal később apa elment Nyanzába, hogy megtudja, mi is folyik valójában az országban. Nem telt bele sok idő, és már otthon is volt. Nagyon komor arcot vágott.

– Nagyon súlyos a helyzet – mondta. – Mindenhol útlezárások vannak. Minden előkészület készen áll arra, hogy elkezdődjön a gyilkolás.

A szüleim felhagytak azzal, hogy úgy tegyenek, mintha minden rendben lenne. A nap későbbi részében apám és néhány más tuszi férfi megbeszélést tartott, ahol megegyeztek, hogy megvédik a családjukat, ha a hutuk eljönnek. Nem támadnak meg senkit, de nem nézik tétlenül, hogy a családjukat meggyilkolják.

Attól az éjszakától kezdve a közeli erdőben aludtunk, mert féltünk, hogy éjjel ránk gyújtják a házat. Anya azt mondta, hogy vegyünk fel több réteg ruhát – két nadrágot és két-három pulóvert. Egy nagy bozótos közepén aludtunk, összebújtunk és nagyon féltünk. Napközben csak nagyon rövid időre tértünk vissza a házba élelemért. A férfiak közül néhányan botokkal és macsétákkal felfegyverkezve kóboroltak a környéken, abban a hiú reményben, hogy megvédhetik a családjukat.

Aznap semmi sem történt velünk, de mivel hallottuk, hogy máshol milyen események zajlanak, meggyőződésünkkel vált, hogy ez a helyzet nem tarthat sokáig. Világos volt, hogy valóban léteztek azok a listák, amelyekről hallottunk. Az elnök halála után néhány órával elkezdtek felkeresni és lemészárolni otthonaikban azokat az embereket, akiknek a neve szerepelt a listákon, beleértve a mérsékelt hutukat is, akik ellenezték a tuszik tömeges megölését. Az *Interahamwe* (ez a szó együttes támadást jelent) néven ismert, kiképzett gyilkosokból álló bandák mutatták az utat, gyakran rikító sárga, vörös és zöld ruhába öltözve, de minden hutut arra kényszerítettek, hogy csatlakozzon hozzájuk. Azokat, akik nem voltak hajlandók engedelmessé válni, halállal fenyegették.

A Kigaliból menekülő emberek hömpölygő áradata kezdett átzúdulni a térségünkön, és mindegyikük arca elárulta, milyen szörnyűségeket éltek át. Elmondták, hogy az emberek templomokba, iskolákba és kórházakba húzódtak, hogy biztos menedéket találjanak, de aztán több száz gyilkos körülvette őket, a behatolás előtt kézigránátokat dobtak az épületbe, majd macsétákkal, bunkóbotokkal, ásókkal és minden más eszközzel, amit csak találtak, rátámadtak tehetetlen áldozataikra. A gyilkosoknak gyakran nem a gyilkolás volt az egyetlen céljuk. Gyakran a lehető legkegyetlenebb módon akartak halált okozni, ezért sok embert megvertek, megkínóztak és megcsönkítettek, és sok-sok nőt brutálisan megerőszakoltak.

Mi voltunk az „ellenség”. Nem telt el sok idő, és az RTL M máris ezt az égbekiáltó üzenetet sugározta: „Öljétek meg a csótányokat! Öljétek meg a kígyókat! Találjátok meg a tuszikat, bárhol is vannak, és öljétek meg őket. Öljétek meg mindet, az öregeket, a fiatalokat, a férfiakat és a nőket. A terhes nőket is bátran öljétek meg. Meg kell szabadítanunk országunkat ettől a gonosztól.” Volt egy dal, amit a rádióban rendszeresen lejátszottak:

Umwanzi wacu n'umwe

Turamuzi

n'umututsi.

Egy ellenségünk van,

Ismerjük őt,

A tuszik.

Mivel olyan sokan próbáltak a mi vidékünkön menedékre lelteni, elkezdtünk azon gondolkodni, hogy mi hová fogunk menni, amikor ránk kerül a sor. Most már nem volt kétségünk afelől, hogy el fog jönni.

Néhány nappal később anya megkérte apát, hogy vigye el a fiúkat a fodrászhoz, hogy levágassák a hajukat.

– Azt akarom, hogy jól nézzenek ki, amikor megölik őket – mondta. Néhány ruhánkat is bepakolta egy bőröndbe, és átvitte őket a szomszédunk, Felicita

házába, annak ellenére, hogy a családnak ez a régi barátja egyre ellenségesebbé vált velünk szemben.

– Kérlek, megőriznéd ezeket nekem? – kérdezte. – Ha túléljük, visszajövök értük.

Néhány nap erdei alvás után Régis kezdett nagyon ideges lenni, mert annyira zavart, ijedt és nagyon fáradt volt, ezért anya úgy döntött, hogy hazaviszi, abban a reményben, hogy egy kiadós alvás majd segít neki jobban megbirkózni a helyzettel. Alig érték haza, amikor a háztól nem messze nagy kiabálás hallatszott, és anya legjobb barátnője, Claudette édesanyja, Beatà esett be az ajtón halálra váltan. Elmondta anyának, hogy a férjét éppen most ölték meg, a házat pedig felgyújtották, és könyörgött neki, hogy vigyázzon két fiára, az ötéves Bébére és a négyéves Olivierre. A többi öt gyermeket valahol biztonságba helyezte, de most meg kellett keresnie őket. Elindult, és magával vitte egyéves kisfiát, Lambertet.

Ezután anya tudta, hogy nem maradhat a házban, és a három gyerekkel egyenesen visszament az erdőbe. A négyéves kisfiú, Olivier mélyen meg volt döbbenve. Nem tudott beszélni, még sírni sem tudott. Úgy tűnt, nem érti, mit mondanak az emberek, amikor hozzá beszélnek. Egész idő alatt anyám hátán akart lenni. Azon tűnődtünk, vajon szemtanúja volt-e annak, amikor az apját meggyilkolták.

Nem sok idővel anya távozása után futva érkezett haza apa. Még soha nem láttam őt ilyen szörnyű állapotban. Gyorsan elmagyarázta, hogy fegyveres katonák érkeztek, és amikor löni kezdtek, mindenki szétszéledt, majd ezt mondta:

– Egyetlen dolgot tehetünk: elfutunk!

Amikor ezeket a szavakat hallottam tőle, tudtam, hogy nem fogjuk túlélni. Apám ezt mondta anyámnak:

– Próbáld meg elvinni a gyerekeket valamelyik szomszédunkhoz. Nem voltunk rossz szomszédok. Talán elrejtik őket néhány napra, amíg kiderül, hogy alakulnak az események.

Aztán odakiáltott annak a körülbelül harminc fős csoportnak, akik velünk voltak az erdőben:

– Fussatok az életetekért! Jönnék! El innen, de gyorsan!

Mindenki szaladt, amerre látott. Anyukám, a bátyáim, a nővérem, a két fiú és én a fogyatékos gyerekek iskolája felé indultunk, de egy tuszi, aki onnan futott, azt kiabálta nekünk, hogy már gyilkolnak odalent és házakat égetnek fel. Emberek futottak mindenfelé, mi pedig nem tudtuk, mitévők legyünk, így végül visszamentünk az erdőbe. Körülöttünk mindenki az ismerőseiről beszélt, akiket megöltek.

Anya azt mondta Mimi nővéremnek, Valérie unokatestvéremnek, aki szintén az erdőben aludt, és nekem, hogy menjünk az egyik hutu szomszédunk, Esily házába, és rejtőzzünk el ott, és azt mondta, hogy reggel eljön értünk.

– De anya, ő nem fog minket beengedni! – ellenkeztem.

– Ha nem fogad be titeket, akkor szaladjatok el, és mentsétek az életeteket! Éppen kezdett besötétedni, amikor megérkeztünk Esily házához. Az általában barátságos és megközelíthető ember csípőre tett kézzel nézett ránk, és támadó hangon ezt kérdezte:

– Mit kerestek ti itt?

– Anya mondta, hogy jöjjünk ide – feleltük. – Szörnyű a helyzet.

– Tudom, hogy szörnyű a helyzet, de miért jöttetek ide?

– Anya kérdezi, hogy alhatnánk-e itt ma éjjel? Majd reggel értünk jön.

A férfi nevetett, és valószínűleg arra gondolt, hogy anya úgysem fogja megérni a reggelt.

– Itt nem alhattok – mondta.

– Kérlek! – könyörögtünk. – Csak ma éjjel. Majd reggel elmegyünk.

A felesége közbelépett.

– Csak hadd maradjanak itt ma éjszakára. Majd holnap elmehetnek.

Annak ellenére, hogy az egyik gyerekük egy osztályba járt velem az általános iskolában, nem engedték, hogy egy szobában aludjunk a gyerekeikkel, hanem csak elővettek egy gyékényt, és leterítették a földre, az ajtó mellett.

– Ott alhattok – mondták. Még takarót sem adtak, csak egy másik gyékényt, amivel betakarózhattunk. Dideregtünk a hidegtől. Csak feküdtünk ott mindhárman, de nem hiszem, hogy bármelyikünk is aludt volna. Túl gyorsan

kövezték egymást az események, és a fejekben kergették egymást a gondolatok. Vajon mi történhetett anyával és a fiúkkal? Vajon tud-e szaladni azzal a négyéves kisfiúval? Mi történt apával és a fiútestvéreimmel? Vajon találtak-e biztonságos helyet? Hogy változhattak meg így az emberek? És arra gondoltam, milyen lehet macsétától meghalni. Az éjszaka nagyon-nagyon hosszú volt – borzasztóan hosszú. Nem mertünk egymáshoz szólni, csak feküdtünk ott, és gyötörtek a gondolataink.

A következő nap szombat volt, Esily és családja pedig hetednapos adventisták voltak. Esily felesége és gyermekei templomba mentek – nem kellett aggódniuk, mert hutuk voltak. Esily is elment, de nem voltunk biztosak abban, hogy ő is a templomba ment-e. Nem adtak nekünk enni és inni, és úgy tűnt, nem is érdekelte őket a sorsunk, pedig nagyon éhesek és szomjasak voltunk.

A délelőtti közepe táján Esily visszaérkezett. Láthattuk, hogy futott.

– Most már mennetek kell – mondta.

– Kérem, hadd maradjunk! – könyörögtünk. – Hová mehetnénk?

– Nem, mennetek kell. Lehet, hogy idejönnek és átkutatják a házat, és nem akarom, hogy itt haljatok meg. Most azonnal el kell mennetek.

Hosszasan könyörögtünk, hogy hadd maradjunk. De hiába mondtuk, hogy nem tudjuk, hol vannak a szüleink és nincs hová mennünk, ő hajthatatlan maradt. Amikor elmentünk, ezt mondta:

– Az összes tuszi fent van a hegyen, hogy lássák az érkező gyilkosokat. Menjete ti is oda hozzájuk.

Futottunk, ahogy csak bírtunk, a falu mögött álló, sziklával borított kis hegyhez, amelyet Ruganzu-szikláknak hívtak. Sok tuszi gyűlt ott össze a falumból és a környező falvakból. A tömegben megláttam anyám barátnőjét, aki akkor kilenchnapos terhes volt (később megtudtam, hogy ez a szegény nő túlélte a népirtást, de megerőszakolták, és az egész családját elvesztette – meghalt a férje, a kisbabáját elmondhatatlan kegyetlenséggel ölték meg a szeme láttára, és három másik gyermekét is kivégezték). Néhány fiatal férfi macsétát és követ tartott a kezében, de az arcukon látszott, hogy nem fogják tudni használni őket. Minden reménységük elszállt és tudták, hogy meg fognak halni. Megtaláltam a három fiútestvéreimet, de sem anya, sem apa nem volt ott.

– Nem láttad anyát? – kérdeztem Régist.

– Nem, nem tudom, hol van. Elszakadtunk egymástól. Talán megölték.

Nem hiszem, hogy Regis kilencévesen teljesen megértette volna, hogy ez mit jelent. Bár látszott rajta, hogy megijedt, valami azt súgta bennem, hogy az elején a gyerekek viccesnek találták, hogy egész nap rohangáltunk, és nem értették, hogy ez élet-halál kérdése. De a helyzet távolról sem volt vicces. Látták, hogy a barátainkat vagy a családtagjainkat macsétákkal mészárolják. Csak akkor értették meg az egész rettenetet és a hutuk szívében lévő gyűlöletet.

Az összegyűlt emberek a jelek szerint nem fogták fel, hogy bár a hegyre menekültek, hogy lássák a gyilkosokat jönni, ezzel megkönnyítették a gyilkosok számára, hogy megtalálják őket. A gyerekek sírtak, az idősek némaságba burkolóztak, mert tudták, hogy amikor eljön az idő, már túl gyengék lesznek ahhoz, hogy elfussanak. Próbáltam megfogni Régis kezét, de ő folyton kitépte magát a kezemből.

Nem sokkal később Régis felkiáltott:

– Jönnék a gyilkosok! Jönnék a gyilkosok!

Látta a napfény csillogását a vadonatúj bozótívágó késeken, amelyeket a kormánytól kaptak. Több százan voltak. Ahogy felénk vonultak, énekelték az undorító dalukat: „Öljétek meg, öljétek meg mind. Öljétek meg a csecsemőket, öljétek meg az anyákat, öljétek meg a fiatalokat, öljétek meg az öregeket...” A gyilkosok előtt egy sor fegyveres kormánykatoná haladt, akiket azért küldtek a területre, hogy mozgósítsák a helyi hutukat. Készen álltak arra, hogy elbánjanak minden tuszival, aki elég bátor volt ahhoz, hogy ellenállást tanúsítson, és ez volt az egyetlen alkalom, amikor a falumban élő tusziknak ingyenesen felajánlották a golyó általi halált.

Hirtelen lövések dördültek, ez jelezte a hutuknak, hogy kezdjék meg a gyilkolást, mire kitört a pánik. Az emberek fejvesztett menekülésbe kezdtek. Mi is csatlakoztunk egy csoporthoz, akik egy másik hegy felé menekültek, ahol menedéket reméltek az erdőben. Ahogy közeledtünk láttuk, hogy az utat lezárták a katonák, akik a levegőbe lőttek, hogy megijesszék az embereket, ezért mindannyian megfordultunk, és visszafelé futottunk, amerről jöttünk. A zűrzavarban szem elől tévesztettem a fűtestvéreimet és a nővéreimet. Egy idő után találkoztam nagyanyámmal és két nagynénémmel, Marthával és Maryvel.

Ők vitték a két kis unokatestvéreimet, a négyéves Claire-t és az ötéves Uwerát, akik náluk töltötték az iskolai szünetet, és újra megtalálták a nővéreimet.

Csak futottunk és futottunk. Megpróbáltunk eljutni az általános iskolához, ahol menedéket reméltünk, de ahogy lefelé haladtunk a völgyben az iskola felé, egy csapat gyilkost láttunk, akik macsétájukkal mészárosolták az embereket. Irányt változtattunk, és megpróbáltunk bejutni az igazgató házába, de zárva találtuk, és nem volt ott senki. Mindannyian halálosan kimerültek voltunk. Aztán a nagymamám döntést hozott:

– Hazamegyünk – mondta –, és ott fogunk meghalni.

– Nem mehetünk haza, nagy! – ellenkeztem. – Megölnék minket, ha hazamegyünk.

– Bárhová megyünk, megölnék minket – válaszolta. – Ez megy az egész országban. Sehol sem biztonságos. Haza kell mennünk.

Miután ezt mondta, elhallgattam és engedelmeskedtem.

Elindultunk hazafelé. Alig tettünk meg tíz lépést, amikor megláttunk egy fiatalembert, akit néhány macsétával felfegyverkezett gyilkos üldözött. Futás közben sípoltak, hogy figyelmeztessék a többi gyilkost a zsákmányukra. A mindenén átható hang szinte megbénított. Mások még mindig énekeltek, miközben üldözték a férfit. Gyorsan elbújtunk egy bokorban, és teljes csendben, néma rémülettel hallgattuk, ahogy a macséták a testébe vágnak. A fiú annyira megrémült, hogy még egy sikolyt sem volt képes kinyögni. Amikor végeztek vele, a testét a közeli árokba dobták, amely az esős évszakban vízvezetőként szolgált, majd továbbálltak.

Nem messze az otthonunktól egy hutu férfit láttunk, aki macsétával a kezében állt a háza mellett. Folyamatosan figyelt minket, és úgy tűnt, hogy figyelmeztetni próbál, hogy ne menjünk tovább. Néhány pillanattal később már láttuk is, hogy miért. Az úton lejjebb egy másik hutu is volt, aki embereket keresett, akiket megölhetne. Amint elment, az első férfi odajött hozzánk. Felismerte a nagymamám, és megkérdezte tőle, hogy Stephan felesége-e. Amikor azt mondta, hogy igen, megkérdezte, hogy hová megyünk. Amikor meghallotta, hogy hazafelé tartunk, felkiáltott:

– Nem, oda nem mehettek. Már keresnek titeket. Ha odamentek, megölnék titeket.

– Nem tudjuk, mi mást tehetnénk – mondta lemondóan a nagymamám. – El tudsz rejteni minket?

– Nem! – felelte a hutu. – Szeretném, de nem tehetem. A gyűlésen világosan elmondták, hogy megölnék minden hutut, akit rajtakapnak, hogy tuszíknak segít.

Nem volt más választásunk, folytattuk utunkat az otthonunk felé. Az ismerős ösvények kísértetiesen csendesek voltak. Ahogy áthaladtunk a cipruserdőn, nem lehetett tudni, ki leselkedik ránk az árnyékban. A légkör nyomasztó volt, félelemmel terhes. Az összes hutu áldozatokra vadászott. Mindenütt utakadályokat állítottak fel. Még a hegyen sorra meséltek történeteket arról, hogy a gyilkosok mire használják ezeket az utakadályokat. „Gyilkoló központoknak” nevezték ezeket, oda terelték az embereket, ott öltek meg mindenkit, akit csak értek. A nőket csoportosan megerőszakolták, és csak utána mészárolták le őket brutális módon. Néha órákig várakoztatták az embereket, mielőtt megölték őket. A holttesteket, ahol csak lehetett, a közösségi latrinákba (hatalmas, deszkákkal kirakott, téglafallal körülvett gödrökbe) dobták, vagy ha ezek már tele voltak, akkor az erre a célra ásott nagy árkokba vetettek mindenkit – bárhová, ahol a kutyák nem férhettek hozzá a holttestekhez.

Aztán találkoztunk Kabayizával, aki a szomszédunk, Felicita fia volt, és időnként ő is dolgozott az ültetvényünkön. Ő volt az a fiatalember, akinek apám kölcsönadta az egyik tehenünket, hogy a gyermeke minden nap friss tejet kaphasson, és később végleg neki adta a tehen borját. Mivel láttuk, hogy macséta van nála, a legrosszabtól tartva hátrálni kezdtünk.

– Kabayiza! – szólítottam meg. – Az nem lehet, hogy te is gyilkolsz!

– Nem! – válaszolta. – Már mindenhol kerestelek titeket. Anyád kért meg, hogy próbáljalak megtalálni.

– Úgy érted, hogy még életben van? – kérdeztem.

– Igen, még életben van. A testvéreiddel bujkál.

– El tudsz vinni minket hozzá?

– Nem, nem vihetlek oda, ahol ő van, de elviszlek a házamba néhány órára, és aztán eldöntjük, hogy mit tegyünk.

Elvitt minket az anyja háza mellett álló kis házába, és mind a hetünket elrejtett a nagyon kicsi ágya alá. A felesége akkoriban nem volt otthon, mert éppen látogatóban volt a családjánál. Így figyelmeztetett bennünket:

– Egy szót se szóljatok. Ha halljátok, hogy valaki kopogtat az ajtón, csak maradjatok ott, ahol vagytok. Ne próbáljatok elszökni. Mivel hutu vagyok, senki sem léphet be a házamba az engedélyem nélkül. Majd én megnézem, mi van odakint.

Elmondhatatlanul kimerültek voltunk. Kora reggel óta futottunk, nem ettünk és nem ittunk semmit. Kabayiza hagyott nekünk néhány főtt, hámozatlan édesburgonyát, de ez csak arra volt elég, hogy a két fiatal unokatestvéremet megetessük. Találtunk egy kis fazékban vizet. Nagyon piszkos volt, de annyira szomjasak voltunk, hogy megittuk. Ahogy az ágy alatt feküdtünk, izzadva a hőségben, hangos robajt hallottunk az út menti házunk felől. Amikor Kabayiza hazaért, elmondta nekünk, hogy mi volt az a lárma.

– Most fejezték be a házatok teljes lerombolását. A tehenek eltűntek, az összes állat... elvitték a ruháitokat... mindent. Azzal gyanúsítanak, hogy én rejtegetem az apádat, és később idejönnek, hogy átkutassák a házat. El kell tűnnötök innen.

– Most hová mehetnénk? – kérdeztük. – Nincs hová mennünk.

– Beszéltem Simonnal, és azt mondta, hogy ott maradhattok, amíg eldöntjük, mit tegyünk.

Simon egy másik szomszédunk volt.

– Mindenki gyilkol? – kérdeztem.

– Igen! – válaszolta. – Mindenki részt vesz a gyilkolásban.

– Még Jason és Munyentwari fiai is?

– Igen.

Nem tudtam elhinni, hogy ezek az emberek, akikben megbíztam, és akiknek a szüleim annyit segítettek, gyilkosokká váltak.

Amint átkúsztunk a Kabayiza házának falán lévő lyukon, édesanyja apró háza mellett, láttam a padlón felhalmozott tetőcserepeinket odabent.

– Honnan szerezted ezeket? – kérdeztem Felicítától.

– Nem loptam! – felelte. – Úgy kaptam. Most már bárki bármit elvihet a házatokból, amit csak akar.

Nem tudtam elhinni. Felicita katolikus volt. Születésem óta szinte minden nap járt a házunkban. Most meg eltulajdonítja az értékeinket.

Kabayiza otthagyt minket, hogy rejtőzzünk el a banánültetvényen. Az éjszaka közepéig nem akart minket elvinni onnan. Még akkor is nagyon veszélyes volt, mivel a gyilkosok alig aludtak, hanem folyamatosan kutattak a falvakban, folyton újabb tuszikat kerestek, akiket megölhetnének. Úgy tűnt, minél több embert öltek meg annál jobban szomjaztak a vérre. Miközben vártunk, hallottuk, hogy jönnek átkutatni Kabayiza házát.

– Meg akarom találni Bernard fiatal lányait – mondta az egyik férfi. – Megerőszakolom őket, és csak utána végzek velük. Az a beképzelt kis liba különösen a bögyömben van.

A húgomra, Mimire célzott.

A kis ház átkutatása nem tartott sokáig.

– Mondtam, hogy nincsenek itt – mondta Kabayiza, amikor kijöttek. – Menjünk, igyunk valamit.

Eltelt további néhány óra, mire visszajött, és akkor már hajnali kettő körül járt. Tájékoztatt minket a helyzetről:

– Meg vannak győződve arról, hogy tudom, hol vagytok. Biztos, hogy visszajönnek. El kell tűnnötök innen. Ne feledjétek: előttetek fogok menni. Figyeljétek, és jelzék nektek, ha szabad az út.

Ekkorra a két kis unokatestvérem már mélyen elaludt.

Kabayizát szemmel tartva és a jelzésére figyelve lopakodtunk végig a dombon. Kétrét görnyedve haladtunk a banánfák és a maniókabokrok alatt, és igyekeztünk a lehető legkisebb zajt csapni. Az út végtelenül hosszúnak tűnt, bár úticélunk a valóságban nem volt olyan messze. Amikor elértük Simon házát, már aggódva várt odakint. Nem mehettünk be azonnal, hanem mindannyiunknak meg kellett várnunk, amíg meggyőződött arról, hogy tiszta a levegő, és akkor egyesével jelzett nekünk, hogy befuthatunk. Mielőtt búcsút vettem Kabayizától, így könyörögtem neki:

– Kérlek, ha látod anyát vagy valamelyik testvéremet, mondd meg nekik, hogy szeretem őket, és hogy ha meghalunk, a mennyben újra találkozunk. És kérlek, próbáld megtudni, hogy apa él-e még.

Ő is arra utasított minket, hogy bújjunk az urutara (rudakból és kötelekből készült ágy) alá. Az ágyon két gyermeke aludt több réteg banánlevélen. Figyelmeztetett minket, hogy ne szóljunk egy szót sem, és azt mondta, hogy égve hagyja a tüzet, hadd füstölögjön egy kicsit a járókelők megtévesztésére: hátha azt hiszik, hogy a felesége odabent főz. Valójában a feleségével problémáink voltak, és az asszony visszament a szüleihez. Bezárta az ajtót, és kiült a ház elé, hogy lássa, mi történik. Amikor ébren feküdtem az ágy alatt, a nővérem és a nénikém közé szorulva a szuroksötétben, többször is hallottam férfiak kiabálását, hogy úton vannak, hogy megöljenek valakit, akit éppen akkor találtak meg, és ő is menjen velük.

– Igen, veletek tartok. Én is veletek megyek. Rögtön követlek titeket – kiáltott vissza.

Vasárnap kora reggel érkeztünk a házához, és három napig maradtunk ott. Ez idő alatt Simon gyakran részeg volt, és folyton attól rettegtünk, hogy elkotyog valamit, és nagyon csodálkoztunk, hogy nem szaladt ki belőle a titok, hogy ott vagyunk a házában. Odabent tikkasztó meleg volt, mert egész nap nem hagyta kialudni a tüzet, és a levegő tele volt füsttel, de akkor sem mertünk köhögni vagy bármilyen hangot kiadni. Néha-néha adott nekünk valamit enni. Igyekeztünk nem túl sokat inni, mert csak késő este mehettünk vécére, amikor Simon egyenként kivitt minket a kinti latrinához, és nagyon vigyázott, nehogy meglásson minket. A két kisgyerek időnként érthető módon zaklatott lett, és elkezdte mondani, hogy haza akar menni, vagy hogy az anyukáját vagy az apukáját akarja. Ilyenkor minden lehetséges eszközzel megpróbáltuk őket újra csendre bírni. Miután több napig feküdtem az ágy alatt a sötétben, egy éjszaka, amikor kimásztam, nem láttam semmit. Sírva fakadtam és így jajveszéltem:

– Vak vagyok! Megvakultam! Nem látok semmit!

A nagynéném próbált megvigasztalni:

– Ne aggódj! Ez csak azért van, mert olyan sokáig feküdtél a sötétben.

Kedden Kabayiza visszajött, és hozta a hírt, hogy anya és Beatà gyerekei biztonságban vannak, a testvéreimmel együtt. Azért jött, hogy elmondja Simonnak, hogy Alestide és Kiki nem maradhat tovább a rejtkehelyén, és ezért el akarta hozni őket oda, ahol mi is voltunk. Ezután már kilencen próbáltunk elbújni az egyetlen kicsi ágy alatt. Annak alapján, amit a két férfi mondott, világos volt, hogy a hutuk vadásznak a testvéreimre, és erős volt a gyanújuk, hogy Kabayiza és Simon védelmezi őket. Ez a két férfi mindent megtett, hogy segítsen nekünk.

Amikor Kiki megérkezett, súlyos beteg volt. Maláriával küzdött. A két fiúnak nem volt híre anyámról. Kértem Simontól egy darab papírt és egy tollat, hogy üzenetet írassak neki, és reméltem, hogy Kabayizának sikerül átadnia. Kicsit keresgélennie kellett, de végül előállt egy számárfüles, gyűrött lappal. Ezt írtam: „Anya, nem tudom, hogy valamelyikünk életben marad-e, vagy sem. Úgy érzem, hogy nekem nem fog sikerülni, de ha túléled, soha ne felejtse el, hogy szeretlek.” Anyának sikerült eljuttatnia egy üzenetet a nagymamához, amiben ez állt: „Csak légy erős, és tudd, hogy Isten velünk van. Ha meghalunk, az ő karjaiban fogunk meghalni.”

Kiki és Alestide csak rövid ideig maradt a házban, mielőtt másik rejtkehelyre vitték őket. Folyamatosan kérdeztük Simont, hogy van-e valami hír apámról. Egy nap visszajött azzal a hírrel, hogy apám életben van. Körülbelül egy nappal később reményeink szertefoszlottak, amikor közölte velünk, hogy apánk meghalt. Sírni kezdtem, de a nagymamám rám szólt:

– Ez nem a sírás ideje. Ne sírj a halottak miatt. Sírj az élőkért.

Így hát mindannyian visszatartottuk a könnyeinket. Valójában az apám akkor még nem volt halott.

Három nap múlva Simon bejelentette:

– Most már nyugodtan elmehettek. Mostantól kezdve csak férfiakat és fiúkat fognak ölni, így a nők biztonságban hazamehetnek.

Nagyanyám nagyon megriadt.

– Hogy érted azt, hogy „biztonságban”? Hogy mondhatod, hogy biztonságban vagyunk, amikor ezek az emberek megölték a férjeinket, megölték a fiainkat, megölték a testvéreinket? Hogy mondhatod, hogy nekünk

meg fognak kegyelmezni, miután mindezt megtették? Ez hazugság. Azért akarják, hogy előbújunk, hogy mindannyiunkat megöljenek.

Ő így vágott vissza:

– Ha nem mentek el, akkor én megyek és idehívom őket, hogy jöjjenek értetek. Most azonnal el kell mennetek – nem akarom, hogy itt haljatok meg.

Nagymamám méltóságteljesen felénk fordult, és ezt mondta:

– Gyertek, hazamegyünk (nagyapa házába), és ott várjuk a halált.

VÁRAKOZÁS A HALÁLRA

Nagyszüleim házából csak a falak maradtak. A tető eltűnt, ahogy az ablakok és az ajtók is. Mindent elvittek, kivéve nagyapám könyveit, amelyek szétszórva heverték a padlón. A pusztulás közepén ült a nagyapám. Nagyon soványnak és kétségbeesettnek tűnt. Azt hitte, hogy már mindannyian halottak vagyunk. Bár örült, hogy lát minket, az arcán semmiféle érzelm nem tükröződött. Megöleltük, utána elmondta, hogy újra és újra elvitték a gyilkoló központba, hogy megöljék, de minden alkalommal visszahozták. Mivel a közösség megbecsült tagja volt, mindig azt mondták, hogy a végsőkéig meg fogják hagyni. Annak alapján, amit látott, ő volt az egyetlen tuszi férfi, aki életben maradt.

A következő négy napon a halálra vártunk. A hutuk tudták, hogy ott vagyunk, de azt is tudták, hogy nem megyünk sehova. Ezekben a napokban nagyon keveset ettünk és ittunk, de mivel esős évszak volt, a banánleveleken vagy a kezünkben összegyűjtött vízből ittunk. Martin, nagyapánk pásztora hozott nekünk tejet, amikor csak tehetett. Amikor senki sem volt a közelben, a környező ültetvényekre lopakodtunk, és minden zöldséget összeszedtünk, amit találtunk, és egy régi, törött fazékban megfőztük, de gyakran megtörtént, hogy a sovány ételeket, amelyeket el tudtunk készíteni, egy éppen arra járó hutu gyilkos szívtelenül a földre borította.

A második napon csatlakozott hozzánk apám két unokatestvére, akik szörnyű állapotban érkeztek – alig tudtak járni. Amint megláttak minket, könnyek között omlottak össze. Elmondták, hogy különböző gyilkosok újra és újra megerőszakolták őket. Mwiza huszonegy éves volt, Umotoni pedig tizenkilenc.

A harmadik napon – kedden – anya is megérkezett Beatà két fiával. A Simontól hallott üzenet, hogy a nőket nem fogják többé megölni, az egész faluban elterjedt, és így az összes nő és gyermek előbújt rejtekhelyéről. Anya

valahogy megtudta, hogy mindannyian együtt vagyunk a nagypapa házában, és eljött, hogy csatlakozzon hozzánk. Teljesen kimerült volt. Mindhárman Rwubusisi házában rejtőztek, az egyik szomszédunknál, aki a család régi barátja volt. Anya volt az egyik gyermekének a keresztanyja.

Az éjszaka közepén halálra rémültünk, mert a tetőről lezuhant a házba egy férfi, aki már nem is tűnt embernek. Arcára kiült, milyen rettenetesen fél. Annyi ember halt meg, hogy azt hittem, ez biztosan egy szellem (nem mintha valaha is láttam volna kísértetet, de ez a kifejezés a mi nyelvünkben azt jelenti, hogy szörnyű kinézet). Fokozatosan rájöttünk, hogy az apám volt az. Meglepődtünk, hogy még mindig él, de megdöbbenett minket a látványa. Elmondhatatlan volt a megjelenése. Nagyon lefogyott, a haja hosszú és ápolatlan volt, kinőtt a szakálla, szennyes ruhát viselt, és nem volt cipője. Ő is rejtőzködött, mint megtudtuk, de miután a védelmezője elküldte, háztetőkön bújt el – a banánfák gyakran rálógtak a háztetőkre, és széles leveleik biztonságos búvóhelyet kínáltak. Az éjszaka hátralévő részében velünk maradt, de aztán elment. Mivel azt mondták, hogy a nőket már nem fogják megölni, úgy gondolta, nagyobb biztonságban leszünk, ha ő nincs ott. Továbbra is a háztetőkön bujkált, és távolról figyelt minket.

Másnap anya megkérte Kabayizát, hogy menjen el a testvéreimért, hogy mindannyian együtt lehessünk. Valahonnan talált néhány női ruhát, és rávette a fiúkat, hogy vegyék fel. Persze hevesen tiltakoztak, de ő valahogy mégis elérte, hogy megtegyék. Volt egy halvány reménysugár, hogy igaz, amit mondanak, és hogy a testvéreim talán biztonságban lesznek lánynak öltözve, de a szívünk mélyén kételkedtünk ebben. A testvéreimet ismerték a gyilkosok. Most már tizenhatan várakoztunk együtt.

Még aznap délután eljöttek értünk. Ez május 4-én, szerdán történt. Hallottuk a dalaikat, mielőtt megláttuk volna őket. Undorító látványt nyújtottak. Versengtek egymással a legvadabb gyilkos hírnevéért, ezért áldozataik levágott kezét banánlevelekkel a fejükhöz vagy a derekukhoz kötötték. Sokan közülük emberi vért is ittak, hogy megmutassák gyilkos képességeiket.

Ahogy kitereltek minket a házból az utcára, ötven-hatvan másik nővel és gyerekekkel találkoztunk, akiket szintén összetereltek. Volt köztük néhány fiú is, akiket a testvéreimhez hasonlóan az anyjuk női ruha viselésére kényszerített. Elvittek minket a gyilkoló központként használt úttorlaszhoz, ami körülbelül tíz percnyi gyalogútra volt a házunktól.

Nagyapám, aki az egyetlen férfi volt a tömegben, Bibliáját a levegőben lóbálva a reményvesztett menet élére állt, mi pedig szorosan mögötte haladtunk.

– Énekeljete! – biztatott mindenkit. – Énekeljete, mert ez az utolsó alkalom, hogy énekelhete. Megölhetik a testünket, de a szellemünket soha nem tudják megölni. A mennybe megyünk!

Aztán belekezdett egy lelkesítő himnuszba, és sokan csatlakoztak hozzá. Miközben a számmal formáltam a szavakat, a szívemben Istenhez kiáltottam: „Miért hagyál el minket, Istenem? Miért engeded, hogy ezek az emberek ezt tegyék velünk?” Úgy tűnt, hogy Isten már egyáltalán nem figyel rám.

Még csak rövid utat tettünk meg, amikor a gyilkosok megállították az embertömeget. Ezt mondták egy tizennégy éves fiatalnak, aki véres macsétát tartott a kezében:

– Ma még nem ettünk, és éhesek vagyunk. Te vidd ezeket a csótányokat az isetához (a gyilkoló központba), míg mi elmegyünk és szerünk valami ennivalót. Később ott találkozunk. Nem mennek ezek sehova.

Ez a fiú ugyanabba az általános iskolai osztályba járt, mint én. Hetven vagy nyolcvan ember minden ellenállás nélkül hagyta, hogy ez a tizennégy éves fiú a halálba vezesse őket. Teljesen legyengültünk az éhségtől és a kimerültségtől. Kétségbeesettek voltunk. Nem volt hová menekülnünk.

Amikor elértük a gyilkoló központot, elakadt a szívverésem. Mindent vér borított. Több száz nő és gyermek volt már ott. Leültünk a többiekkel együtt, és vártuk a halált.

Amikor a gyilkosok visszajöttek, arról tanakodtak, hogyan fognak megölni ennyi embert, majd eltüntetni a holttesteket.

– Szükségünk lesz egy gránátra, hogy végezzünk velük – mondta az egyik.
–Túl sokáig tartana egyenként megölni mindet.

– Miről beszélsz? – kérdezte egy másik férfi. – Tuszikat ölni nem nehéz.

Ezzel ütni kezdte a közvetlenül mellettem ülő nőt, aki rám esett. Tényleg azt hittem, hogy eljött a halálom pillanata.

– Hagyd abba! Hagyd abba! – szólt közbe egy másik férfi. – Még nem ölhetjük meg őket. Túl sokan vannak. Nem tudunk megszabadulni a testüktől. Tudod, a tuszik olyan büdösek. Előbb gránátot kell szerezniük.

– Gránátot? – vitatkozott a másik férfi, aki minél előbb végezni akart. – A tuszik nem érdemelnek gránátot vagy golyót. Nem fizettek érte.

Aztán a tömeghez fordulva így kiáltott:

– Ha valamelyik tuszinak van pénze, jöjjön előre. Aki fizet nekünk ötezer frankot, azt lelőjük, nem macsétával öljük meg.

De senkinek sem volt pénze. Ezután a gyilkosok vezetője azt mondta nekünk, hogy menjünk el, és hogy majd máskor ölnék meg minket.

– Ők a mieink – mondta az embereinek. – Bármikor megkaphatjuk őket, amikor csak akarjuk.

Amikor visszaértünk a házba, már az éhhalál szélén álltunk. Mielőtt elvittek volna minket, a nagymamám főzött néhány zöldséges ételt, amit megpróbált elrejtetni. De mire visszaértünk, mind eltűnt. Annyira éhesek voltunk, hogy banánleveleket rágcsáltunk.

Két nappal később, pénteken odajött egy nő a házunkhoz, hogy kiélje rajtunk kárörömét. Tuszi volt, de egy hutu felesége, és a fia nagyon buzgón részt vettek a gyilkosságokban. Mindenféle sértő dolgokat mondott nagymamának, és szörnyű fenyegetéseket tett, hogy mit fognak velünk tenni a hutuk. A nagymamám így felelt:

– Ma nekem, holnap neked.

Még aznap megkeresett minket Kiki egyik hutu barátja. Nagyon zaklatott volt. Éppen a gyilkosok találkozájáról jött. A következő napon, május 7-én tervezték eltemetni a meggyilkolt hutu elnököt, és a gyilkosok az összes megmaradt tuszi nő és gyermek megölésével akarták megünnepelni ezt a

napot. Az ő vérükkel akarták „befedni” az elnök sírját. Kérte, hogy ne mondjuk el senkinek, hogy ő szólt nekünk a hutuk tervéről, és könnyörögve ezt mondta:

– Holnap jönnek, hogy megöljenek titeket. El kell menekülnötök.

Miután elment, Kiki úgy gondolta, hogy megpróbál megszökni, de nagyapám lebeszélte a tervéről.

– Nincs hová menekülni. Hiába próbálsz megszökni, úgy is biztosan megölnek. Maradj itt, és haljunk meg együtt. Akkor legalább mindannyiunkat együtt temetnek el, és ha valaki túléli a családukból, akkor ő majd összeszedheti a maradványainkat.

Az órák lassan vonszolták magukat, és alig váltottunk szót egymással. Testileg, mentálisan és érzelmileg is erőnk végénél jártunk, és mindannyian rendkívül traumatizált állapotban voltunk – már inkább holtak, mint élők. Egyedül Kiki próbálta időnként fiatalságának erőforrásaival viccelődéssel megtörni a feszültséget. Mivel tudta, hogy nagyanyám kiásott egy kis maniókát, sürgette, hogy főzze meg:

– Hadd egyek ma, mert holnap már nem lesz rá lehetőségem.

Néha elgondolkodom azon, hogy miért nem szöktünk el, de valószínűleg azért, mert már elfogadtuk a halál gondolatát.

Azon az éjszakán az egész család összebújt a koromsötétben a nagyapa házának apró, immár tető nélküli raktárhelyiségében. Nagyapa vezetésével együtt letérdeltünk, és megbántuk bűneinket Isten előtt. Mivel tudtuk, hogy másnap meg fogunk halni, nem tudtunk aludni. Csak vártuk a halált.

Szívem eldugott zugában még mindig pislákol a remény maradéka, hogy valamilyen csoda folytán megmenekülhetünk. Valamilyen módon eljutott hozzánk a hír, hogy a Ruandai Hazafias Front (RPF) katonái előrenyomulnak, és hogy Kigaliban megmentettek néhány embert. Ahogy ott ültünk és vártunk, valamikor éjfél után ezt kérdeztem anyámtól:

– Nem gondolod, hogy még csoda történhet, és az RPF talán ideér és megment minket?

– Ne beszélj nekem azokról az ostoba harcosokról! – mondta dühösen. – Ők a hibásak ezért az egész bajért. Ők hozták ezt ránk, és még azt sem tudják befejezni, amit elkezdtek.

– Anya! – mondtam. – Ne beszélj így róluk! Még mindig idejöhetnek és megmenthetnek minket.

Tudtam, hogy frusztrációból, dühből és tehetetlenségből beszél így, mert nem tudta megmenteni a saját gyermekeit, és hogy az RPF katonáiba vetett reménye kezdett elszállni. Pontosan tudta, hogy mikor fogják megölni, mert már megmondták neki.

Kora hajnalban, úgy három óra körül hirtelen erős zajt és zűrzavart hallottunk a legközelebbi szomszédunk húsz-harminc méterre lévő háza felől. A családban volt több kicsi gyermek, valamint egy kilencedik hónapban járó terhes nő. Ő volt az, akit a hegyen láttam, amikor menekülni próbáltunk. A kicsinyek és a fiatal gyerekek sikoltoztak a rémülettől. Hallottuk az emberek fejére lecsapó bunkósbotok és a testükbe vágó macséták hangját. Hallottam, hogy az egyik gyerek ezt kiáltotta:

– Kérem, bocsássonak meg! Kérem, bocsássonak meg! – tiltakozott. – Ígérem, hogy soha többé nem leszek tuszi.

A sikolyok fokozatosan elhaltak, miközben egyenként lemészárolták őket. Hallottuk a tompa puffanást, amint minden egyes testet a ház latrinájába dobtak, és az ajtó becsapódott. A terhes nő nyilvánvalóan még nem volt halott, és hallottuk a nyögéseit, de gondolom otthagyták, hogy majd csak meghal, vagy siettek hozzánk. Néhány perc múlva csend lett. A hallottak borzalmaitól dermedten összebújtunk. Remegve. Rémülten.

Ezután átjöttek hozzánk.

Először egy fiatalember jött. Vér borította, és a kezében lévő macsétáról még mindig csöpögött a vér. Felismertük. Benne volt abban a focicsapatban, amelyet apa a testvéreim és a környékbeli fiúk számára szervezett. Ránk nézett, majd megfordult, és visszament a többi gyilkoshoz, akik körülvették a házat.

– Nincs itt senki – mondta nekik. – Mind elmentek.

Ám utána a gyilkosok vezetője is bejött a házba, és meglátott minket. Gakubának hívták. A hetednapi adventista egyház vénje volt. Amikor megláttuk, mindannyian azonnal eltakartuk az arcunkat a kezünkkel. A látványa borzalmas volt: merő vér volt az egész ember. Annyi gonoszság volt a tekintetében! Annyi gyűlölet! Gakuba könyörtelen és kegyetlen gyilkosként szerzett magának hírnevet. Bár nem létezett olyan, hogy szép halál, de ha valakit ő vagy a barátja és gyilkos társa, Kimonyo fogott el, annak garantáltan szörnyű halál jutott.

– Szóval nincsenek itt, ugye? Azt mondd, nem láttad, hogy ezek a kígyók és csótányok (számukra nem voltunk emberek) itt kuporognak?

– Nem, nem láttam őket. Túl sötét van itt ahhoz, hogy lássam őket.

A fiatalember igyekezett meggyőző hangon beszélni.

– Nos, ha jóvá akarod tenni a kis hibádat, akkor jobb, ha legalább tízet megölsz közülük.

– Igen, igen – dadogta a fiatalember. – De mondom, hogy nem láttam őket.

– Kifelé! – parancsolta nekünk.

Nagyapám felállt, és mi mindannyian követtük, olyan közel maradtunk hozzá, amennyire csak tudtunk. Szemtől szemben álltunk gyilkosainkkal.

Nagyapám a kezében tartotta a Bibliáját. Térdre esett, és könyörögni kezdett a férfiaknak kegyelméért.

– Miért öltök meg minket? Mi testvéreként éltünk veletek. Mit tettünk? Úgy tanítottalak titeket, mint a saját gyermekeimet. Jézus Krisztus azt mondta nekünk, hogy szeressük egymást. Miért vontok ítéletet a saját fejetekre a vérünk kiontásával? Miért nem bocsátotok meg nekünk?

Csak mondta és mondta, egyre csak könyörgött és könyörgött nekik. Sajnos Gakuba csak ennyit mondott:

– Ne vesztegesd az időnket, öreg. Túl sok dolgunk van ma.

Aztán a férfiak egyikéhez fordulva ezt mondta:

– Menj a latrinához és nézd meg, mennyi hely van benne.

A férfi visszajött és azt mondta, hogy már tele van.

Nagyapám megint felkiáltott:

– Miért nem tudtok megbocsátani nekünk?

– Megkímélünk téged és a feleségedet, mert öregek vagytok – engedett Gakuba. – De az összes többi kígyónak meg kell halnia. De siess, és gyorsan dönts el, mit akarsz. Csak az időnket vesztegeted.

– Ha megölitek a gyermekeimet és az unokáimat, akkor mi értelme van az én életemnek? – vágott vissza nagyapa. – Minek a fa, ha nincsenek ágai? Én azt választom, hogy a gyermekeimmel és az unokáimmal együtt halok meg.

Aztán azt kérte, hogy utoljára hadd imádkozzunk együtt.

– Minek? – mondták. – Nektek, tusziknak nincs Istenetek. Isten elhagyott benneteket.

De teljesítették a kívánságát. Mindannyian együtt térdeltünk, miközben imádkozott. Még mielőtt befejezte volna, néhány férfi megragadta anyámat, és elkezdtek letépni a ruháját, hogy megerőszakolják. A kis négyéves a hátán feküdt.

– Miért akartok ilyet tenni velem a gyerekeim előtt? – sikoltzott. – Előbb öljétek meg őket, hogy legalább ne kelljen ezt végignézniük, és utána bármit tehettek velem.

Nem akarta, hogy még az átélteknél is többet szenvedjünk. Én a mai napig csodálom anyám lelkierejét, hogy ezt egyáltalán végig tudta mondani. Ma már magam is anya vagyok, és fogalmam sincs, hogyan reagálnék a gyerekeim előtt, ha ilyen helyzetbe kerülnék. Édesanyám hihetetlenül erős és bátor nő volt, de megszakad a szívem, ha belegondolok, hogy milyen kínokat élt át, miközben a gyermekeit próbálta megvédeni.

– Ha így akarod! – mondta Gakuba.

Abban a pillanatban az egyik gyilkos visszajött, és közölte velük, hogy találtak egy helyet, ahová kidobhatják a holttestünket. Elvittek bennünket a háztól nem messze, ahol a nagyszüleim banánültetvényének szélén egy hosszú, keskeny, körülbelül egy méter mély árok húzódott, amelyben az esővíz kezdett összegyűlni. Ahogy mentünk, a gyilkosok közül néhányan követtek minket, míg mások elől mentek, de nagyapám megparancsolta, hogy újra énekeljünk. A katolikus énekeskönyv egyik himnuszát választotta, amely

azt hirdette, hogy a mennyországba tartozunk, ahol az örökkévalóságig boldogok leszünk. A mai napig ámulok azon, hogy milyen csodálatos és istenfélő ember volt a nagyapám. Talán már gyerekként is tudtam ezt, de most, felnőttként megérinti a szívemet, hogy egész életében gyűlölték, mégsem átkozta meg a gyilkosait, még a halála és eltemetése napján sem. Olyan ember volt, akit nem változtattak meg, nem befolyásoltak a körülmények, a problémák és a gondok. Még maga a halál sem tudta őt megfosztani a kedvességétől. Nagyapám még akkor is hitt Istenben, és megmutatta a világnak, hogy a halálnak nincs hatalma a szelleme fölött.

Ezután beparancsoltak minket a gödörbe, és Gakuba ezt kiáltotta:

– Most pedig válasszátok ki, melyik fegyverrel kéritek a halált! És siessetek! Nagyon sok dolgunk van még ma.

Ahogy felnéztem az árok szélén tolongó legalább húsz gyilkosra, a fejemben azt kiáltottam: „Ez nem történhet meg! Ismerlek titeket. A szomszédaim vagytok. Nem lehet, hogy meg akartok ölni minket!” Ránéztem a kezükben tartott félelmetes fegyverekre. Voltak ott macséták, kések, lándzsák, bunkósbotok, ásók és szögekkel kivert botok. Már mindegyikük vérben úszott. Nem mintha bármelyik fegyver kívánatos lett volna a szememben, de a macsétáktól és a késektől féltam a legjobban. Láttam már botokkal agyonvert embereket – egyszer vagy kétszer tarkón ütötték őket, kijött az agyvelejük, és már túl is voltak mindenen. Ismertem az egyik férfit, egy John nevű fiatalembert, aki bunkósbotot szorongatott a kezében.

Hallottam, amint anyám ezt mondja:

– A halál az halál. Nem fogok választani.

Én ezt mondtam:

– Én Johnt választom. Kérem, hogy azzal a bottal öljön meg.

Az összes kisgyerek sírt, de mi többiek csendben maradtunk. Az abban a pillanatban átélt érzelmeket nem lehet szavakkal kifejezni.

Azt parancsolták, hogy arccal lefelé feküdjünk az árok aljára. Nem volt elég széles ahhoz, hogy keresztben feküdjünk, ezért hosszában kellett feküdnünk, a testünk átfedte egymást a szűk helyen. Éppen abban a pillanatban, amikor

nagyapám ismét megkérdezte: „Miért nem bocsátasz meg nekünk?“, Gatoya, az egyik férfi, aki meg akarta erőszakolni anyámat, a botjával megütötte, mire nagyapa az arcára bukott. Láttam anyámat, amint macséta sújt le a nyakára, és a feje oldalra esik. Aztán láttam, hogy levágták a lábát. Egyetlen hangot sem adott ki. Hallottam, ahogy a testvéreim ezt kiáltozzák: „Kérlek, bocsássatok meg, kérlek, bocsássatok meg!“, majd sikoltoztak az égető fájdalomtól. Kezemmel eltakartam az arcomat. Abban a pillanatban csapott le rám a bunkósbot. A nyelvem kicsúszott a számból, és éreztem, hogy vér folyik le az államon. Aztán eszméletlenségbe zuhantam.

Nem tudom, mennyi ideig voltam eszméletlen. Amikor újra magamhoz tértem, hallottam a gyilkosok beszélgetését. Arról folyt a szó és a viccelődés, hogy mennyi idő alatt hálnak meg az öreg és a nagyon fiatal tuszik. A holttesteken lépkedve nézték, hogy él-e még valaki. Persze az egymásra halmozott emberekről ezt nem volt könnyű megállapítaniuk. A kis unokatestvérem mellettem feküdt. Hallottam halk nyögdécselését.

– Ez még nem halt meg – kiáltotta a fölötte álló férfi. Puffanás! A fegyverével lecsapott a lányra, akinek a vére rám fröccsent. Aztán meghallottam John hangját.

– Levágom ezeket a lábakat – mondta. A lábak, amelyekről beszélt, az enyémekek voltak. Egy pillanattal később kínzó fájdalmat éreztem, de még csak meg se rezcentem, és egyetlen hangot sem adtam ki. Még csak levegőt se vettem. Nem vágta le az egész lábamat, hanem csak a két sarkamat hátul, és talán a mellettem fekvő nővéremet is bántalmazta. Sietve dolgoztak, mert tovább akartak menni. Amikor azt hitték, hogy mindenki meghalt, feltöltötték az árkot, így a holttesteket vastag földréteggel fedték be, és elmentek. Akkor még nem tudtam, hogy apám végignézte, amint az egész családját kivégzik. Azt gondoltam magamban, hogy talán elég okos volt ahhoz, hogy mentse az életét és elmenjen. És hogy talán majd visszajön, miután a gyilkosok elmentek, hogy megmentsen engem, és hogy legalább az apám megmarad, miután az egész családom meghalt, és hogy könnyebb lesz mindezt a sok szörnyűséget elviselni, ha ő velem van. De nagyot tévedtem. Az apám képtelen volt

megmozdulni vagy elmenni, mert amiért élt, az nem létezett többé. Az egész családját a szeme láttára ölték meg, nem volt miért tovább élnie, és fogalma sem lehetett arról, hogy én még élek.

6. FEJEZET

„SZENVEDNI FOGSZ, DE ÉLNI FOGSZ”

Arccal lefelé feküdtem a sárban és a vérben. Sokan kérdezik tőlem, hogyan éltem túl, de erre mindig csak az a válaszom, hogy nem tudom. Csak annyit mondhatok, hogy Isten megmentett. Tudom, hogy Martha nénikémet is élve temették el. A fejem az oldalához szorult, hallottam a nyögéseit és éreztem, ahogy a rángatózik. Szólítottam, de nem reagált. Aztán a nyögések abbamaradtak, és tudtam, hogy meghalt. Csak néhány percig maradt életben. De én ott feküdtem a sírban jó tizenhárom vagy tizennégy órán át.

Nem tudtam megmozdulni. A föld erősen rám nehezedett. A vér szaga betöltötte az orromat, az íze pedig a számat. Ahogy teltek az órák, a csontomig átjárt a hideg. Próbáltam segítségért kiáltani, de úgy tűnt, hogy egyetlen hang se jön ki a torkomon. Ahogy ott feküdtem a koromsötétben, körülöttem szerettem holttestével, így imádkoztam: „Uram, ha kiveszel engem ebből a sírból, életem minden napján téged foglak szolgálni, és apáca leszek”. Katolikusnak nevelt gyermekként azt gondoltam, hogy az lenne a legjobb módja Isten szolgálatának és az istenfélő életnek, ha apáca lennék.

Teltek az órák, de a halál nem jött el. Délután három vagy négy óra körül járhatott. Elvesztettem az időérzékeimet, de ekkor nyomást éreztem a fejem fölötti talajon. Valaki a feltöltött árok földjén járhatott. Aztán megállt. Minden maradék energiámat összeszedve megpróbáltam még egyszer, utoljára kiabálni.

Néhány másodperc múlva az illető továbbállt. Vagy talán csak valami kóbor kutya volt, amelyet a testek szaga vonzott.

Percekkel később azonban emberi beszédet és ásás hangját hallottam. Először rossz helyen ástak, és csak egy holttestet találtak, de kitartottak, és végül rám találtak. Ásójukkal kiszabadították a felsőtestemet. Két hutu, Lambert és Nshokeye volt a megmentőm. Lambert tizenkilenc éves

fiatalember volt, aki a nagyapámnak dolgozott. Azért jött a sírunkhoz, mert tudta, hogy valaki még életben lehet. Köztudott volt, hogy a hutu gyilkosok néha szándékosan élve temettek el embereket, hogy még szörnyűbbé tegyék számukra a halált. Lambert nagyon szerette a nagyapámat és az egész családot.

Következtesen elutasította, hogy részt vegyen a tuszik megölésében, annak ellenére, hogy hutu társai megfenyegették, megverték és macsétával támadtak rá. Ennek következtében sántított. Túlélésem után évekig azt hittem, hogy Lambert hallotta a kiáltást, amelyről még abban sem voltam biztos, hogy az én számból hangzott el, és elrohant a másik férfiért. De évekkel később a szomszédunktól, Nirerétől megtudtam, hogy ő – mármint Nirere – volt az, aki meghallotta a hangomat. Megrémült, hogy talán egy szellem szólt a sírból, ezért elment és szólt Lambertnek. Most már tudom, hogy az Úr felhasználta ezt a szegény özvegyasszonyt, és neki köszönhetem az életemet (sajnos Nirere már nem él, és nem tudom meghálálni hősie tettet). A másik férfi Nshokeye volt, annak a tuszi nőnek a fia, aki – tényleg csak két nappal korábban történt? – eljött, hogy kárörvendően gúnyolódjon a családunkon. Talán Lambert azt gondolta, hogy mivel Nshokeye anyja tuszi volt, némi irgalmat fog tanúsítani a szerencsétlen iránt, akinek sikerült kicseleznie a halált. De tévedett. Látva, hogy valóban életben vagyok, Nshokeye a macsétájáért nyúlt, hogy levágja a fejemet.

– Ölj meg! – mondtam. – Rajta, ölj meg! Meg akarok halni.

Amikor Nshokeye felemelte a macsétát, Lambert egész testével nekirontott, és megfenyegette:

– Eddig még nem öltem embert, de ha hozzáérsz, esküszöm megöllek!

– A halálát kéri – mondta a másik férfi.

– Hagyd őt! – figyelmeztette Lambert, és a hangja rekedt volt a dühtől.

Nshokeye látta, hogy Lambert halálosan komolyan beszél, ezért visszajettette a derekára erősített bozótvágó kést. A két férfi ekkor megpróbált a karomnál fogva kirángatni a földből. Azt hittem, rögtön kettétépnek. Csupa vér és sár voltam – a szemem, az orrom, a hajam, mindenem... Alvadt vér

borította a tarkómon lévő sebet és a sarkamon lévő vágásokat. A fejem feldagadt.

Amikor a föld végül elengedte a testemet, Nshokeye karjaiban kötöttem ki. Abban a pillanatban éneklést és kiabálást hallottam, és megpillantottam egy kóborló hutu gyilkos csapatot. Ezek az emberek nem a környékről származtak, és még a helyi gyilkosoknál is kegyetlenebb hírben álltak. Soha nem mutattak kegyelmet.

– Pszt, maradj csendben! – sziszegte Nshokeye, és ledobott a földhalomra, ami az árok kiásása során keletkezett. A két férfi elrohant, de előtte figyelmeztettek:

– Soha ne mondd el senkinek, ki mentett meg.

Az öt gyilkos szemügre vette kifacsart, mocskos, véres testemet.

– Mi vagy te? Ember, vagy szellem? – kérdezte az egyik gyilkos, aki áldozatainak levágott kezét viselte trófeaként a feje körül.

Letöröltem a sarat a szememről, és ezt mondtam:

– Emberi lény vagyok.

Többé már nem féltém.

– Ember vagy, vagy szellem? – akarta tudni egy másik is.

– Emberi lény vagyok – ismételtem meg.

Újra meg újra feltették a kérdést, alig tudták elhinni a válaszomat. A boszorkányság annyira az életmódjuk része volt, hogy könnyen az egyik áldozatuk szellemének vélhettek. Aztán azt akarták tudni, honnan jöttem. Amikor elmondtam nekik, hogy a néhány méterrel arrébb lévő árokból jöttem elő, megkérdezték, hogy ki ásott ki.

– Kiástam magam – mondtam nekik.

– Végezz vele! – parancsolta a vezér.

– Igen, öljetek meg! — mondtam. — Meg akarok halni.

– Már halott vagy – mondogatták.

Egyikük sem akart megölni, mindegyikük azt mondta, hogy ő nem öl szellemeket. Miközben a gyilkosok beszélgettek és azon tanakodtak, hogy szellem vagyok-e vagy ember, egy pillanatra elkaptam azt a beszélgetést,

amelyet néhány férfi folytatott nem messze tőlem. Lesújtó volt, amit hallottam. Az egyik férfi ezt mondta:

– Hallottad, mi történt ma reggel?

– Nem, mi történt? – jött a válasz.

– Megöltük Bernardot. Egész idő alatt apja házának a tetején bujkált.

Minden remény, hogy apám még életben van, végleg kihuny. Minden remény, hogy egy nap újra láthatom őt, elszállt. Ahogy a gyilkosok elfordultak, hogy távozzanak, ezt mondták:

– Csak hagyjátok meghalni. Húsz perc múlva úgyis vége.

Újból könnyörögni kezdtem nekik:

– Elmentek, és meg se öltök? Öljetek meg, meg akarok halni.

De ők csak nevettek, és mentek tovább.

Mihelyt eltűntek, Lambert, aki a távolból figyelt, odajött hozzám, és hozott nekem egy csésze tejet.

– Hála Istennek, hogy még életben vagy! – mondta. – Biztos voltam benne, hogy megölnék.

Elmondta, hogy valójában a közelben lakó Nirere szólt neki, hogy az árokban fekszem, és ő hajlandó engem befogadni éjszakára. Három kisgyermek volt, két fiú és egy lány. Kicsit előrement, hogy biztosan tiszta-e a terep, és intett, hogy kövessem. Megpróbáltam felállni, de azonnal visszaestem a földre. Lambert a vállára kapott, és elvitt Nirere házához.

Amikor Nirere meglátott, könnyekben tört ki.

– Frida, mit tettek veled? Mit tettek veled? Mi lett velünk, hutukkal? Olyanok vagyunk, mint az állatok! Átkot hozunk a nemzetünkre.

Túl gyenge és kimerült voltam ahhoz, hogy beszéljek. Elrejtett engem egy hatalmas halom babnövény alá, amelyet az apró házában szárított. Hallottam a patkányok mozgását. Normális esetben megrémültem volna, de ebben az állapotban már nem érdekelt semmi.

Nem sokkal később Lambert távozott azzal, hogy reggel visszajön. Nem tudtuk, de néhányan látták, amint beléptünk Nirere házába. Pillanatokkal

később négy gyilkos jött be a házba, és engem követeltek. Az asszony hevesen tagadta, hogy bármit is tudna rólam, és ezt mondta:

– Tudjátok, hogy utálok a tuszikat. És ha nem tudtam megmenteni a nagyapját, Stephan-t, akinek dolgoztam, és aki annyi éven át jó szomszédom volt, akkor milyen esélyem lenne megmenteni őt?

Nem akartak hinni neki, és ragaszkodtak ahhoz, hogy átkutatják a házat, és megfenyegették, hogy ha megtalálnak, megölik őt és a gyerekeit is.

– Csak tessék! – mondta. De nem fogjátok megtalálni.

Hallottam, ahogy zörögnek és dörömbölnek, ahogy átkutatják a házat. Mivel engem nem találtak meg, a hatalmas halom babnövényre vetették magukat. Dühösen döfködték lándzsáikat a halomba. Minden egyes dárdadöfésnél ezt kiabálták:

– Úgy érted, hogy nincs itt? Valóban nincs itt?

Meg se rezzentem. Meglepő módon egyetlen lándzsa sem ért hozzám.

Meg voltak győződve arról, hogy valahol abban a házban vagyok, és nem voltak hajlandók feladni. Éppen elkezdtek szétszedni a kupacot, dühösen dobálták a növényeket a ház padlójára, amikor az egyik vezetőjük rájuk talált.

– Miért vesztegetitek az időtöket annak a lánynak a keresésére? – kiabálta.
– Hát nem fogjátok fel, hogy azok a tuszi lázadók, azok a csótányok, errefelé nyomulnak? Ha ma nem intézzük el a megmaradt tuszikat, akkor már túl késő lesz. Ne vesztegessük az időt. Gyerünk!

– Visszajö vünk! – figyelmeztették Nírerét, miközben vonakodva távoztak. Mivel nagyon féltette a gyermekei biztonságát, amint elég messzire jutottak, elküldött. Mivel nem tudtam, hová mehetnék, kétségbeejtően gyenge voltam, és alig tudtam járni, leültem a földre a házától nem messze. Amikor meglátott, kijött és rám kiáltott:

– Tűnj innen azonnal! Ha bárhol a közelben elkapnak, jönnek és megölik a gyerekeimet és engem. Menj el!

Nem tudtam elhinni, hogy valaki, aki néhány pillanattal ezelőtt még megkegyelmezett nekem és sírt miattam, most elküld, de akkoriban a barátok hátat fordítottak nekünk. De akkor már senkiben sem lehetett megbízni.

(Évekkel később az angliai James és Tina barátommal együtt visszamentem meglátogatni Nirere-t, hogy megköszönjem neki azt a keveset, amit értem tett, bár természetesen nem volt rá büszke, és arra kért, hogy bocsássak meg neki). Az ember ezt gondolhatja: ugyan mit kellene megköszönni neki? Elvégre ő küldött el! Mégis úgy gondolom, hogy ha egyszerűen csak nem hívott volna segítséget, amikor a családommal együtt eltemettek, ma valószínűleg halott lennék és senki sem emlékezne rám. És a kedves olvasó sem tarthatná a kezében ezt a könyvet, és senki sem mondta volna el családom halálának történetét. Megértettem, hogy az a félelme, hogy a hutuk megölik a gyermekeit, nagyon is valós volt. Elvégre súlyosan megfenyegették, és nehéz döntéseket kellett meghoznia.

Minden lépés kínzóan fájdalmas volt, de olyan messzire mentem a háztól, amennyire csak tudtam. Egész éjjel egy banánültetvény szélén feküdtem. Nem érdekelt, hogy élek-e vagy meghalok. Nem aludtam. Csak feküdtem ott, és hallgattam a gyilkosok szünni nem akaró kiabálását, akiknek még mindig nem csillapodott a vérszomjuk. Nem tudom, hogyan talált rám, de apám kutyája, Bobby odajött és mellém feküdt, mintha meg akarna védeni.

Másnap kora reggel rájöttem, hogy túlságosan kiszolgáltatott és védtelen vagyok, és keresnem kell egy búvóhelyet. Eszembe jutott, hogy anya a bokrok között rejtett el minket, ezért kerestem egy hatalmas bokrot és bemásztam alá. A kutya még mindig követett. Megpróbáltam elkergetni, mert tudtam, hogy egyértelműen jelzi a jelenléteket, de nem akart elhagyni. Pár órával később a bokor körül megjelent néhány ember. Elterjedt a hír, hogy életben maradtam – valószínűleg Nshokeyének járt el a szája –, és túlélésem tovább szította a hutu gyilkosok körében egyre növekvő aggodalmat. Az RPF harcosainak közelgő érkezése miatt egyre nagyobb nyomás nehezedett rájuk, és kezdtek félni a megtorlástól. Jól tudták, hogy bármelyik túlélő tuszi képes lesz beszámolni az általuk elkövetett atrocitásokról.

– Ezek az emberek, akiket nem végeznek ki rendesen – mondogatták egymásnak –, majd elmondják a tuszi csótányoknak, hogy mit tettünk. Meg

kell találnunk őket, és meg kell ölnünk valamennyit, hogy ne tudjanak beszélni.

Észrevették, hogy apám kutyája ott ólálkodik a bokor közelében, és gyorsan rájöttek, hogy ott vagyok.

A kutya szörnyű hangot adott ki, és mindannyiukat megugatta.

– Ha nem jössz ki, felgyújtjuk a bozótot, és halálra égsz! – kiabálták

Nem igazán érdekelt, hogy felgyújtják-e a bokrot. Számomra a halálra égés jobbnak tűnt, mintha macsétával vagy késsel támadnának meg. De miközben kiabáltak, a bozótba döfködtek a bozótvágó késüket és a botjukat, és fokozatosan egyre közelebb és közelebb kerültek hozzám. Nagyon féltem a macsétáktól, ezért kénytelen voltam előbújni. Nagyon jól tudtam, hogy meghalhatok, ugyanakkor reméltem, hogy megkegyelmeznek és még egyszer elengednek. Amikor előbukkantam, el sem hitték, hogy ennyi fáradságot szántak egy ilyen szánalmas teremtmény keresésére.

– Ez most komoly? Ezt a nyomorult lányt kerestük ennyi ideig? – mondták egymásnak. – Már félig halott. Csak hagyjátok meghalni.

Figyelmeztették a környéken élőket, köztük Nírerét is, hogy ne adjanak nekem enni és inni, majd otthagytak.

A bokor mellett volt egy nagy szikla. Leültem a sziklára és vártam. Nem volt értelme elbújni – mindenki tudta, hol vagyok. Újra és újra, ahogy ott ültem – egyedül és kiszolgáltatva az egész világnak –, hirtelen elárasztott a felismerés, hogy soha többé nem fogom látni a családomat. Az agyam nem volt hajlandó ezt elfogadni. Folyton abban reménykedtem, hogy felébredek, és rájövök, hogy ez csak egy szörnyű rémálom volt. Nem voltak könnyeim. Nem éreztem fájdalmat. Túlságosan kábult voltam. Csak egy hatalmas üresség tátongott bennem. Miközben ott ültem és a valósággal viaskodtam, makacsul mindig ugyanaz a gondolat keringett a fejemben: „Szenvedni fogsz, de élni fogsz... Szenvedni fogsz, de élni fogsz...” Próbáltam elhessegetni ezt az örült gondolatot. Hogyan is maradhatnék életben? Teljesen egyedül voltam a világban. A hutukból továbbra sem tűnt el a pokoli elszántság, hogy bármi

áron, de az utolsó szálíg kiirtják a tuszikat. Az egész családom halott volt, és én is meg akartam halni. A gondolat azonban nem hagyott nyugodni.

Körülbelül fél óra múlva magas, vékony férfi jött oda hozzám, kezében egy macsétával és egy nagy táskával. Felismertem benne a szomszédunkat, akinek a völgy túloldalán volt egy kis földbirtoka. Az arca nagyon jellegzetes volt, mivel az egyik szemét félig mindig csukva tartotta. Vitale volt a neve. Így szólt hozzám:

– Gyere velem. Elviszlek a házamba. Ebben a táskában viszlek, hogy senki ne lásson meg.

Nem bíztam benne. Azt hittem, hogy elvisz valahová, és megerőszakol. De talán a belső hangtól befolyásolva, amely azt mondta, hogy túl fogom élni, vele mentem. És különben is, mi más választásom lehetett volna? Azt azonban határozottan visszautasítottam, hogy beletegyem a zsákba, mert attól féltem, hogy megfulladok benne. Ehelyett talált nekem egy kis fát, ami mögé elbújhattam. Így most, félholt állapotomban arra kértek, hogy cipeljek egy fát.

Vitale már beszélt Nírerével, azzal a nővel, aki előző nap néhány órára elrejtett engem, és ő adott nekem néhány ruhadarabot, hogy átöltözhessem. Amikor megérkeztünk a házához, ott volt a felnőtt fia. Rettenetesen dühös volt az apjára, amiért veszélyeztette a család életét azzal, hogy elvitt engem a házukba, és megfenyegetett, hogy megöl. Az apja azt mondta neki, hogy ha kezet emel rám, akkor megöli őt.

Vitale azt mondta nekem, hogy maradhatok nála, de meg kell mondania az illetékeseknek, hogy ott vagyok – különben megölik. Aztán csak várnunk kell, és meglátjuk, mi történik. Látva a kétségbeesést az arcomon, megpróbált vigasztalni ezekkel a szavakkal:

– Ne add fel a reményt! Nem vagy teljesen egyedül. A nagyapád testvére még életben van. Eszméletlenülre verték és élve akarták eltemetni, de miközben keresték, hogy hova tegyék, valaki ellopta a testét. A bátyám a házában rejtegeti. Hamarosan vége lesz. Még lehet, hogy élve megúszod.

Én így feleltem neki:

– Még ha életben maradok is, minden reménységem elveszett, mert az egész családom halott.

A következő hat hétben Vitale házában bujkáltam. Napközben a házban rejtőzködtem. Mivel tudta, hogy a házat bármikor átkutathatják, éjjelente odakint, a banánültetvényén rejtegetett, és gyakran változtatta a rejtekhelyet. Legtöbbször egy kis lyukban aludtam, amit ő ásott a földbe. Amikor már bent voltam, banánlevelekkel letakart, és senkinek sem juthatott az eszébe, hogy van ott valaki. Órákig feküdtem a gödörben, és a szívem fülsiketítően vert. Amikor végül valaki eljött értem, a lábam annyira elzsibbadt, hogy alig tudtam járni.

Egyik éjjel, amikor a rejtekhelyemen bujkáltam, kutya motoszkálását hallottam a közelben, és szörnyű szagot éreztem. Amikor elhúztam néhány banánlevelet, hogy megnézzem, mi okozza a szagot, elborzadtam a látványtól. A kutya a nagyapám karját rágcsálta. Felismertem az óráját és a kabátját, amit akkor viselt, amikor meghalt. A kutyák az egész országban kiásták az emberi testeket és azokat ették.

Soha nem tudtam meg, hogy Vitale valóban elmondta-e a hutu gyilkosoknak, hogy menedéket ad nekem, de folyamatosan kerestek, és néhány alkalommal alig úsztam meg a leleplezést. Egy alkalommal eljött a házhoz egy Ngamije nevű, nagyon kitartó férfi a batwa törzsből. A ruandaiak mindig azzal szoktak viccelődni, hogy ezeknek az embereknek a hűsége – akik a nemzetnek alig egy százalékát teszik ki –, hasonló a szélben sodródó falevélhez. Ennek az embernek azt ígérték, hogy őrnagyi rangra léptetik elő a hadseregben, ha közvetlenül a fogyatékkal élő gyermekek általános iskolája mellett megtölt egy nagyon nagy gödröt tuszi nők és lányok holttestével, és elhatározta, hogy megteszi.

Napközben jött el Vitale házához, de én valamiért a banánültetvényen lévő kis gödörben rejtőztem. Egész nap kutatott, először a házban, majd az ültetvényen. Teljesen frusztráltan, vadul vagdosta a banánleveleket, amelyek a rejtekhelyemre hullottak, amely így csak még biztonságosabbá vált. Láttam

őt a leveleken keresztül. Egyszer felmászott egy avokádófára, hátha onnan többet lát, de hiába. Végül délután három óra körül feladta és elment.

Egy másik alkalommal váratlanul jöttek az éjszaka közepén, hogy átkutassák a házat, és én szokatlan módon odabent aludtam. Vitale nagyon dühös volt, amiért figyelmeztetés nélkül jöttek, és először megpróbálta megakadályozni, hogy bemenjenek a házba. Amikor ragaszkodtak a ház átkutatásához, ő határozottan állította, hogy engem már elfogtak és megöltek, de ők ezt nem hitték el. Félrelökték és elkezdtek átkutatni a házat. A két lány lehúzott a padlóra, ahol banánleveleken aludtak, és rám feküdtek, majd alaposan betakaróztak. Az egyik férfi lehúzta róluk a takarót, és zseblámpával az arcukba világított, de engem nem vett észre.

Nem tudom, miért volt Vitale ilyen kedves hozzám. Talán egyfajta biztosítékként használt engem arra az esetre, ha a dolgok esetleg másképp alakulnának. Miután egy ideje már nála voltam, befogadott egy fiatal tuszi férfit, Matthew-t is, akinek valahogy sikerült életben maradnia. Azóta megtudtam, hogy abban az időben, amikor engem bűjtatott, még mindig kijárt éjjelente a macsétájával gyilkolni. Én csak azt tudtam, hogy amikor visszatért, mindig megmosta a bozótvágó kését, mielőtt bejött a házba és bármit is mondott volna nekem.

Két látogatóm volt Vitale házában. Az első Nirere volt, az a nő, aki rövid ideig menedéket adott nekem. Miután egy-két hétig ott voltam, eljött megkérdezni, hol tartja apám azokat a használt ruhákat, amelyeket a nyanzai kereskedőknek szokott szállítani, és hol vannak az „egyéb kincsei” (vagyis a pénze). Nem tudtam, és egyébként sem mondtam volna el neki. És azt hiszem, őt csak kihasználták, hogy kiszedje belőlem ezeket az információkat.

A második látogató sokkal szívélyesebb volt. Lambert volt az, aki megmentett. Többször is felkeresett. Meséltem neki a hangról, amelyet a fejemben hallottam, és amely újra és újra ezt mondta nekem: „Szenvedni fogsz, de élni fogsz”. Miután a népirtás véget ért, levelet küldött, amelyben azt írta, hogy angyalnak érezte magát, amikor megmentett. Nem tudta megérteni, hogyan maradhattam életben, miután annyi órán át ott feküdtem

abban a sírban. Bár nem volt hívő, mégis ezt írta: „Mindig azon tűnődöm, hogy Isten miért mentette meg az életedet, és milyen célja van veled”.

7. FEJEZET

MAGÁNY

Július 4-én az RPF elfoglalta Kigalit. A kormány megbukott, és Ruandában fordult a kocka. Bombák kezdtek repkedni Nyanza felett, amint az inkotanyi erők egyre csak nyomultak előre. Nem tudtam magamban tartani az örömet, hogy megmenekülök, és ez nagyon feldühítette Vitale lányát. Sürgette az apját, hogy öljön meg.

– Ha nem ölöd meg – mondta –, mindannyiunkat elárul a tusziknak.

Vitale ezt visszautasította ezzel az indokkal:

– Nem, nem ölhetem meg. Valójában nem én mentettem meg, hanem Isten. Isten mentette meg őt.

A hutuk menekülni kezdtek, köztük Vitale és családja is. Elmagyarázta nekem, hogy túl veszélyes lenne, ha engem is magukkal vinnének, mert a többi menekülő hutu megölné. Ám ott maradni is veszélyes volt. Bár a helyi hutuk többsége már elment, a terület még mindig tele volt visszavonuló hutu milicistákkal, akik mindenkit meg akartak ölni, akivel csak találkoztak: mind a túlélő tuszikat, mind az itt maradt hutukat, akiket kollaborációval gyanúsítottak. Vitale azt mondta, hogy maradjak a házban, amíg a területet biztosan el nem foglalták a tuszik.

A következő néhány nap félelmetes volt. A völgyünk, amelynek egyik oldalán Vitale háza, vele szemben pedig az én családom háza állt, beszorult a két harcoló fél harapófogójába: egyik oldalon az előrenyomuló tuszik – akik egészen a régi általános iskolámig jutottak –, velük szemben a nagyapám háza mellett feltartóztatott visszavonuló hutu hadsereg. Egész éjjel bombák és lövések röpködtek a ház fölött, és abban a félelemben éltem, hogy a házat bármelyik pillanatban találat érheti. Maradt ott némi étel, amit napközben megfőztem. Amikor csillapodott a lövöldözés, átrohantam Vitale testvérének szomszédos házába, hogy élelmet vigyek a nagyapám testvérének, aki szintén magára maradt, majd amilyen gyorsan csak tudtam, visszamentem.

Négy nap múlva Vitale a családjával együtt visszatért. Minden bizonnyal átgondolta a helyzetet és úgy döntött, az lesz a legjobb megoldás, ha engem használ biztonsági szelepként. Kivitt a házból, és négy szemközt ezt mondta nekem:

– Figyelj rám! – mondta. – Üzletet kell kötnünk. Megmentettem az életedet, és most te fogsz megmenteni engem és a családomat. Nem vagyok rossz ember. Nem öltem meg senkit. Beszélni fogsz a tuszikkal, és elmondod nekik, amit érted tettem.

Nem sokkal a visszatérése után eljött Vitale házába apám egyik tuszi barátja, aki valahogy megúsza a mészárlást. Hallotta, hogy ott vagyok, és azt akarta, hogy menjek vele a régi általános iskolámba, Gatagarába, ahol az összes tuszi túlélőt biztonságba helyezték.

– Az összes többi árva ott van – mondta.

Az „árva” szó említése nagyon erős reakciót váltott ki belőlem.

– Én nem vagyok árva! – utasítottam vissza. – Nem megyek oda, amíg nem tudom meg, hogy a családom bármelyik tagja életben van-e még. Nem akarok odamenni.

Így hát nélkülem távozott. Később megtudtam, hogy az iskolában menedéket kereső összes tuszit elrabolták és lemészárolták a hutuk. Csak néhányan éltek túl a támadást.

Egész idő alatt, amíg Vitale-nál éltem, volt ott egy húszévesforma fiatalember is. Janvier volt a neve, és anyai ágon rokonságban állt Vitalével, de apja tuszi volt. Janvier a népirtás kezdetén Vitale-hoz költözött, de mivel a környéken ismeretlen volt, és az emberek csak annyit tudtak róla, hogy rokon, nem bujkált, és senki sem bántotta őt. Amikor hallottuk, hogy Nyanza az RPF kezén van, úgy döntöttünk, hogy megpróbálunk eljutni oda. Elbúcsúztam Vitale-tól, és megígértem neki, hogy beszélek az RPF katonáival, és elmondom nekik, mit tett értem. De azt is elmondtam neki, hogy nem védhetem meg őt olyan ügyekben, amelyekről semmit sem tudok. Mindig hálás leszek Vitale-nak azért a gondoskodásért, amellyel megvédett engem.

A másfél órás gyaloglás Nyanzába félelmetes volt. Nemcsak az egyik, majd a másik oldalon felrobbanó bombák fülsiketítő hangja és a kósza golyók okozta veszély miatt, hanem azért is, mert az út mentén mindenütt kegyetlenül eltorzult holttestek heverték. Némelyik nyilvánvalóan hetek óta feküdt ott, míg mások csak nemrég kerülhettek oda. Mindenütt szörnyű bűz terjengett. Egész úton egyetlen élő emberrel sem találkoztunk.

Amint megérkeztünk Nyanzába, Janvier és a bátyja, aki a Nyanzába vezető úton csatlakozott hozzánk, magamra hagyott. Mindkettlen csatlakozni akartak az RPF hadseregéhez, hogy kivívják a teljes győzelmet és megállítsák a hutu mézszárlást. Amikor elváltunk, arra biztattam Janviert, hogy ha mindennek vége, menjen vissza, és vigyázzon Vitale családjára.

Miután ők ketten elmentek, nem tudtam, mit tegyek. Próbálkoztam néhány háznál, ahol úgy hallottam, hogy befogadnak magányos gyerekeket. Minden ajtónál, ahová bekopogtam, ugyanazt a választ kaptam: tele vannak, és nem tudnak mást befogadni. Nagyon magányosnak és kiszolgáltatottnak éreztem magam. Mocskos voltam, három hónapja ugyanazt a ruhát viseltem; a hajam sárgára színeződve csimbókokban lógott, és tele voltam tetvekkkel. Emellett maláriás voltam, és néhány napja vérrel kevert anyagot hánytam. Hirtelen rám szakadt minden. Leültem az út szélén és megállíthatatlanul sírni kezdtem. Ahogy ott ültem és zokogtam, azt éreztem, hogy a világ nem is vesz rólam tudomást. Közben eleredt az eső.

Miután egy ideig ott ültem, miközben csorogtak a könnyeim, odajött hozzám egy fiatalember, és megkérdezte, mi a baj. Először nem tudtam megszólalni. Képtelen voltam abbahagyni a sírást. Megpróbált vigasztalni, és azt mondta, hogy el tud vinni egy olyan helyre, ahol majd vigyáznak rám. Zokogva elmondtam neki, hogy már mindenhol próbálkoztam, de minden teljesen tele volt. Azt mondta, ismer valakit, aki szerinte tudna segíteni nekem.

Magával vitt, hogy megkeressük. Amikor megtaláltuk ezt a Musoni nevű férfit, érdeklődött a helyzetemről. Elmondtam neki, hogy ki volt az apám és a nagyapám, mire ő azt mondta, hogy ismerte őket. Sőt, azt is elmondtam, hogy

néhány RPF-katonával elment a nagyapám házához, abban a reményben, hogy megmentenek minket, de túl későn érkeztek.

– Te vagy az egyetlen, aki túlélte? – kérdezte.

– Nem vagyok benne biztos – válaszoltam. – Van rá esély, hogy a többiek közül valaki szintén túlélte, mint én is.

Azt hiszem, ezen a ponton még mindig ide-oda ingáztam a valóság és a tagadás között.

Egy barátjához akart vinni, aki – mint kiderült –, az egyik olyan házban lakott, ahol már próbálkoztam. Amikor elmagyaráztam Musoninak, hogy ez a nő már elmondta, hogy túl sok gyerek van nála, akiről gondoskodnia kell, a férfi azt mondta, hogy mivel barátok, biztosan befogad majd engem. Így is történt. Amint megérkeztem a házába, rögtön lefeküdtem, se nem ettem, se nem fürödtem. Egyszerűen túl kimerült voltam bármi máshoz.

A következő három hetet tompa kábulatban töltöttem. Eleinte nagyon beteg voltam, de ahogy felépültem a maláriából, a trauma teljes hatása rám omlott. Magamba zárkóztam, és amikor csak lehetett, kerültem a beszédet – és különösen nem tudtam elviselni a többi lány véget nem érő tinédzseres fecsegését a pasijaikról. A nő, aki befogadott, nagyon kedves volt, de túlzottan leterhelte őt az, hogy ennyi emberről kellett gondoskodnia ilyen nehéz körülmények között.

Az ezt követő hónapokban fokozatosan, egyenként kiderült, hogy tágabb családom mely tagjai maradtak életben. Először is rájöttem, hogy az egyik lány, aki ugyanabban a házban lakott, apám unokatestvérének a lánya volt. Terry volt a neve. A bátyja Belgiumban tanult, amikor a népirtás kirobbant, és most a Vörös kereszt segítségével kereste a családját. Először az édesanyját találták meg egy Ruhango nevű helyen, és ő irányította őket Nyanza területére, mert néhány gyermeke éppen ott tartózkodott, amikor a népirtás elkezdődött. Amikor a Vörös kereszt megérkezett, hogy elvigye az édesanyjához és két életben maradt nővérehez, a lány nem volt hajlandó nélkülem elmenni. Így hát vele mentem az édesanyjához, aki egy katolikus pap otthonában élt, és mindannyian ott maradtunk. Nagyon sokat jelentett nekem, hogy megtudtam, hogy a családom egy része életben maradt. Azt

hittem, hogy soha többé nem látom a családom egyetlen tagját sem. Később egy másik unokatestvérünk, Magnifique is felkutatott minket, aki ugyanilyen boldog volt, amikor megtudta, hogy nincs egyedül.

Miután néhány hétig a katolikus papnál éltünk, apám unokatestvére találkozott egy ismerősével, akiről tudta, hogy az RPF őrnagya volt. Mindannyiunkat elvitt egy Byumba nevű helyre, az ugandai határra, ahol ennek a tisztnek egy nagy, több házból álló birtoka volt. Mi az egyik házban laktunk, néhány katonáját pedig egy másik házban szállásolta el. A népiertást követően, a nagy zűrzavar, pusztulás és kétségbeesés közepette, amikor senki sem tudhatta biztosan, hogy életben maradt-e valamelyik családtagja, az emberek megnyitották otthonukat a rászorulóknak előtt. Megkönnyebbülés volt távol lenni a harcok fő területeitől. Még mindig lövöldöztek, és sok helyen nagy veszélyt jelentettek a fel nem robbant bombák.

Egy nap nagyon megijedtem, amikor egy katonai egyenruhát viselő férfi jött a házhoz, és engem keresett. Nem ismertem fel, és az őrnagy figyelmeztetett minket, hogy legyünk nagyon óvatosak az idegenekkel, még akkor is, ha rokonnak mondják magukat, mert gyakran előfordult, hogy a hutuk elraboltak és meggyilkoltak gyerekeket. Nem értettem, miért keresne engem bárki is. Ezt mondtam a férfinak:

– Nem állok szóba veled, mert nem ismerlek.

A férfi nevetésben tört ki. Sötét volt, csak egy-két gyertya világította meg az egész házat. A hangját hallva hirtelen felismertem, hogy Narcisse bácsikám az, anyám két testvére közül az idősebb, aki csatlakozott az RPF-hez, és én egyszerűen a karjába ugrottam, és elsírtam magam. Az az emlék ugrott be róla, hogy alig néhány hónappal a népiertás előtt látogatott el hozzánk, és készített rólunk néhány képet. Annyira szerette anyámat és az egész családját! Próbáltam elmondani neki, hogy mindenki más meghalt, de ő csak annyit mondott:

– Pszt, Frida. Majd később beszélünk.

Nem maradhatott sokáig, mert a zászlóalja éppen csak átvonult a területen. Távozása előtt elmondta, hogy a bátyja is keresett engem. De amikor elment, nem voltam biztos benne, hogy valaha is viszontlátom őt, vagy hogy a bátyja

valaha is megtalál engem. Aggódtam, hogy olyan reményeket táplálok magamban, amelyek nem válnak valóra.

Néhány hónappal később anyám másik bátyja is meglátogatott. Ekkorra apám unokatestvére és családja már elköltözött, de én még mindig az őrnagynál éltem. Mivel tisztában volt rendkívül traumatizált állapotommal, azt akarta, hogy maradjak otthonának teljesen biztonságos környezetében. Ez alkalommal is nagyon óvatosan fogadtam a látogatómat. Apám unokatestvére küldte őt a házhoz, és két másik családtaggal érkezett. Kopogtattak az ajtón.

– Ki az? – kérdeztem az ajtón keresztül.

– Nyisd ki az ajtót és nézd meg – hangzott a válasz.

– Soha nem nyitok ajtót idegeneknek – válaszoltam. – Ha nem mondja meg a nevét, nem nyitok ajtót.

– Akkor sem fogsz megismerni, ha megmondom a nevem – mondta. – Csak nyisd ki az ajtót, és meglátod. – Hallottam az érzelmeket a hangjában.

Odahívtam az egyik katonát, hogy ő nyissa ki az ajtót.

Ránéztem az ott álló férfira, de nem ismertem fel.

– Tudod, hogy ki vagyok? – kérdezte.

– Nem, nem tudom – válaszoltam, és próbáltam rájönni, hogy mit akar.

– Mama bátyja vagyok – mondta.

– Nem, nem vagy az – feleltem. – Mama egyik testvére a hadseregben van, a másik Burundiban, de egyiküknek sincs szakálla.

A férfi elővett egy fényképet, és megmutatta nekem. Pontosan ugyanolyan fénykép volt, mint amilyen anyámnak volt az egyik testvéréről – szakáll nélkül. Ez egy újabb érzelmes találkozás volt.

Aime bácsi azért jött, hogy magával vigyen Burundiba. Azt tervezte, hogy onnan elküld anyám unokatestvéréhez Gabonba, aki kész volt örökbe fogadni engem. Az őrnagy akkor éppen harcolt valahol, és én nagyon nem akartam elmenni az engedélye nélkül, de a nagybátyám azt mondta, hogy majd később visszajövünk, és beszélünk vele. Bár nagyon boldog voltam, hogy a nagybátyámmal mehetek, mégis erős büntudatom volt, hogy búcsú nélkül hagyom el annak az embernek a házát, aki úgy szeretett engem, mint a saját

gyermekét. Mielőtt elindultunk volna Burundiba, a nagybátyám elvitt, hogy elbúcsúzzam apám unokatestvérétől és családjától, valamint attól a nőtől Nyanzában, aki gondoskodott rólam a népirtás utáni első hetekben. Nagybátyám ugyanazokat az értékeket vallotta, mint édesanyám, és mindig emlékeztetett arra, hogy legyek hálás és becsüljem meg azokat, akik jót tettek velem.

Legnagyobb rémületemre Burundiba érkezésünk után ott azonnal háború tört ki. Azonnal megbántam, hogy elmentem az őrnagytól a nagybátyámmal.

– Azért hoztál ide, hogy meghaljak! – mondtam neki.

Burundi tartózkodásom szörnyű volt. Állandóan féltem. Nem tudtam aludni, és ha mégis sikerült elaludnom, akkor szörnyű rémálmaim voltak, és át kellett mennem a nagybátyám ágyába, hogy ott aludjak. A rémálmokban mindig futottam, futottam, futottam... próbáltam elmenekülni. Annyira félelmetes volt, hogy féltem elaludni. Nem tudtam rávenni magam, hogy elmondjam a nagybátyámnak az otthon történeteket – még nem álltam készen arra, hogy beszéljek róla. És gyanítottam, hogy a nagybátyám sem állt készen arra, hogy hallja, hogyan gyilkolták meg a hűgát és a családját.

Három hónapig maradtam a nagybátyámnál. Nagyon kedvesen és türelmesen viselkedett velem, a traumatizált tinédzserlánnyal. Úgy tett, mintha megtanítana autót vezetni, mert minden alkalommal, amikor elmentünk otthonról megengedte, hogy én engedjem ki a kéziféket, és amikor visszatértünk, én húzhattam be. Ennek mindig nagyon örültem. Állandóan vicceket mesélt, hogy megnevettesen és megpróbálja feledtetni velem megtört voltomat és azt, hogy mennyire hiányzik a családom. A barátainak is a lányaként mutatott be, bár még nem is volt nő. Ez boldoggá tett. Addig maradtam nála, amíg sikerült elintéznie az összes papírt, amire szükségem volt ahhoz, hogy Gabonba utazhassam.

Nem volt közvetlen járat Gabonba, így kétszer is át kellett szállnom. Nagyon nyugtalan voltam. Először is, még repülőgépet is alig láttam korábban, nemhogy repültem volna rajta, és már csak ezért is rendkívül sebezhetőnek éreztem magam. A nagybátyám barátja, aki egyben a tágabb

család egyik tagja is volt, a repülőtéren dolgozott, és megkérte az egyik – szintén ruandai – utastársamat, hogy tartsa rajtam a szemét. Nem tudta, hogy ez a férfi maga is egy hutu gyilkos volt, aki Ruandában menekült az igazságszolgáltatás elől. A repülőút alatt a férfi egyfolytában arról faggatott, hogy mi folyik Ruandában. Különösen azt akarta tudni, hogy megfordult-e a helyzet, és most a tuszik gyilkolják-e a hutukat. A családi körülményeimről is mélyreható kérdéseket tett fel. Nagyon kényelmetlenül éreztem a vele való beszélgetést, és próbáltam a lehető legkevesebb információt elárulni. Mivel nem akartam, hogy megtudja, hogy az egész családomat megölték és most egyedül vagyok, azt mondtam neki, hogy úton vagyok, hogy csatlakozzam a családomhoz Gabonban.

Az első megálló a kameruni Douala repülőtér volt. A nagybátyám elintézte, hogy valaki, akit ott ismert, törődjön velem a gaboni járat indulásáig, de sajnos ez az ember egyszerűen nem jelent meg. A hutu férfi, aki vigyázott rám, leültetett egy székre a reptéri váróban és elment, állítólag néhány papírt elintézni, de egyszerűen nem jött vissza. Így hát csak vártam és vártam. Amikor végül rájöttem, hogy nem fog visszajönni, nem tudtam, mit tegyek. Próbáltam beszélni a reptéri személyzet egyik tagjával, de nem tudtam franciául, és senki sem beszélt a kinyarwanda nyelvet.

Végül egy rendőrnek sikerült találnia egy másik utast, akinek ugyanolyan útlevele volt, mint nekem, és aki tudott tolmácsolni. Majdnem felraktak egy Elefántcsontpartra tartó gépre, de még időben észrevettem, hogy nem ez a megfelelő gép, és addig ismétелgettem, hogy „nem, nem, nem, nem...”, amíg újra meg nem nézték a jegyemet, és ki nem derült, hogy Gabonba kellett volna repülnöm. Mivel a következő járat csak másnap este hatkor indult, egy egész éjszakát és egy egész napot töltöttem a reptéren várakozva. A gaboni Libreville-be érve egy másik járatallal kellett eljutnom a végállomásomra, Franceville-be, de mivel a csatlakozó gép csak két nap múlva indult, az engem örökbe fogadó házaspár egyik barátjánál szálltam meg. Azt a két napot egyhuzamban átaludtam.

Bár nagyon hálás voltam anyám unokatestvérének, Reubennek és feleségének, Anne-nek, hogy örökbe fogadtak, és nagyra értékeltem mindazt,

amit értem tettek, a Gabonban töltött idő rendkívül nehéz volt számomra. Nagyon egyedül éreztem magam. Nem volt ott senki, aki megértette volna, hogy min mentem keresztül, senkivel sem tudtam szót érteni. Az átélt személyes trauma mellett mély gyásszal is meg kellett küzdenem. Emellett a sérüléseim miatt állandó testi problémáim is voltak, a fejsérülésem gyakori duzzanatot és erős fejfájást okozott. Gabonba érkezésem után három héttel kezdtem el az iskolát, és alkalmazkodnom kellett egy teljesen új nyelven zajló oktatáshoz. De ez könnyű volt ahhoz képest, hogy meg kellett birkóznom az erős elszigeteltséggel és a belső traumával. Nagyon sokszor megtörtént, hogy hazamentem az iskolából, napokra bezárkóztam a szobámba, és csak sírtam és sírtam. Nem tudtam aludni. Amikor mégis sikerült elaludnom, a rémülettől sikoltozva ébredtem fel. Teljesen elhagyatottnak éreztem magam.

FÉNYKÉPEK

Képek Fridáról és családjáról a népirtás előtt. Frida ezt a néhány képet olyan barátoktól és rokonoktól kapta, akik nem voltak Ruandában a népirtás idején, mivel az összes családi albuma megsemmisült. Néhány mellékelt fénykép a népirtás után készült.

01. Frida apai nagyszülei

01.

02. Frida szüleinek esküvője 1977-ben

02.

03. Balról: Frida nővére, Mimi Solange (Kiki Cesar ikertestvére), 12 éves, Frida 10 éves, a legfiatalabb fiútestvér, Dominique Regis, 5 éves, a kisegítő fiú, Mbangukira (a fényképet elválták), a fiatalabb fiútestvér, Alestide, 8 éves, az idősebb fiútestvér – Kiki Cesar (Mimi Solange ikertestvére, 12 éves, és az egyik unokatestvér, Alain, 10 éves korában

03.

04.

04. Balról: Frida unokatestvére, fiútestvére, Kiki Cesar, apai nagyszülei: Stephane és Margret, kisöccse, Alestude, 3 éves, nővére, Mimi Solange (Kiki ikertestvére), 7 éves és Frida 5 éves korában.
Megjegyzés: a kép sérült, mert a meggyilkolt Clemence (Frida nagynénje) zsebében találták meg (Clemence látható a 6. képen)

05.

06.

05. Frida idősebb nővére, Mimi Solange

06. Frida nagynénje, Clemence (apai ágon)

07. Frida (az első sorban az utolsó) Delphine unokatestvérével (az első sorban az első), unokatestvérével és legjobb barátnőjével, Adeline-nal, aki szintén életben maradt (az első sorban a második). Barátaival együtt egy táncscoportot alkottak Frida nagybátyjának pappá szentelésénél.

08. Balról: Frida unokatestvérei: Valerie, 7 éves, Clarisse 8 éves, Frida középen, 7 éves, Clement, 10 éves korában, és Fils Eric az elsőáldozásuk alkalmából közös amforából isznak, amikor a családok összejöttek egy közös partira.

09. Balról: Frida szülei, Frida 7 éves korában, valamint nagynénje és keresztanyja, Odette, Frida elsőáldozásának napján.

010.

011.

10. Frida jobbra 14 évesen, néhány héttel a néptás után. Néhány rokonával együtt Kigali Kimihurura nevű negyedében kaptak menedéket.

11. Simon, Frida régi szomszédja, aki egy hétig rejtegette Fridát és 8 másik családtagját egy kicsi ágy alatt. Simon még mindig él, és segített Fridának a családi ház újjáépítésében.

012.

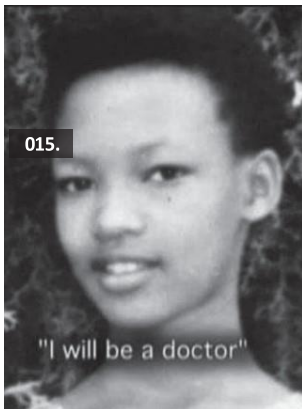
12. Frida és Nirere Marie, a hölgy, aki megmentette Frida életét. Miután meghallotta Frida hangját, amint a gödör mélyén kiáltozik, elszaladt és szólt a Lambert nevű fiatalembernek, aki aztán kiásta Fridát az árokból, ahová a családjával együtt élve eltemették. Nirere azóta meghalt. Három fiú- és egy leánygyermeket, valamint néhány unokát hagyott itt.

14. Frida elveszett boldog napjai. Balról: Regis, a legkisebb testvér 3 éves, Cesar Kiki, a nagyobbik testvér 9 éves, Alestude, 6 éves, nővére, Solange Mimi és ikertestvére, Kiki, 9 éves, és Frida kék dzsekiben, 7 éves korában.

15. Frida legjobb barátnője, Claudette, akitől Frida megtudta, hogy tuszinak született. Mindig arról álmodott, hogy majd orvos lesz, de álmait durván megzavarták.

16. Frida házát a népiptás során lerombolták. Az alsó fényképen látható Frida újjáépített háza.

0001.	RWABUHUNGU M.	COSTASIE
0002.	RWABUHUNGU G.	ROGATIEN
0003.	RWABUHUNGU M.	MARIE A
0004.	KWABUHUNGU P.	GRATIEN
0005.	RWABUHUNGU K.	CASSIEN
0006.	RWABUHUNGU N.	THACIEN
0007.	RWABUHUNGU K.	THACIENNE
0008.	RWABUHUNGU D.	POSSIEN
0009.	MUKANGWIJE	IMMACULEE
0010.	NWEMWANA	THERESE
0011.	MUHONGATIRE	PERAGE
0012.	GASINZIOWA	GODFREY
0013.	GASINZIOWA	M. MEDIATRICE
0014.	GASINZIOWA	EUGENE
0015.	KARANGWA	JEAN PIERRE
0016.	RURANGWA UMUTONI	PATIENCE PARFAIT
0017.	RURANGWA UMULISA	LEATITA
0018.	RURANGWA UMULISA	ANCLIQUE
0019.	RURANGWA UMULISA	IRAC
0020.	RURANGWA UMULISA	THALYCO
0021.	RURANGWA UMULISA	BEANDET
0022.	RURANGWA UMULISA	ALYSSA
0023.	RURANGWA UMULISA	
0024.	RURANGWA UMULISA	
0025.	RURANGWA UMULISA	
0026.	RURANGWA UMULISA	ISIGORA
0027.	RURANGWA UMULISA	ADAMU RONGIN
0028.	RURANGWA UMULISA	IRHANE
0029.	RURANGWA UMULISA	FOCAS
0030.	NSABIMANA	VIATIEUR
0031.	NSENGI MANA	CLEMENT
0032.	KAREMERA	ALOYS PANDA
0033.	UWAMWEZI	REGINE
0034.	KAREMERA	CLAIRE
0035.	KAREMERA	FRANCINE
0036.	KAREMERA	REGIS
0037.	MUNYABITARE	ETIENNE
0038.	MUKAMAJORO	MARIGARITA
0039.	MUNYABITARE	CAMILLE
0040.	BYUKUSENGE	CLEMENTINE
0041.	MUJAWAYEZO	MARIE
0042.	MUJAWAMARIYA	MARIE
0043.	UWERA	ALPHONSINE
0044.	DUSABE	CLAIRE
0045.	KABAGEMA	SIGSMOND
0046.	KABAGEMA	FILS
0047.	MUNYABITARE	BERNARD
0048.	BAMURANGE	PRIMITIVE
0049.	UWINEZA	CAESAR KIKI
0050.	UMUKANGWEZA	SOLANGE MIMI
0051.	MUNYABITARE	ARSTIDE
0052.	SHUMBUSHO	DOMINIQUE REGIS
0053.	UWIMANA	AGATHE
0054.	UWINEZA	ALINE
0055.	MUNEZERO	ALAIN
0056.	UWAMAMIRWE	ADELPHINE
0057.	NDONGUTSE	JEAN BOSCO
0058.	UWAMAMIRYA	DIANNE
0059.	UWINEZA	JEAN PAUL
0060.	HABIMANA	JEAN PIERRE
0061.	KAMPABAGE	AGNES
0062.	MUKECURU	EVELYNE
0063.	KANYANJA	MARISIANA
0064.	MUKAKALISA	MARTHE
0065.	MUKAKIBIBI	CECELIA
0066.	MUKAGANWATA	BUDENZIANA
0067.	NYAMAYASIRO	CLOTHILDE
0068.	KIMONYO	CLOTHILDE
0069.	MUKASONGA	DEOGRATIAS
0070.	MURUKATETE	HELENE
0071.	NYABOTSONGA	DONATHA
0072.	KABEZA MUVIBINGO	CECELIA
0073.	UMUBISA	ANTOINE
0074.	MATATA	MONIQUE
0075.	UWANYIRIGIRA	IMMACULEE

0076.	MURINDIRE	ANDRE
0077.	NYIRAHABIMANA	VERONIQUE
0078.	MUJAWAMARIYA	MARIE LOUISE
0079.	MUREKEYISONI	ASSOUMPTA
0080.	KAJIGUA	CHARLES
0081.	MURINDIRE	ANACLET
0082.	MAZIMPAKA	ANTHERE MAFENE
0083.	KAYONGA	STANISLAS
0084.	MUKANGWIJE	MADELAINE
0085.	KAYONGA	EGIDE
0086.	KAYONGA	EVODE
0087.	KAYONGA	PATIENCE
0088.	KAVUTSE	PAUL
0089.	ZIRABIKA	JEAN
0090.	MUGENGA	JEAN SAUVEUR
0091.	UWAMAHORO	FRANCOISE
0092.	ZIRABIKA	BARTHAZAR
0093.	SEMUHUNGU	BIRIKO
0094.	MATARATARA	BERNARDIN
0095.	KAREMERA	PAULIN
0096.	MUSABENDE	VENANTE
0097.	KAREMERA	GEORGE SALOMON
0098.	NYIRAHWESA	ALINE ERAC
0099.	RUMINGIKA	ALBERT FERDINAND
0100.	KANYANKORE	NICOLAS BAFIKI
0101.	NDOLI	PATERMIR ERBE
0102.	UWANTEGE	LEDEMPA MAZURU
0103.	NKURUNZIZA	LOUIS
0104.	UKWIREMYE	AMONALLE
0105.	NKURUNZIZA	FRANCINE MAJOLIE
0106.	NKURUNZIZA	CLAUDE MAKEBA
0107.	NKURUNZIZA	HERVE MADINU
0108.	MUKAMURENZI	EPHRAIME
0109.	UWIMBARE	LILIOSE
0110.	NTIYAMIRA	GILBERT RUKUTURI
0111.	NTIYAMIRA	NYIRAMUKWU
0112.	UWANTEGE	EUPHRASIE
0113.	KIMUNYANA	CECELIA
0114.	MUKAMURANGWA	IMMACULEE
0115.	UMWALI	ASSOUMPTA
0116.	UMUNYANA	M. ROSE FIFI
0117.	RUGAMBA	DANIEL FRANCOIS
0118.	NYAMASWA	EMMANUEL
0119.	BYAMAHIRE	PHILBERT
0120.	RUMINGIKA	FIDELE
0121.	MUYENZI	BERNARDIN
0122.	RURANGURA	RONGIN
0123.	NYIRAHUNGU	ATHANASE
0124.	KANKOMO	ANTONYA
0125.	MUKAMURUNGA	ATHANASE
0126.	RUGAMBWA	ANASTASE
0127.	GIRANEZA	RIBERATHA
0128.	MUKAMURANGWA	BEATHA
0129.	RUGAGANA	FELIX
0130.	UWIRAGYE	CHRISTINE
0131.	UWAMBAJE	CHRISTINE
0132.	UGIRASHIBUJA	EUGENE
0133.	UGIRASHIBUJA	CHANTAL
0134.	UGIRASHIBUJA	MUKAZANA
0135.	UGIRASHIBUJA	UWERA
0136.	UGIRASHIBUJA	MUHIRE
0137.	UGIRASHIBUJA	MIMI
0138.	UGIRASHIBUJA	KUBWIMANA
0139.	UGIRASHIBUJA	SOLANGE
0140.	MUYENZI	GERARD
0141.	MUYENZI	HUBERT
0142.	MUYENZI	GERARD FILS
0143.	MUYENZI	ANGELIQUE
0144.	MUYENZI UWERA	CLAIRE
0145.	KABATIRI	MARISTANA
0146.	GASENGATIRE	AGNES
0147.	KARENZI	CLAUDINE
0148.	UMUKUNDWA	FIFI
0149.	INEZA	MIMI

018.

17. Az áldozatok maradványai a tuszik ellen elkövetett ruandai népirtás után.

18. Frida családi emlékműve nagyapjának házában.

19. Frida, miután átadta életét Krisztusnak, imában vezet egy diákcsoportot az APE Rurunga középiskolában.

20. Frida apját 2008 decemberében méltó temetésben részesítették, és családja mellett örök nyugalomra helyezték, miután hosszú keresés után megtalálták földi maradványait.

21. Frida három gyermek: Maxwell, Natasha and Asher Regis egyedülálló anyjaként. A képeken szerepel még két unokatestvér, Mireille és Raissa, Frida diplomaosztó ünnepségén.

22. Frida beszédet mond az ENSZ New York-i székházában 2016-ban, az évenként megrendezett Nemzetközi Elmélkedési Napon, amikor megemlékeznek a tuszik ellen 1994-ben elkövetett ruandai népirtásról.

8. FEJEZET

KRISZTUS BENNEM

1995-ben, miután látogatás céljából visszatértem Ruandába, nem voltam hajlandó visszamenni Gabonba. Hatalmas megkönnyebbülés volt találkozni az unokatestvéremmel, Adeline-nel, és beszélgetni valakivel, aki átélte azt, amin én is keresztülmentem. Aime nagybátyám, aki ekkorra már visszatért Burundiból és Kigaliban élt, nem is próbált arra kényszeríteni, hogy visszamenjek. Azt mondta, nincs értelme, és különben is, az örökbefogadó szüleim maguk is azt tervezik, hogy hamarosan visszatérnek Ruandába. Az a döntés született, hogy bentlakásos iskolába megyek, és kértem, hogy visszatérhessek abba az iskolába, ahová a népirtás előtt jártam, és ahová egy másik unokatestvérem, Karabo is járt.

Az a tény, hogy újra Ruandában és a választott bentlakásos iskolában voltam, nem könnyítette meg az életemet. A három lány, akivel egy szobában laktam, köztük az unokatestvérem, nagyon barátságos volt. Ketten is a népirtás túlélői voltak, ezért sok közös élményünk volt, és ők is nagyon megszenvedték a történeteket. De volt valami, amiben úgy éreztem, hogy nem tudtak azonosulni az én tapasztalataimmal. Velem ellentétben ők nem voltak egyedül. Mindkét lánynak életben maradt az anyja és a nevelőanyja, és az unokatestvéremnek is ott volt a bátyja és a nővérei. Nagyon egyedül éreztem magam. A szívem fájt a bánattól.

Az erős fájdalom és a bénító magány állandóan ott volt bennem – minden éber pillanatomban, és alig tudtam aludni. Ha lefeküdtem, el is aludtam, de csak azért, hogy aztán az éjszaka közepén rémülten sikoltozva ébredjek fel rémálmaimból, majd ébren fekvődtem, sírtam és sírtam, amíg a párnámat át nem áztatták a könnyeim. Szünni nem akaró szörnyű fejfájás gyötört, amit az iskolai munkám is megszenvedett, és gyakran voltam rosszkedvű. Nagyon, nagyon rosszul éreztem magam. Úgy éreztem, hogy senkivel sem vagyok képes beszélni arról, amit érzek. Elzárkóztam, visszavonultam önmagamba. Csak később értettem meg, hogy depresszióba estem.

Ráadásul folyamatosan sőt dörzsöltek a sebeimbe azzal a ténnyel, hogy nap mint nap hutukkal kellett érintkezniem. A tanárain többsége hutu volt. A diáktársaim hutuk voltak. Mintha a népirtás meg sem történt volna. A gondolataim dühödten tomboltak a fejemben. Hogy lehetséges az, hogy ezek a hutuk, akik megölték a szüleimet és a testvéreimet, most engem tanítanak az osztályban? Hogyan ülhetek nyugodtan hutu osztálytársaim mellett? Ezek a kérdések nagyon meggyötörtek.

A helyzetet tovább súlyosbította, hogy néhány hutu megpróbált elhatárolódni a történektől, és egyesek úgy tettek, mintha tuszik lennének. Egy nap teljesen feldühített egy beszélgetés, amit az egyik szobatársam elmesélt nekem. Éppen öltözködtem a hálósobámban. Az egyik hutu lánynak, mesélte szobatársam, volt képe azt állítani, hogy én valójában hutu vagyok. Azt állította, hogy csak azért adtam ki magam tuszinak, mert a családomat megölték, amikor a népirtás után a tuszik átvették az ország irányítását. Annyira dühös voltam, hogy az öltözködést félbeszakítva megkerestem azt a lányt, és teljes erőmből arcon vágtam.

Ez az egész már túl sok volt nekem. A fejsérülésem ismét kiújult, és orvosi vizsgálatra küldtek a Kigali Kórházba. Az orvos adott különféle tablettákat a duzzanatra, emellett megállapította, hogy maláriás vagyok és felírt nekem kinint. Az iskolába vezető egész út során a taxiban azt terveztem, hogyan fogom ezeket a tablettákat felhasználni az öngyilkossági kísérletemhez. Nem bírtam tovább.

Amikor visszatértem az iskolába, Huguette nevű szobatársam sírva talált rám a végén.

– Miért nem tudsz beszélgetni velem, Frida? – kérdezte könnyörögve. – Csak mondd el, mi bánt.

– Nem mondhatom el a problémáimat – válaszoltam. – Túl súlyosak lennének neked.

Másnap túladagoltam magam. Bevettem a tablettákat, amelyeket az orvos a fejem duzzanatának enyhítésére adott, plusz a malária elleni tablettákat és némi aspirint is. Amikor a szobatársaim rám találtak, habzott a szám.

– Frida haldoklik! Frida haldoklik! – kiabálták. Kórházba vittek, ahol közel három napig kómában voltam.

Amikor magamhoz tértem, elárasztott a kétségbeesés. Annyira szégyelltem magam, hogy nem sikerült az öngyilkossági kísérletem. Égett bennem a düh – düh a hutuk ellen, amiért tönkretették a családomat. Teljesen jelentéktelennek éreztem magam, akit senki sem szeret. A családom nélkül úgy éreztem, hogy elvesztettem az identitásomat, a hovatartozásom érzését, az életem értelmét. Azok nélkül, akiket szerettem, és akikről tudtam, hogy szerettek engem, semmi voltam. Nem volt okom tovább élni.

Nem bírtam volna elviselni, hogy az emberek megtudják, hogy öngyilkosságot kíséreltem meg – különösen a rokonaim, akiket ez teljesen megdöbbentett volna. Ezért kitaláltam egy hazugságot. Megpróbáltam elhitetni mindenkivel, hogy mivel reggel elfelejtettem bevenni a malária elleni tablettáimat, ebédidőben megdupláztam az adagot. De nem hiszem, hogy bárkit is sikerült volna becsapnom.

Visszamentem az örökbefogadó szüleimhez, akik ekkor már szintén Kigaliban éltek, és egy teljes évre bezárkóztam az otthonomba. Mivel a napi házimunka és az örökbefogadó szüleim két gyermekével való játék nem tudta lekötni a gondolataimat, az elszigeteltség érzésén, a kétségbeesésemén, a dühömön, a jelentéktelenség érzésén töprengtem. A gyötrelmes, álmatlan éjszakák folytatódtak, és egyre jobban kikészítettek. Éjszakáról éjszakára álomba sírtam magam, hogy aztán órákkal később arra ébredjek, hogy azt kiabálom: „Meg fognak ölni! Látom őket... Látom őket... Meg fognak ölni!” Kísértettek az átélt élmények képei.

Az öngyilkossági kísérlet következtében az örökbefogadó szüleim és a tágabb családom mostanra kezdett ráébredni, milyen hatalmas volt az engem ért trauma. Helyet szereztek nekem a Trauma Központban, ebben a kormányzati kezdeményezésre létrejött intézményben, amely a népiirtás mélyen traumatizált túlélőinek megsegítésére jött létre. Ez a központ szánalmasan alkalmatlan volt az ilyen elsőprő mértékű szükségletek enyhítésére. Mindazok közül, akiket a Központban láttam, egy Oda nevű fiatal

nő különösen megmaradt az emlékezetemben. Még csak tizenkilenc éves volt, de máris öregnek tűnt. Mindig kendővel takarta el az arcát, és soha nem beszélt senkivel. Felfedeztem, hogy az arca alsó részét és a vállát egy lövedék leszakította. Később Európába utazott helyreállító műtétre.

Minden kedden és csütörtökön délután két órán keresztül találkoztam egy pszichiáterrel és egy asszisztensként vagy nővérként dolgozó hölgygel. Bátorított, hogy beszéljek a tapasztalataimról, és olyan kérdéseket tett fel, mint „Hogy érzi magát?” és „Mik az álmai a jövőre nézve?” Sokszor nem volt kedvem beszélni, és mindannyian csak csendben ültünk.

A Trauma Központban mindannyian kaptunk egy könyvet, és azt mondták, hogy írjuk le gondolatainkat és érzéseinket egy levél formájában Istennek vagy valakinek, akit elvesztettél. „Sértegesd Istent, ha akarod!” – mondták. – „Mondd el neki, hogy mit érzel. Fejezd ki az iránta érzett haragodat.” De számomra ez teljes időpocsékolás volt. Írhattam én amennyit csak akartam – semmi sem változott. Végül azt mondtam: „Ez ostobaság. Isten oda se figyel rám. Ezek az emberek semmit sem tesznek azért, hogy segítsenek nekem.” Így hát nem mentem többé. Valószínűleg tévedtem, hiszen a terápia működik, és nagyon sok áldozatnak segít.

Amikor az új tanév elkezdődött, beiratkoztam az APACOPE nevű helyi középiskolába. Ekkor már legalább sikerült egy kicsit többet aludnom. A második évfolyamba kerültem, és a tanulmányi eredményeim jól alakultak. Csak akkor voltak problémáim, amikor a fejsérülésem kiújult, és szörnyű fejfájásom megakadályozta, hogy elvégezzem az iskolai munkámat. Túlélő üzemmódban voltam. De nem kellett sok ahhoz, hogy feldühítsenek, és a diáktársaim tudták, hogy jobb, ha nem kötözködnek velem. Nem tudtam a jövőre gondolni, de legalább minden napot sikerült átvészelnem.

A következő tanévben új diák csatlakozott az osztályunkhoz. Ekkor 1998-ban jártunk. Gaelnek hívták. Hozzám hasonlóan ő is tizennyolc éves volt, ráadásul tuszi. Burundiban született, és a családja csak a népiirtás után tért vissza Ruandába. Rövid időn belül az egész iskola megtudta, hogy Gael újjászületett keresztény, és minden szabad percét azzal töltötte, hogy diáktársainak Jézus Krisztusról mesélt. Abban az időben gyűlöltem a hívőket.

Számomra minden keresztény képmutató és hazug volt. Gyakran keveredtem heves vitákba az úgynevezett keresztényekkel, akik az iskolában megpróbálták velem Istenről beszélgetni. A népirtásban a keresztények ugyanúgy gyilkoltak, mint mindenki más. Nem volt időm rájuk, és nem volt időm Istenre sem, ami még rosszabbá tette a helyzetemet, mivel az Istentől való menekülés egyben menekülés a békétől is, amire szükségünk van.

Eleinte Gael senkit sem ismert az iskolában. Egyedül jött és egyedül ment haza. Nagyon csendesnek és komolynak, ugyanakkor eléggé zárkózottnak is tűnt. A szünetekben egyedül ült, nyitott Bibliával maga előtt, és hangosan, átható hangon énekelt Jézusról. Ha éppen nem énekelt, akkor a Bibliáját olvasta, szinte meditált, és gyakran jegyzetelt. Nagyon spirituális embernek tűnt. De amikor csak alkalma nyílt rá, Gael elkezdett Jézusról beszélni. Ha meglátott egy csapat diákot, akik összeverődtek és szórakoztatták egymást, odament hozzájuk, és tanúságot tett nekik. Vagy ha egy tanár késve jelent meg az órán, felugrott és kihasználta az alkalmat, hogy elkezdje elmondani az embereknek, miről szól az Istenbe vetett hit. Tényleg nem tudott másról beszélgetni, csak Istenről – ami persze oda vezetett, hogy a legtöbben kerülték őt, mint a pestist, és nagyon csendben voltak, amikor Gael a közelben tartózkodott.

– Csak mondjátok meg neki, hogy ne jöjjön a közelembe! – figyelmeztettem a barátaimat. És tudták, hogy nem tréfálok. Az előző évben volt egy másik lány az osztályunkban, aki mindig Istenről beszélt, és nem egyszer hevesen összecsapunk. Azt hittem, hogy hutu, és amikor a bűneink megbánásáról beszélt, mindig ráordítottam: „Menj, és bánd meg magad – a családdal együtt! Nekem nincsenek bűneim!” Fizikailag kilöktem az osztályteremből, és egy alkalommal kidobtam a Bibliáját az ablakon.

Gael minden valószínűség szerint megértette az üzenetet, mert távol maradt tőlem. Volt egy incidens is az osztályban, ami bizonyára megerősítette benne, hogy eléggé mogorva tudok lenni, és könnyen kirobban belőlem az indulat. Az egyik angol nyelvi órán történt. Szigorú angoltanárnk, aki emellett újságíró is volt – egy nagyon alacsony ember –, adott az osztálynak egy szöveget, amit

meg kellett jegyeznünk, és mindenki úgy találta, hogy nagyon nehéz. Miközben az egyik diák a szöveg elmondásával küszködött, valaki nevetett a közelemben, egy hatfős csoportban. Gael is ott volt. A tanár nagyon dühös lett. Azt hitte, hogy én voltam, de én ezt mondtam: „Nem hallottam senkit nevetni”. (Akkoriban én voltam az osztályfelelős.) Valamiért teljesen túltreagálta a dolgot, és azt mondta, hogy be fogja hívni a hatfős csoport szüleit az iskolába, de előbb látni akarja a viselkedési füzetünket.

Az iskolában a viselkedésért pontrendszer volt érvényben, amelyet ezekben a füzetekben rögzítettek. Aki húsz pont alá ment, komoly bajba került. Azt mondta nekünk, hogy mindenkitől levon tíz pontot, és behívja a szüleinket az iskolába. A szüleink említése nagyon feldühített. Felálltam, és rárivalltam: „Hogy merészel a szüleimről beszélni! Nem ismeri a szüleimet. Soha nem találkozott velük!” Ledobtam elé a füzetemet, és kísértáram az osztályteremből. A többiek az osztályban csodálkoztak, hogy így tudtam beszélni egy olyan tanárral, akitől mindannyian félték. Azt hiszem, Gael is eléggé megdöbben, és rájött, hogy igaz, amit rólam mondtak neki.

Gael tehát távol maradt tőlem, én pedig távolról figyeltem őt. Nem tudtam nem érdeklődni iránta. Volt benne valami, amit képtelen voltam megérteni. Egészen másnak tűnt, mint a többi keresztény, akikkel eddig találkoztam. Mindig énekelt. Tele volt szenvedéllyel. Csodáltam, hogy olyan bátran vállalta a hitét, még a buszokon és a városi piacon is kiállt, hogy beszéljen az embereknek Jézusról. De mindennél jobban látszott rajta, hogy béke van benne. És ez volt az, amire én is kétségbeesetten vágytam. Béke! Valami, ami segít értelmet adni az életnek. Valami, ami segít megérteni, miért maradtam életben, amikor a családom többi tagja meghalt.

Kislányként nagyon erősen hittem Istenben. Minden reggel korán keltem, hogy elmenjek a hat órákor kezdődő misére a tanítás előtt, és szerettem részt venni az istentiszteleten, akár mint ministráns, akár táncolva a saját hagyományaink szerint. Nagypám hite és istenfélő életmódja mély benyomást tett rám, és nagy elismerést váltott ki belőlem. A népirtás óta azonban úgy láttam, hogy Isten millió mérföldnyire van tőlem. Nem értettem, miért hagyta

el a családomat, amikor a legnagyobb szükségünk volt rá. Zavarodott és nagyon dühös voltam.

A következő néhány hónapban továbbra is távolról figyeltem Gaelt. Az élete hatással volt rám, bár ő maga erről mit sem tudott. Egy nap ezt mondtam Claire barátnőmnek:

– Ráveszem Gael-t, hogy beszéljen nekem Jézusról, és hívő leszek.

– Te? Hívő akarsz lenni? – kiáltott fel. – Ha te hívő leszel, én is az leszek!

Egy másik alkalommal azt mondtam Kalima barátomnak, hogy nem érdekelnek többé a viccei, mert keresztény leszek.

– Ha te hívő leszel – ugratott –, akkor az egész iskola meg fog tértni!

Fogalmuk sem volt arról, hogy komolyan gondoltam.

Úgy éreztem, beszélnem kell Gaellel. Egyik reggel, a tízórási szünetben odamentem hozzá, és megkérdeztem tőle:

– Miért énekelsz folyton?

– Jézus békéje készlet éneklésre – válaszolta.

– Ugyanez a Jézus tud nekem is békét adni? – kérdeztem.

Bár nem tudott rólam semmit, mégis így válaszolt:

– Igen, természetesen.

– Akkor miért nem jössz oda hozzám, és miért nem beszélsz róla nekem?

Miért beszélsz másokkal, és velem soha?

– Már terveztem – válaszolta.

– Mikor? – erőltettem.

– Talán még ma.

– Gyere és beszéljünk! – erősködtem. – Keresztény akarok lenni.

Ekkor az egyik barátom, aki elkapta a beszélgetésünk végét, félbeszakított:

– Hazudik! Egy szavát se hidd el! Gyűlöli a keresztényeket.

– Maradj csendben! – csattantam fel. – Semmi közöd hozzá!

Gael még aznap délelőtt odajött hozzám, és megkért, hogy menjek el vele egy ebéddőben tartott közösségbe, amelyet a városban látogatott.

– Nem! – válaszoltam gyorsan. – Annyi gyilkos van azokban a közösségekben. Semmit sem akarok tőlük. Én csak keresztény akarok lenni, békét akarok találni, hogy élhessem az életemet. Semmi mást nem akarok.

Ő így válaszolt:

– Nos, semmiképpen sem tudsz keresztényként növekedni, ha nem tartozol egy közösséghez.

Nyers elutasításom ellenére másnap, 1998. január 15-én, mielőtt iskolába mentem volna, megkérdeztem örökbefogadó anyukámat, akiről később megtudtam, hogy Gael rokona, hogy nem baj-e, ha ebédidőben elmegyek Gael közösségébe.

– Rendben – mondta. – De csak most az egyszer.

Így hát aznap ebédidőben vele mentem.

A rendezvényt a kigali Inkurunziza-templomban tartották, amely körülbelül két mérföldes sétára volt az iskolától. Meglepett, milyen sok embert láttam ott. Egy Paul nevű férfi prédikált, és emlékszem, hogy ezt gondoltam: „Gael nem is ismer engem. Hogyan mondhatott el mindent rólam ennek a prédikátornak?” A ruandai emberek szenvedéséről prédikált és hangsúlyozta, hogy Jézus azért jött, hogy meggyógyítsa a megtört szívűeket. De mindabból, amit mondott, engem leginkább ezek a szavak ragadtak meg: „Jézus meg tud gyógyítani... Jézus meg tud gyógyítani... Jézus békét adhat neked...”

Amikor előrehívta a megtérni szándékozókat, gyorsan odasiettem. Rám tette a kezét, és imádkozott értem. Nem voltam egyedül. Harmincöten térdeltek velem együtt elől.

Nehéz megmagyarázni, mi történt velem aznap, de úgy éreztem, mintha valami elhagyott volna. Hatalmas megkönnyebbülést éreztem.

Miután mindenkiért imádkoztak, mindannyiunkat bevittek egy kis szobába, és Paul beszélt hozzánk. Elmagyarázta, hogy most már újjászülettünk, és hogy bűneinkre bocsánatot nyertünk. Mostantól fogva mindenkinek beszélnünk kell új hitünkről, vennünk kell egy Bibliát, és el kell kezdenünk olvasni. Azt gondoltam magamban, hogy nincs pénzem, de majd csak találok valahogy.

Kimentem, és ott találtam Gaelt, aki nagyon boldog volt. Megöleltük egymást, és ezt mondta:

– Most már hívó vagy.

ÚJ ÉLETCÉL

Attól kezdve, hogy Jézus belépett az életembe, más ember lettem. Tudtam aludni. Tudtam énekelni. Tudtam mosolyogni. Elkezdtem barátként viszonyulni az emberekhez, ami a népirtás óta nagyon nehezemre esett. Boldog voltam. Valami megváltozott bennem. Reményre leltem. Éreztem, hogy újra tudok élni.

Néhány hónappal az újjászületésem után a rémálmok megszűntek, és többé nem ébredtem fel éjszaka, rémulten sikoltozva. Az iskolában kaptam egy Gedeon Újszövetséget, és amikor csak tudtam, olvastam – gyakran az iskolai feladataim helyett, amiről ma már tudom, hogy nem volt túl bölcs dolog. Elkezdtem Istenre koncentrálni, esti istentiszteletekre jártam a gyülekezetembe, olvastam a Bibliát és imádkoztam az iskolai munkám helyett (most már persze tudom, hogy ez nem volt helyénvaló döntés). Ám kezdtem megérteni, hogy okkal éltem túl a népirtást. Isten keze volt az életemen, és ő konkrét céllal mentett meg. Azt hittem, hogy Isten megfélemezett rólam. Most kezdtem rájönni, hogy az életem nem kész káosz, hanem hatalmas csoda. Megváltozott a világról alkotott szemléletem.

Kezdetben azonban nem volt könnyű kereszténynek lenni. A családom, bár elkötelezett katolikusok voltak, sok más ruandaihoz hasonlóan abban az időben mély gyanakvással tekintettek az új pünkösdi gyülekezetekre és közösségekre, amelyek a népirtást követően nagy hatást gyakoroltak az országban. Amikor egy nagyon nehéz időszak után megtiltották nekem, hogy részt vegyek az Inkurunziza ebédidőben tartott istentiszteletén, úgy éreztem, hogy ki kell állnom magamért. Az, hogy keresztény lettem, megváltoztatta az életemet.

Újra és újra megpróbáltam elmagyarázni a rokonaimnak, hogy milyen értékes békét adott nekem az újjászületés, és milyen hihetetlen céltudatosság kezdett bennem kialakulni, de képtelenek voltak megérteni. Egy családi

beszélgetés során ultimátumot kaptam, hogy válasszak a gyülekezet és a család között. Mivel nem akartam kockára tenni azt a fejlődést, amit mostanra kezdtem elérni az életemben, egy reggel összepakoltam a holmimat egy táskába, és elhagytam az örökbefogadó szüleim házáat, bár fogalmam sem volt, hová mehetnék. Jean nagybátyám, aki katolikus pap volt, megengedte, hogy egy ideig nála éljek, de mivel büntetésből megvonták tőlem az anyagi támogatást, életem nagyon megnehezült.

Később, idősebb és érettebb keresztényként rájöttem, hogy a családom mennyire szeretett engem, és hogy olyan szempontok miatt aggódtak, mint az iskola és a jövőm, amiket én tinédzserként nem láttam.

Aggódtak, hogy csak a gyülekezeti életemre fogok koncentrálni és elhanyagolom a tanulást, ami igaz is volt. Szerető családként aggódtak, hogy esetleg csak a jelenre koncentrálok, és nem gondolok a jövőbeli karrieremre, és arra, hogy mi lesz velem, ha kimaradok az iskolából. Azért is aggódtak, hogy esetleg találkozom egy sráccal a gyülekezetben és feleségül megyek hozzá, mielőtt befejezném a tanulmányaimat, és teljesen igazuk volt, mert pontosan ez történt.

Ma azt kívánom, bárcsak megőriztem volna az Isten iránti szenvedélyemet, de megmentettem volna a családommal való kapcsolatomat is, mivel ők még akkor is szerettek, amikor elhagytam őket, és soha nem szüntek meg szeretni. Az iskolámban akkoriban nagyon sok más fiatal is volt, akiknek a családjukkal való kapcsolata szenvedett a hitük miatt, és mert más gyülekezetbe jártak, mint amihez a családjuk Ruandában hozzászokott. Mindig reménykedtem, hogy az én esetem más, és hogy a hitünk nem választ el minket azoktól, akik szeretnek minket és befogadtak, miután elvesztettük a családunkat, de azt is megértettem, hogy Krisztus követésének ára van. Az újonnan megtalált hitemben való növekedés élet-halál kérdéssé vált számomra és néhány másik barátom számára is. Akkor nem tudtam megakadályozni a szakítást, és képtelen voltam megértetni magam a családommal, de hálát adok Istennek, hogy most már értik, és

tiszteletben tartják, hogy még mindig növekszem és haladok az utamon, amelynek célja megismerni Isten céljait az életemben.

Ebben a nehéz időszakban kezdtem el járni Gael Ruanda Jézusért nevű gyülekezetébe. Egyszerűen csak reagáltam a javaslatára, hogy eljöhetnék és megnézhetném, milyen is ez. Az első alkalommal, amikor elmentem, nem láttam a vezető lekipásztort, akiről Gael oly sokat mesélt nekem, mivel éppen egy kétórányi autóútra lévő butarei gyülekezetben tanított. Azon a vasárnapon a testvére prédikált. Hátralül ültem, így mindent alaposan meg tudtam figyelni. Tetszett a gyülekezet. Az istentisztelet egy pontján az emberek más nyelven kezdtek beszélni, de mivel tudtam, hogy a lelkész Ugandában nőtt fel, azt gondoltam, hogy biztosan luganda nyelven beszélnek. Nem tudtam, hogy a Szent Szellemtől kapott nyelveken szólnak. A következő vasárnap visszatértem a Ruanda Jézusért Gyülekezetbe, és meghoztam a döntést, hogy ez lesz az én gyülekezetem. Nem sok idő múlva csatlakoztam a dicsőítő csoporthoz, és belevetettem magam a gyülekezet életébe.

Néhány hónap múlva kezdtem rájönni, hogy bár Isten csodálatos gyülekezeti családról gondoskodott a számomra, nem tudok már sokáig megbirkózni a jelenlegi helyzettel. Mivel nem volt pénzem buszra, a napi nyolc mérföldes gyaloglás az iskolába és vissza nagyon megviselt, és ezt a tanulmányaim is megszenvedték. Alkalmanként az inkurunzizai vagy a gyülekezeti keresztények, akik ismerték a körülményeimet, adtak pénzt, hogy felszállhassak az autóbuszra, de a legtöbb nap gyalog kellett mennem – ráadásul üres gyomorral, mivel nem volt pénzem ebédre. Közeledett a tanév vége, és úgy döntöttem, hogy bár fájdalmas lenne elhagyni Gaelt és a gyülekezetet, jobb lenne, ha a következő tanévben visszamennék az internátusba. De elhatároztam, hogy találok egy olyan iskolát, ahol szabadon imádkozhatom és dicsérhetem Istent, és nyíltan beszélhetek a hitemről.

Unokatestvérem, Adeline egy ESPANYA nevű bentlakásos iskolába járt Nyanzában, ez az Ecole Sécondaire des Parents de Nyanza rövidítése.

Elmondta, hogy sok hívő van az iskolában, és bátorított, hogy csatlakozzam hozzá. Amikor elmentem az iskolába az unokatestvéremmel, hogy megkérdezzem, van-e szabad hely a 4. osztályban, legnagyobb meglepetésemre megtudtam, hogy az iskola igazgatója az a Musoni volt, aki a népirtás végén sokat segített és otthont talált nekem, ahol lakhattam. Nagyon boldog volt, hogy helyet adhatott nekem az iskolában, és ez megerősítette, hogy ez a helyes lépés számomra. Gaelnek megszakadt a szíve, amikor elmondtam neki a döntésemet. Ekkorra már nagyon szoros barátság alakult ki közöttünk, és mindkettőnknek nehéz volt búcsút venni a másiktól.

A tanév egy hónappal később kezdődött. Éppen csak annyi bevételünk volt apám kigali házának bérbeadásából, hogy kifizethessük a tandíjat, és megvehessük az iskolai egyenruhámat és felszerelésemet. Ahogy elkezdtem tanulmányaimat legújabb iskolámban, két konkrét célom volt: az első, hogy teljes szívemből szolgáljam Istent, a második pedig, hogy keményen tanuljak, és minden vizsgámat jó eredménnyel tegyem le. Ekkor már kezdtem megérteni, hogy diákként csak úgy mutatható meg másoknak, hogy tiszteled Istent, ha tanulmányaidban is helytállsz.

Az iskolában töltött első hét végére azonban eléggé lehangoltnak és csalódottnak éreztem magam az ott megismert keresztények csoportja miatt. Ragaszkodtak ahhoz, hogy nem lehetsz keresztény, ha nadrágot vagy fülbevalót viselsz, és azt mondták, hogy a nőknek el kell takarniuk a fejüket a templomban. A keresztény hit, amelyet magamévá tettem, életet és szabadságot hozott nekem. Nem tudtam megérteni a törvényeskedésüket, és nem akartam, hogy bármi közöm is legyen mindehhez. A tanév harmadik hete táján éppen az iskolai boltból jöttem ki, ahol vettem egy avokádót, hogy hozzáadjam a borzalmas ízű babhoz és rizshez, amit minden egyes nap ebédre kaptunk, amikor megláttam és felismertem valakit, aki éppen belépett az iskolába. Gael bátyja volt, és egy hatalmas táskát cipelt. Amikor megláttam az utána lépkedő személyt, egyszerűen nem hittem a

szememnek. Gael volt az! Odarohantam hozzá, és megöleltem. Anyyira meglepett és fellelkesített, hogy láthatom őt!

– Hogy kerülsz ide? – kérdeztem tőle.

Gael maga is meglehetősen kábult és zavart volt. Aznap reggel, amikor felébredt, még fogalma sem volt arról, hogy aznap iskolát fog váltani. Útban hazafelé a reggeli imáról a Ruanda Jézusért templomból, a testvérei autóba rakták, és elhozták az én iskolámba. Az volt a céljuk, hogy megakadályozzák Gael evangelizációs tevékenységét, de őt lehetetlen volt megállítani.

Gael még soha nem járt bentlakásos iskolába, ezért segítettem neki berendezkedni és körbevezettem. Mivel nem volt elég ágy az iskolában, mindenkinek osztoznia kellett. Én az unokatestvéremmel, Adeline-nal aludtam együtt. Nagyon örültem, hogy Gael egy Jennifer nevű kedves hívő kislánnyal került közös ágyba. Mindketten meg voltunk győződve arról, hogy Istennek oka van arra, hogy újra összehozott minket, és valami nagyon izgalmasat fog tenni az iskolában.

A legelső este, amikor Gael megérkezett az iskolába, mindannyian a hatalmas hálótermünkben voltunk, épp lefekvéshez készülődtünk, amikor hallottam, hogy valaki megpróbálja túlkiabálni a lármát. Ebben nem volt semmi szokatlan, mivel gyakran közzé kellett tenni fontos információkat, ezért abba az irányba fordultam. Soha nem fogom elfelejteni, amit láttam. Gael próbálta felhívni magára mindenkinek a figyelmét. A szobát kitöltő emeletes ágyak egyikének a tetején állt. A hatalmas szoba – igazi afrikai stílusban – tele volt zsúfolva emeletes ágyakkal, és csak egy szűk átjáró maradt köztük, ahol a lányok átpréselhették magukat.

Gael elkiáltotta magát:

– Mindent el akarok mondani nektek Jézusról, aki kész megmenteni mindenkit, aki hozzá jön.

Ezután elmondta a hálóteremben lévő háromszáz lánynak, hogy el kell fogadniuk Jézust Uruknek és Megváltójuknak. A végén megkért mindenkit, hogy csukják be a szemüket, amíg ő imádkozik. Bár a lányok nem igazán

értették a helyzetet, de mindenki tiszteletben tartotta a kérését. Aznap este hat lány adta át életét Krisztusnak, és sokan mások is érdeklődtek. Egyszerűen nem tudták elhinni, hogy valakinek, aki éppen csak belecsöppent az iskola életébe, volt bátorsága ezt megtenni. Felejthetetlen élmény volt. Egy héttel később már mindenki ismerte őt az iskolában.

Az iskola összes keresztényét felbátorította Gael vakmerő kiállása, és a keresztény csoportnak hirtelen rengeteg tagja lett. Pár héttel később két lány, aki otthon a Kigali Restoration Church-be járt, elmondta nekünk, hogy a gyülekezet negyvennapos böjtöt tart, és úgy döntöttünk, hogy „szellemben” csatlakozunk hozzájuk. Minden reggel korán keltünk, és hajnali háromkor imaórát tartottunk. Az én feladatom volt, hogy a sötétben az összes ágy körül kúszva mindenkit felébresszek. Ezután minden este hatig böjtöltünk, és ebédidőben és este is minden nap összegyűltünk imádkozni és a Bibliát olvasni. A böjtöt fekete babbal kevert rizsből álló, vízben elkevert étellel törtük meg, és híg fekete teát ittunk cukor nélkül. Nem volt túl jó íze, de ez tartott minket életben. A böjt radikálisan új ötlet volt a ruandai egyház számára, legalábbis az én akkori tudásom szerint, és az igazat megvallva, nem sokat tudtunk róla. Még az a gondolat is megfordult a fejünkben, hogy fogmosás közben nem helyes lenyelni a vizet! A böjtünk végére csodákat láttunk: az iskolán belül és kívül is emberek jöttek Krisztushoz.

Ám akkor már sötét felhők gyülekeztek fölöttünk. Néhány lány megbetegedett, és az igazgató rájött ennek okára: böjtöltek. Az egyik lányt haza kellett küldeni, mert annyira beteg lett, és a szülei eljöttek az iskolába panaszt tenni. Gaelt mint a csoport vezetőjét behívták az igazgatói irodába, és közölték vele, hogy a böjtöt abba kell hagynia. Amikor közölte, hogy nem hajlandó abbahagyni, felfüggesztették és hazaküldték a helyzet rendeződéséig. Mielőtt elment, Gael azt mondta, hogy távollétében én vezessem a csoportot, és őszintén szólva nagyon féltem, hogy én leszek a következő, akit hazaküldenek, de nem voltam hajlandó kimutatni a lányoknak a félelmemet.

A következő vasárnap Gaelnek a nyanzai Eglise Presbytérienne au Rwanda nevű helyi gyülekezetben kellett volna prédikálnia. Ebbe a templomba jártunk vasárnaponként. Amikor a lelkész eljött az iskolába, hogy ezt megbeszélje beszéljen Gaellel és megtudta, hogy nincs ott, megkeresett engem és felkért, hogy prédikáljak helyette. Elmondtam neki, hogy még soha nem prédikáltam, de úgy tűnt, meg van győződve arról, hogy meg tudom csinálni, ezért végül beleegyeztem. Hatalmas kihívás volt számomra kiállni egy több mint száz fős gyülekezet és a gyülekezet vénjei elé, és nagyon rémült voltam.

A templom elején ültem a lelkész mellett, és erősen behunytam a szemem, amíg el nem jött a prédikációm ideje. Ahogy felálltam, mindenki éljenzett és tapsolt. A következő negyvenöt percben a félelemtől izzadva és remegve prédikáltam, arról beszéltem, ami velem történt, és arról, hogy Isten ereje megváltoztatja az ember életét. A végén megkértem az embereket, hogy jöjjenek előre, ha át akarják adni az életüket Jézusnak, és majdnem az egész gyülekezet odajött. Letérdeltek elöl, Istenhez kiáltottak és megbánták bűneiket. Csodálatos volt! Ez az eset megmutatta nekem, hogy Isten mire képes, ha benne bízunk, és nem magunkban. Attól a naptól kezdve kezdtem érezni és megérteni az elhívást és csodálatos túlélésem célját. Tudtam, hogy el kell kezdenem megosztani a történetemet, és hirdetnem kell a világnak, hogy mit tett értem az Úr.

Néhány nap múlva Gael visszatért az iskolába a nővére kíséretében. Amikor az igazgató elmagyarázta, hogy Gael milyen problémákat okozott, a nővére bevallotta, hogy a család azért küldte őt bentlakásos iskolába, mert nem tudták irányítani, és mert az előző iskolában is hasonló problémákat okozott a prédikációs tevékenységével. Figyelmeztette Gaelt, hogy ha kicsapják, a szülei nem fogják fizetni a tandíját egy másik iskolában, és könyörgött az igazgatónak, hogy adjon még egy esélyt a húgának. Gael kitarzott amellett, hogy nem tudja megállni, hogy ne beszéljen Jézusról, mert ez az élete.

Az igazgató végül kikötötte, hogy a fiatalabb lányoknak abba kell hagyniuk a böjtöt, de beleegyezett, hogy a diákok bizonyos meghatározott időpontokban – de nem nagyon korán reggel – imádkozhatnak. Gaelt visszavették az iskolába. Úgy gondolom, hogy az igazgató valójában észrevette, hogy a böjt pozitív hatást gyakorolt az iskolára és látta, hogy a legnehezebb tanulók közül sokak viselkedése javult. Még a városban is beszéltek arról, hogy az iskola mennyire megváltozott.

Mivel tudtuk, hogy vissza kell szorítanunk az iskolán belüli tevékenységünket, Gael új tervvel állt elő. Minden vasárnap, amely az egyetlen szabadnapunk volt, kivitt minket a városba, hogy istentisztelet után a piactéren prédikáljunk. Egyikünk prédikált, aztán a többiek beszélgettek az érdeklődőkkel. Lányokból álló, együttműködő csoportként gyakran váltunk viccek és a standokon dolgozó fiúk sok ugratásának céltábláivá, de megérte, mert láttuk, amint az emberek Jézushoz jönnek. Ez volt az a piac, ahol édesapám a népirtás előtt üzletelt. Így néhány ember a városban tudta, hogy ki vagyok, és világos volt, hogy a családomhoz is hamarosan eljut a hír.

Később elkezdtünk a kórházba járni, ahol a betegeket mosdattuk, akik közül sokat elhagyott a családja. Gael mellett dolgozva növekedni kezdett a magabiztosságom. Megragadtam az evangélium terjesztése iránti szenvedélyét, és ezt soha nem akartam elveszíteni.

TÚL GONOSZ AHHOZ, HOGY MEGBOCSÁSSAK

Keresztényként folyamatosan növekedtem, és egyre csak erősödött az Isten iránti szenvedélyem, mégis volt valami, amit nem szerettem hallani a prédikátoroktól. Bezártam a fülem, amikor csak szóba került. Ez a megbocsátás kérdésköre volt. Néha ugandai és nyugati prédikátorok, akik tudták, hogy a ruandai emberek milyen szörnyűségeken mentek keresztül, eljöttek az ebédidőben tartott közösségbe, és nagyon nyomatékosan beszéltek arról, hogy meg kell bocsátanunk. Én azonban mindig ezt mondtam magamban: „ezek az emberek csak azért tudnak a megbocsátásról beszélni, mert fogalmuk sincs arról, hogy mi mit éltünk át”.

Azok a példák, amelyeket a prédikátorok felhoztak olyan helyzetekről, amikor meg kellett bocsátaniuk valakinek, egyszerűen jelentéktelennek – sőt nevetségesnek – tűntek ahhoz képest, ami velem történt. Veszekedés a feleségükkel, félreértés barátok között, megszegett ígéret, sőt még a házasságban elkövetett hűtlenség árulása is: ezek mind elhalványultak ahhoz képest, amikor belegondoltam, hogy nekem mit kellene megbocsátanom. Milyen jogon oktatnak ki engem ebben a témában? Ezért becsuktam a fülemet a prédikátorok előtt, akik a megbocsátásról beszéltek, és figyelmen kívül hagytam azokat az igeverseket, amelyek kihívást jelentettek számomra. Szó sem lehet róla, Istenem, szó sem lehet róla! Minden okom megvolt arra, hogy ne bocsássak meg. Most azonban felnőtt, az Úrban érettebb nőként már tudtam, hogy ez a büszkeség egyik válfaja.

Az is büszkeség, ha megveted azt, amin valaki más keresztülment és amit meg kellett bocsátania – mert azt hiszed, hogy a saját fájdalmad mélyebb vagy erősebb –, és ez a büszkeség gátol abban, hogy megtaláld a kegyelmet a megbocsátáshoz és az Istenben való előrehaladáshoz. Később azt is

megtanultam, hogy ez fegyver és trükk lehet a Sátán kezében, amelyet arra használ, hogy elvakítson a saját fájdalommal.

Bár semmi sem tudta elvenni azt a békét és örömet, amit akkor találtam, amikor azon a januári napon találkoztam Jézussal, a mindennapi életem nagyon nehéz volt. A családom elvesztése tátongó űrt hagyott maga után, amelynek fájdalmát minden nap éreztem. Még mindig abban a gondolatban éltem, hogy nincs senki, akit igazán érdekelne, hogy élek-e vagy halok; nincs senki, aki megosztaná velem a mindennapi élet hullámvölgyeit. Hogy egyszerűen csak árva vagyok, teljesen egyedül a világban, és ezen semmi sem fog változtatni. Az a gondolat, hogy senki sem adhatja vissza nekem azt, amit elvesztettem, néha önsajnálathoz vezetett.

És ha nem lett volna elég a saját szívemben érzett mindennapos fájdalom, olyan országban éltem, amely még mindig a katasztrófális események hatása alatt állt. Egyrészt traumatizált emberekkel voltam körülvéve, akiknek a pusztá túlélés is alig elviselhető nehézségeket okozott nap mint nap. A többiek pedig hatalmas erőfeszítésekkel próbáltak úgy tenni, mintha a népirtás soha meg se történt volna, vagy ha mégis, nekik aztán semmi közük sem volt az egészhez. Mélyen elkeseredett emberek éltek együtt a gyilkosokkal, akik tönkretették az életüket. A borzalmak elkövetői minden tekintetben megúszták.

A cél és a rendeltetés érzése, amelyet Isten adott nekem az életemre nézve, erőt adott a továbblépéshez. Csak Jézusra figyeltem, és nagyon eltökélt voltam. Valahányszor felmerült a megbocsátás nyugtalanító témája, ezt mondtam: „Istenem, megteszek mindent, amit csak akarsz. Elmegyek és hirdetem az evangéliumot a falvakban. Bőjtölni fogok. Kész vagyok arra, hogy a te nevedért üldözzenek. Bármit megteszek. De soha nem fogok megbocsátani azoknak, akik tönkretették a családomat.” Néha elgondolkodom ezen a fajta gondolkodásmódon és ráeszmélek, hogy valójában még azokban a kérdésekben sem voltam engedelmes Istennek, ahol szolgálni akartam őt. Megkeményedett szívvel éltem, és nem voltam hajlandó megbocsátani másoknak, ugyanakkor kértem Istent, hogy bocsássa meg nekem a saját megtört életemet és a bűneimet.

De a megbocsátás követelménye egyszerűen nem akart eltűnni. Minden alkalommal, amikor gyülekezetbe mentem, hűtökkel együtt dicsértem Istent. Nem tudtam megállítani a szívemben feltámadó haragot és a keserűséget. Úgy tűnt, hogy amikor leültem és olvastam a Bibliát, a megbocsátásról szóló vers nagyon gyakran szinte kiugrott a lapról, vagy amikor prédikációt hallottam, a „meg kell bocsátanod” szavak hangosabban hangzottak, mint a többi. A megbocsátás kihívása újra és újra elém került.

Egész lényem sikoltozva tiltakozott az ellen, amit Isten kért tőlem. Szinte fizikai rosszulletet éreztem. Ez tűrhetetlen, ez elfogadhatatlan! Amit azok az emberek tettek a családommal és velem, az túl gonosz volt ahhoz, hogy megbocsáthassam. Soha nem tudnám megbocsátani nekik, hogy a szemem láttára gyilkolták meg a családomat. Ha nincs Isten csodálatos beavatkozása, én is halott lennék. Széttépték az életemet, és kegyetlenül tönkretettek mindent.

És ha ez a gonoszság nem lett volna elég szörnyű, azt is tudtam, hogy mások ugyanilyen szörnyűségeket szenvedtek el, sőt néhányan még rosszabbat is. Hallottam olyan emberekről, akiket templomokba tereltek és ott halomra gyilkolták őket. Hallottam terhes nőkről, akiknek közvetlenül a szülés után végig kellett nézniük ártatlan újszülött gyermeküket lemészárlását. Aztán a gyilkosok brutálisan megerőszakolták őket. Hallottam férfiokról, akik szándékosan megfertőztek nőket AIDS-vírussal. Hallottam fiatal nőkről, akiket csoportosan megerőszakoltak, amíg holtan nem estek össze; apró, ártatlan csecsemőkről, akiket a falhoz csaptak, hogy megöljék őket. Nem, ezek a borzalmak túl nagyok voltak! Soha nem lehet megbocsátani! Ezeket a gyilkosokat meg kell büntetni! Meg kell fizetniük azért, amit tettek!

Valahányszor a megbocsátás témája szóba került, minden felkavarodott bennem és előtört a düh, keserű gondolatok árasztották el az elmémet. De hiába voltam makacsul elutasító, semmi sem tudta elhallgattatni Isten halk, de kitartó hangját. Az Istennel való vitám a következőképpen zajlott: „Uram, miért beszélsz nekem folyton a megbocsátásról, amikor én nem állok készen a megbocsátásra? Hogyan tudnék egyáltalán elkezdni megbocsátani az embereknek azért, amit tettek, ha nem jönnek oda hozzám, hogy bocsánatot kérjenek? Azt sem tudom, hol kezdjem el. Igen, meg tudok bocsátani annak a

lányunk az iskolában, aki hazugságokat mondott a családomról. Igen, meg tudok bocsátani valakinek, aki megsértett. Igen, meg tudok bocsátani egy családtagnak, aki igazságtalanul megvert. Igen, meg tudok bocsátani azoknak, akik kinevetnek azért, mert keresztény vagyok. De hogyan tudnék valaha is megbocsátani azoknak a brutális gyilkosoknak, akik elpusztítottak mindenkit és mindent, amit szerettem – a szüleimet, a testvéreimet, a nagyszüleimet, az otthonomat? Azoknak, akik nem mutattak irgalmat, hanem el akarták törölni a törzsemet a föld színéről? Azoknak, akik elvettek tőlem mindent, így semmim sem maradt? Hogyan, Uram? Nem, túl sokat kérsz. Nem mehetek oda ezekhez az emberekhez, és nem mondhatom nekik, hogy megbocsátom nekik mindazt, amit tettek.”

Egy részem meg volt győződve arról, hogy ha megbocsátok ezeknek az embereknek, az segít a gyógyulásban és megkönnyíti az életemet. De azt is tudtam, hogy amikor a családom, a barátaim és a túlélőtársaim megtudják, hogy megbocsátottam, biztosan azt fogják hinni, hogy megőrültem. Aggódtam, hogy megbocsátásomat túlélőtársaim iránti árulásnak és sértésnek fogják tekinteni, akik nagy fájdalmat éltek át, és még ma is szenvednek az események miatt. És azt is megértettem, hogy a megbocsátásom nem csak azoknak lesz ajándék, akik nem kérték, vagy soha nem érdemelték meg, hanem ajándék lenne sajnó szívemnek is.

Isten nem adta fel. Újra és újra szembeállított a megbocsátás kihívásával. „Megbocsátasz, ahogy én megbocsátok?” „Nem, Istenem!” – erősködtem. „Ezt nem kérheted tőlem. Nem szenvedtem még eleget? Elküldhetsz a világ legtávolabbi szegletébe, és én szívesen megyek, de nem kérheted, hogy megbocsássak a hutuknak, akik tönkretették az életemet és mindent, amit szerettem.”

A vita hónapokon át tombolt bennem, és Isten nem engedte elülni ezt a vihart. Olvastam Jézus példázatát a királyról, aki elengedte egyik szolgájának hatalmas adósságát, de rendkívül dühös lett, amikor az adósságaitól megszabadított ember nem mutatott ugyanilyen kegyelmet egy másik szolgája felé, aki ehhez képest nagyon kicsi összeggel tartozott neki. A történetben a király átadta azt az embert a börtönőröknek, hogy addig börtönözzék be és

kínozzák, amíg vissza nem fizeti a tartozását, és végül ezt mondta: „Így fog bánni az én mennyei Atyám mindnyájatokkal, ha nem bocsátotok meg szívetekből a ti testvéreiteknek” (Máté 18:35). Arra gondoltam, hogy ő nem beszélhetett olyan hatalmas bűnökről, mint a gyilkosság és a népirtás. Talán Isten engedményeket tesz a hozzám hasonló embereknek, akik ilyen nagy veszteséget szenvedtek el!

Újra meg újra visszatértem ehhez a szakaszhoz, és próbáltam megbirkózni a benne rejlő hatalmas kihívással. Miközben ezt tettem, Isten megmutatta nekem, hogy a hatalmas igazságtalanság érzése mögött, amit éreztem, egy másik, sokkal kevésbé nemes érzelem rejtőzött: az önsajnálát. Azt akartam, hogy a világ rám nézzen, és azt mondja: „Szegény Frida! Nézd, mit szenvedett!” Vigasztaló takaróként húztam magamra a veszteségemet. Azt akartam, hogy az emberek sajnáljanak engem. De Isten megmutatta nekem, hogy egyetlen gyermekének sincs szüksége arra, hogy sajnálkozzanak fölötte. Kezdtém megérteni, hogy az önsajnálát igazi szörnyeteg, amely felfal engem, ha továbbra is engedek neki. Nem akartam neheztelő vagy megkeseredett öregasszonnyá válni. Ehelyett minden nap jobb emberré akartam válni, és rájöttem, hogy ha ezt tényleg komolyan gondolom, akkor keményen meg kell dolgoznom érte.

Ugyanakkor azt is éreztem, hogy ha megbocsátok, az olyan lenne, mintha a gyilkosok büntetlenül megúsznák. Semmilyen büntetés nem tudná jóvátenni azt, amit mi túlélőkként a népirtás során elvesztettünk. Többet veszítettünk, mint a szerető családjainkat. Egy életen át depresszióval, szorongással és félelemmel kell együtt élnünk és küszködnünk. Létezik-e méltó büntetés annak, aki ennyi fájdalmat okozott neked? Kaphat-e méltó büntetést az, aki ilyen szörnyű terhet rakott rád, amit minden nap cipelned kell? Nem akartam ilyen gonosz tettek bírója lenni, inkább megtanultam, hogy hagyjam Istent Istenként viselkedni. Megtanultam átengedni neki az igazságszolgáltatást és hogy ő legyen az, aki kiáll értem.

Amint hajlandó voltam szembenézni a szívemben lévő önsajnálattal, kérni Istentől a bocsánatát, és megengedni a Szent Szellemnek, hogy megváltoztassa a hozzáállásomat, képes voltam továbblépni a megbocsátásról

való gondolkodásomban: annak nyílt elutasításától, hogy akár csak fontolóra vegyem ennek a lépésnek a megtételét, elkezdtem mérlegelni, milyen következményei lehetnek annak, ha nem vagyok hajlandó engedelmeskedni Istennek. Tegyük fel, hogy nem vagyok hajlandó megbocsátani a családom gyilkosainak. Mi lenne ennek eredménye a saját életemben, és hogyan hatna ez az Isten iránti szolgálatomra? Az világos volt, hogy Isten soha nem engedné meg, hogy az ő szeretetének hirdetője legyek meg nem bocsátó szívvel. A megbocsátás megtagadása elfojtaná Isten szeretetének áramlását a saját életemben. A keserűség és a neheztelés eluralkodna rajtam, és rákként hatna, hogy elpusztítson. Elképzelttem magam, amint idő előtt megöregszem, és az emberek ujjal mutogatnak rám ezekkel a szavakkal: „Ő az, aki túlélte a népirtást, de az élete véget ért, amikor nem volt hajlandó megbocsátani azoknak, akik kiirtották a családját”. Később megértettem, hogy a megbocsátás inkább bátorság, mint gyengeség az ember életében.

Egy valamiben biztos voltam: Isten nem azért hozott ki élve a sírból, hogy aztán egész életemben viharok dúljanak bennem, amíg végül el nem sorvadok. Úgy akart használni engem, akin keresztül átáramolhat az ő szeretete, és aki inspirál másokat, hogy megtapasztalják ugyanezt a szeretetet. Mégis, miközben újra meg újra összecsaptak bennem az egymásnak feszülő érvek, az a hegy, amelyet Isten elém helyezett, túl hatalmasnak, túl nehéznek és leküzdhetetlennek tűnt.

Senkinek sem beszéltem arról a kihívásról, amivel Isten szembeállított. Folyamatosan imádkoztam ezzel kapcsolatban, és napokig böjtöltem is, és kértem Istent, hogy segítsen nekem megfelelni ennek a kihívásnak. Annyira elszántan akartam áttörést elérni életemnek ezen a területén, hogy minden pénteken egész éjjel imádkoztam, könyörögve Istenhez, hogy vezessen és segítsen.

A megbocsátás témájával birkózva újra meg újra szembetaláltam magam két kulcsfontosságú bibliai szakasszal. Az első a Lukács 23:34, ahol Jézus a kereszten haldokolva így kiált fel: „Atyám, bocsáss meg nekik, mert nem tudják, mit tesznek”. Kezdttem rájönni, hogy az én családomhoz hasonlóan Jézust is üldözték és annyira gyűlölték, hogy megölték őt saját népének tagjai

és azok, akiknek megmentéséért eljött. Őt is üldözték, ahogy minket is üldöztek. Megkínózták és bántalmazták, ahogy minket is. És végül meggyilkolták, ahogy az én családomat is. Nagy vigaszt jelentett számomra az a tudat, hogy Isten tulajdon Fia úgy szenvedett, ahogy én szenvedtem, de sokáig nem tudtam továbblépni. „Igen” – érveltem –, „de Jézus Isten volt. Istenként meg tudott bocsátani a gyilkosainak, de én ember vagyok, és nem Isten.”

Hónapokig tartó gyötrelmes fájdalom volt, mire eljött az áttörés. Akkor értettem meg először, hogy igen, a keresztre szegezett Jézus száz százalékbán Isten volt, de teljes mértékben ember is volt. Amikor a szöveget a kezébe verték és a kereszten függött, ugyanolyan emberi teste volt, mint nekem, ugyanúgy érezte a fájdalmat, mint én, és mégis azt tudta mondani: „Atyám, bocsáss meg nekik...”.

A másik kulcsfontosságú szakasz az Apostolok Cselekedeteinek 7. fejezete volt, amely feljegyezi, hogy Istvánt, az első hívők egyikét halálra kövezték a Jézusba vetett hitéért – ő volt az első keresztény mártír. Jézushoz hasonlóan, szenvedése és fájdalmai közepette István is képes volt megbocsátani azoknak, akik megölték. Haldoklása során így kiáltott fel: „Uram, ne vádold meg őket ezzel a bűnnel”. István ugyanolyan ember volt, mint én. Neki sem voltak nagyobb erőforrásai, mint nekem, hogy képes legyen megbocsátani a gyilkosainak. A Szent Szellem tette őt képessé a megbocsátásra. Megértettem, hogy ha István meg tudott bocsátani, akkor én is képes vagyok rá. Ahogy hagytam, hogy ez a felismerés megváltoztassa a gondolkodásomat és meglágyítsa a szívemet, elkezdtem magam István helyébe képzelni, és magamra gondoltam, amint ezt mondom: „Uram, ne vádold meg őket ezzel a bűnnel”, amikor köveket hajigáltak rá.

Amint a Szent Szellem egyre többet és többet nyilatkoztatott ki nekem, kezdtem megérteni, hogy a népirtás idején az ördög átvette az irányítást az országom felett, és egy szellem állt azok mögött az emberek mögött, akik ezeket a szörnyű bűnöket elkövették. Az ördög készítette a hutukat arra, hogy teljesítsék kitűzött céljukat és az utolsó szálig kiirtsák a tuszikat. Másképp nem lehetett megmagyarázni azt a gyorsaságot, amellyel a vérszomj végigsöpört az

országban, vagy a romlottság mélységeit, ahová a gyilkosok lesüllyedtek. A hutuk természetesen felelősek voltak a saját tetteikért, de mással nem lehetett megmagyarázni, hogy miért tépték ki a magzatokat az anyaméhből, vagy miért vetettek apró csecsemőket főzőedényekbe és zúzták halálra őket. Kimondhatatlanul brutális bűnöket követtek el nők ellen. Élve temettek el embereket. Ezek a gyilkosok áldozataik végtagjaival díszítették fel magukat, és emberi vért ittak. Igazságot kellett szolgáltatni, de még inkább mennyei igazságszolgáltatásra volt szükség ahhoz, hogy egy olyan túlélő, mint én, együtt tudjon élni ezekkel a szörnyű emlékekkel. Hagynom kellett, hogy Isten legyen Isten. Hagynom kellett, hogy ő legyen a bíró. Ezáltal láttam, hogy megszabadított a keserűség és a harag szellemétől.

Bár a gyilkosok közül sokan alkohol és drog hatása alatt álltak, nyilván valami másnak is kellett hatnia rájuk, hogy a romlottság ilyen mélységeibe süllyedjenek. Még az ország legtávolabbi részein élő hutuk is csatlakoztak a kegyetlen tettek elkövetéséhez, akiknek nem volt hozzáférésük a rádióállomásokhoz és azok gyűlöletet és pusztítást sugárzó mérgező üzenetéhez. Az egyetlen magyarázat az lehetett, hogy valamiféle elvetemült gonosz hatalom kényszerítette őket. A gyűlölet, amelyet a saját kormányuk ültetett az elméjükbe, meghozta gyümölcsét. Amikor Jézus meghalt a kereszten, ezt kiáltotta: „Atyám, bocsáss meg nekik, mert nem tudják, mit tesznek”, és én kezdtem megérteni, hogy a hutuk sem tudták, mit követnek el. Bár ez semmiképpen sem menti fel őket a bűneikért viselt egyéni és kollektív felelősségük alól, egyértelműen megértettem, hogy valami olyan dologba keveredtek, ami nem állt az irányításuk alatt. Felismertem, hogy ez a fajta gondolkodás növelheti a túlélő keserűségét, de én lehetőségként tekintettem rá a hatalom visszaszerzésére és a keserűség szorításából való kiszabadulásra. Ha hagytam volna magam megkeseredni, talán nem jutottam volna el ilyen messzire, mint amilyen hosszú utat bejártam. Vagy talán még mindig élnék, de még jobban szenvednék, mint Krisztus befogadása előtt.

Azt a szégyenletes tényt is mérlegeltem, hogy sok, önmagát kereszténynek valló ember is részt vett a gyilkosságokban, sőt a gyilkosságok élére álltak – néhányan még a Bibliából is felolvastak, hogy igazolják a tetteket, amelyeket

elkövetni készültek. Ekkor jöttem rá, hogy nem azok Jézus igazi követői, akik kereszténynek mondják magukat, hanem azok, akik azt teszik, amit ő parancsol. Jézus arra kért, hogy bocsássak meg az ellenségeimnek. Ha az ő tanítványa akartam lenni, nem lehetett kétségem afelől, hogy mit kell tennem. Kezdtém rájönni, hogy nem lehetek továbbra is tagja a gyülekezet dicsőítő csoportjának, és nem vehetek részt más gyülekezeti tevékenységekben, ha nem vagyok hajlandó megbocsátani. Képmutató lennék – éppen az, amivel gondolatban gyakran vádoltam a hutu keresztényeket.

Nagyon fokozatosan, hónapok alatt Isten eljuttatott arra a pontra, amikor képes voltam ezt mondani: „Uram, meg akarok bocsátani”. Ez jelentős előrelépés volt, de még mindig nyomasztott az az érzés, hogy ez messze meghaladja a képességeimet. Nem voltak meg bennem az erőforrások, nem tudtam, hol kezdjem el. A kiáltásom így hangzott: „Uram, olyan akarok lenni, mint te. A te nyomdokaidban akarok haladni. Engedelmeskedni akarok neked, de a saját erőmből erre képtelen vagyok. A magam erejéből nem tudok megbocsátani azoknak, akik tönkretették az életemet. De tudom, hogy a gyermeked vagyok, és arra kérlek, adj nekem új szívet és bátorságot, hogy kövessem a példádát.” Ez a fajta átadás és imádság szívből jött, és az Úr látta, hogy kész vagyok követni őt és az ő példáját. Felismertem, hogy nincs meg bennem az, amire mindehhez szükségem van, semmim sincs, amivel segíthetnék magamon. Csak abban bízhattam, hogy ő a kezében tart engem.

Két hónappal később úgy éreztem, hogy az Úr meghallgatta az imámat. Talán az utolsó lépcsőfok ebben a hosszú és gyötrelmes folyamatban az a felismerés volt, hogy sem Jézus, sem tanítványa, István nem várt arra, hogy ellenségeik odamenjenek hozzájuk, hogy bocsánatot kérjenek. Ehelyett ők kezdeményezték a megbocsátást azoknak, akik gyilkosságot akartak elkövetni. Rájöttem, hogy Isten arra kér, hogy én tegyem meg az első lépést. Azt kellett mondanom a családom gyilkosainak, hogy megbocsátottam nekik. Hittel ki kellett lépnem, és hinnem kellett abban, hogy a többit majd ő megteszi.

Úgy döntöttem, hogy azzal az emberrel kezdem, aki megölte az apámat. Megkértem Emmanuel unokatestvéremet, aki nem volt hívó, hogy jöjjön el

velem, a családi otthonunkhoz közeli faluban lévő börtönbe. Ott tartották fogva másokkal együtt, akik a népirtás során embereket öltek.

– Hallottam, hogy keresztény lettél – mondta Emmanuel. – Mit tervezel a börtönben?

– Csak látni akarom a gyilkosokat, ennyi az egész.

Szándékosan homályosan fogalmaztam.

Amikor megérkeztünk a börtönbe megkérdeztük, hogy láthatnánk-e François-t, apám gyilkosát. Azt felelték, hogy igen, de elmondták, hogy François új házak építésén dolgozik a börtön közelében, és el kell érte menni, de nem tart sokáig. Amíg vártunk, megpillantottam néhány korábbi szomszédomat a börtön rabjai között, és hirtelen szörnyű félelem fogott el. „Mit keresek én itt?” – kérdeztem magamtól. – „Helyesen cselekszem? Mit fogok mondani neki?”

Amikor a börtönőr visszatért François-val, a félelem csak fokozódott, és teljesen megrémültem.

– Mi van, ha valamilyen fegyver van a zsebében? – suttogtam az unokatestvéremnek.

– Ne félj! – nyugtatott meg. – Most már tehetetlen.

François előttem állt, karjait összefonta, kis harántterpeszben hátradőlve, arcán elutasító gúnyos mosollyal, mintha ezt sugalmazta volna: „Mit akarsz?” Azt terveztem, hogy megfogom és megrázom a kezét, de hirtelen eluralkodott rajtam egy fékezhetetlen érzélem. Könnyekben törtem ki, és a földre rogytam, összegömbölyödtem és a karommal eltakartam a fejemet.

– Mi van veled? Mi van veled? – kérdezte az unokatestvérem.

– Vigyél haza! – kiáltottam.

Ki kellett jutnom onnan.

Nem álltam készen. Annak az embernek a látványa, aki hidegvérrel meggyilkolta az apámat, megnyitotta a feldolgozatlan érzelmek zsilipjét, amelyek még mindig ott voltak bennem feltorlódva. Azt hittem, hogy készen állok, de amikor eljött a pillanat, nem tudtam végigcsinálni. Egész úton hazafelé sírtam. Aznap este és az azt követő napokban Isten előtt sírtam és

kiáltottam: „Istenem, miért kínoz engem így? Hát nem látod, hogy nem tudom megtenni? Tudod, hogy akarom, de nem tudom. Csak akkor leszek képes rá, ha új szívet adsz nekem, a te szívedet.”

Egy évvel később, sok ima után úgy éreztem, hogy készen állok egy második megbocsátási kísérletre. Először is elmentem, hogy megpróbáljam meglátogatni Johnt, azt az embert, aki kis híján megölt. Megtudtam, hogy bombarobbanásban meghalt, miközben Kongóba menekült. Így inkább a nővérét látogattam meg. Elmondtam neki, hogy megbocsátottam Johnnak, és felmentettem őt a tettei alól. Szavaim hallatán elsírta magát.

Aztán visszamentem a környékre, ahol felnőttem, és házról házra járva mindenkinek elmondtam, hogy megtaláltam Jézust. Azt akartam, hogy tudják, hogy megbocsátottam nekik. Szavaim hallatán többen átadták az életüket Jézusnak.

Talán az volt a legmegrendítőbb, amikor egy Elina nevű régi szomszédal találkoztam, akinek a lánya időnként csatlakozott hozzám, hogy a családja mosását elvégezze a kútnál. Elina és családja hetednapi adventista volt. Johnhoz hasonlóan Elina férjét, Jasont is megölték, amikor Kongóba menekült. Ahogy ott ültem az otthonában, és elmagyaráztam, miért jöttem, láttam a szekrényeket, amelyeket a mi otthonunkból vittek el, tele a régi tányérjainkkal, poharainkkal és csészéinkkel. Ráadásul Elina és a gyermekei a mi régi ruháinkat viselték. Ezen a ponton meg akartam kérdezni, hogy „Ez most komoly? Nem elég, hogy megöltétek a családomat, de annyira érzéketlenek vagytok, hogy az én ruháimat viselitek, miközben velem beszéltek?” De tudtam, hogy ha megszólalok, nem fogom teljesíteni a küldetésemet. A beszédől megszomjazva kértem tőle egy pohár vizet, és ahogy odahozta nekem, felvillant a felismerés, hogy éppen a saját poharamat akarja átadni, és ő nagy zavarában tévovázni kezdett. Gyorsan ezt mondtam:

– Nem azért jöttem, hogy elvegyek tőled valamit. Azért jöttem, hogy kibéküljünk.

Megittam a vizet, és imádkoztam a családjáért. Megrázta a fejét, és kinyitotta a száját, mintha mondani akarna valamit, de nem találta szavakat.

Röviddel ezután elhagytam az otthonát, ezekkel a szavakkal: „Béke legyen veletek”.

Ahogy hazafelé tartottam a buszon, örültem. Annyira hálás voltam Istennek, hogy bátorságot adott ahhoz, amit tettem, és hogy néhányan még hozzá is fordultak. Ugyanakkor azonban nagyon is tudatában voltam annak, hogy ezek az emberek mennyire szenvednek. Láttam a szemükben az erős félelmet, hátha azért jöttem vissza, hogy bosszút álljak. Azt is nagyon világosan láttam, hogy nincs békességük. Nemcsak azért, mert küszködtek a megélhetésükért, és egyre szegényebbek lettek. Míg korábban olyan embereknek dolgoztak, mint az apám, most nagyon nehéz volt a foglalkoztatási helyzet, és sokuknak nem volt munkája. Ez a megértés táplálta imáimat, és most már valóban képes voltam szívből mondani: „Atyám, bocsáss meg nekik, mert nem tudták, mit tesznek.

Idővel vissza tudtam térni a börtönbe, hogy átadjam a megbocsátásom üzenetét François-nak. Elmondta az események teljes történetét. Úgy tűnik, hogy amikor a gyilkosok végeztek a családommal, Papa nem bírta tovább. Lejött a rejtkehelyéről és feladta magát. Arra kényszerítették, hogy ássa meg a saját sírját, és azt mondták neki, hogy várjon ott, amíg ők elmennek ebédelni. Amikor visszatértek, ott várakozott – azt hiszem, miután látta, hogy az egész családját meggyilkolták, már nem akart tovább élni. Időt kért, hogy imádkozhasson, és amint kimondta az „ámen” szót, François megölte őt. Egy szemtanú azóta elmondta nekem, hogy apámat arra kényszerítették, hogy vegye le a nadrágját és a zokniját, mielőtt megölték. François elvette a ruháit, meggyilkolták és meztelenül temették el.

Megkérdeztem François-t, hogy hol van apám sírja, de azt felelte, hogy nem emlékszik. Amikor megszorogattam, mondott egy helyet, de amikor ott ástunk, nem találtunk semmit. Nem sokkal később François-t sok hozzá hasonló gyilkossal együtt kiengedték a börtönből. Akik bevallották, hogy mit tettek, azokat szabadon engedték, de közösségi munkára kötelezték őket, hogy újjáépítsék, amit leromboltak.

Elkezdtem a megbocsátás folyamatát, mert megértettem, hogy Jézus ezt kéri tőlem. Felfedeztem, hogy amint ezt tettem, a megbocsátás nagy gyógyulást hozott nekem. Amikor keresztényé váltam, új békére leltem, de ez a béke

mérhetetlenül megnövekedett, ahogy megbocsátottam azoknak az embereknek, akik tönkretették az életemet.

Egyszer találkoztam egy hutu férfival, aki a börtönben keresztény lett, miután elítélték az atrocitásokban való részvételéért. Miközben együtt beszélgettünk, megkérdeztem tőle, mi készítette őt hutuként arra, hogy megtegye, amit tett. Elmondta, hogy a kormány nyomására cselekedett.

– Mi lenne, ha a hutuk újra ugyanabban a helyzetben lennének? – kérdeztem. – Megint ugyanazt tennéd?

– Nem – válaszolta. – Miután láttam, amit láttam, soha többé nem tudnám ugyanazt megtenni.

Beszélgetésünk a megbocsátás témájára terelődött. Megkérdeztem tőle, hogy elment-e valaha is azok családjához, akiket megölt, hogy bocsánatot kérjen tőlük. Azt válaszolta, hogy megvallotta a bűneit Istennek, és ez elég: nem kell bocsánatot kérnie senki mástól. Megfogtam a kezét és ezt mondtam neki:

– El kell menned, hogy bocsánatot kérj azoktól az emberektől, akiknek ártottál, és meg kell békélned velük. Különből mindig vér fog tapadni a kezedhez. Olyan sok ember sír még mindig amiatt, amit a te kezedtől szenvedett el. El kell menned hozzájuk, és meg kell kérned őket, hogy bocsássanak meg neked.

– Nem! Isten megbocsátott nekem, és ez elég. Tudom, hogy te soha nem fogsz megbocsátani nekem.

– Megbocsátottam neked – feleltem. Ha egyszer megértjük, hogy nemcsak Isten ellen vétkezünk, hanem az ő népe ellen is, akkor értettük meg igazán a megbocsátás lényegét. De nem lehet egyszerűen csak azt mondani, hogy Isten megbocsátott nekem, és ez elég, amikor tudjuk, hogy emberek életét károsítottuk meg.

Ahogy elindultam a megbocsátás útján, és első kézből láttam azt a hatalmas fájdalmat, amelyet nemzetem a népirtás következtében érzett, Isten elkezdett feltárni előttem egy jövőképet arról, hogy segítenem kell a megtört szívű ruandai embereknek gyógyulást találni. Az az ötletem támadt, hogy nem március 14-én fogom megünnepelni a huszadik születésnapomat, hanem január

15-én, azon a napon, amikor két évvel korábban kereszténnyé lettem, és elmondom a barátaimnak azt a látást, amit Isten adott nekem, hogy segítsék azoknak, akik még mindig mély fájdalmat éreznek. A születésnap tortámra a következő szavakat írták: „Isten meggyógyítja az összetört szívűeket”. Amikor eljött a torta elfogyasztásának ideje, rövid beszédet mondtam a barátaimnak és a lelkészemnek.

– Azért van ezen a tortán a „Boldog születésnapot” helyett az „Isten meggyógyítja az összetört szívűeket” felirat, mert ma azt ünneplem, hogy Isten meggyógyította a szívemet. Isten azt a jövőképet tárta elém, hogy segítsék másoknak. Tudom, hogy egy nap az Úr utat fog nyitni számomra, hogy teljesen megértsem, hogyan segíthetek a sérült és traumatizált embereken, valamint az árvákon és másokon, akik annyi mindenben mentek keresztül. Amikor megszülettem, a szüleim az Umuhoza nevet adták nekem, ami azt jelenti, hogy „tanácsadó” vagy „vigasztaló”. Hiszem, hogy – bár akkor még nem tudták –, ez prófétai név volt. Azt akarom tenni, amit ez a név jelent: azt akarom, hogy Isten adjon nekem szívet, hogy megvigasztalhassam a valóban szenvedő embereket, és a saját történetemmel megmutathassam nekik, hogy Isten meg tudja gyógyítani az összetört szíveket.

AZ ÚJRAKEZDÉSHEZ SZÜKSÉGES BÁTORSÁG

Huszonhárom év telt el a népirtás óta, de szeretteink emlékét soha nem fogjuk elfelejteni. A traumatikus emlékeimnek most már nincs hatalmuk felettem. Ez nem jelenti azt, hogy már nem érzem a családom akut veszteségét, de a múlt már nem tart vissza. Az ellenségeim meg akartak ölni, de akkor is tudom, hogy Isten engem az életre rendelt. Isten arra szánt engem, hogy mindenkinek mondjam el a tuszik egész történetét. Eltökélt szándékom, hogy beteljesítsem azt a sorsot, amelyre Isten elhívott. Valójában ennek a sorsnak egy részét már beteljesítettem, de tudom, hogy még sok minden vár rám – sokkal több, mint ami mögöttem van!

Amikor tizenhat évesen hazatértem Gabonból, megszakadt a szívem, amikor megtudtam, hogy távollétemben a tágabb családom exhumálta családtagjaim holttestét, és közös sírban újratemette őket a nagyapám háza mellett. A sírban csak tizenöt holttest van, pedig tizenhatnak kellene ott feküdnie. Tudom, hogy a családom azért döntött úgy, hogy ezt a távollétemben teszi meg, hogy megkíméljen a további fájdalomtól, de akaratlanul is megfosztott a gyászfolyamat egyik helyénvaló és szükséges részétől. Az igazat megvallva, az a tény, hogy nem lehettem ott az újratemetésükön, csak még jobban összetörte a szívemet. Ugyanakkor rendkívül hálás vagyok, hogy szeretett családom együtt van eltemetve egy olyan helyen, ahol mindig emlékezni fognak rájuk. Valójában pontosan a sírral szemben, az út túloldalán van egy tömegsír, amely 1200 tuszi maradványait fogadta magába. A tömegsírból jelenleg nyilvános emlékhelyet alakítanak ki Nyanza polgárai számára.

A hatóságok úgy döntöttek, hogy a nagyapám háza közelében helyezik el a megemlékezés helyét, mert ő a közösség nagy tiszteletnek és megbecsülésnek örvendő tagja volt. A közösség pedig a népirtás

évfordulóján minden évben „Kwibuka” néven megemlékezéseket tart, ami azt jelenti, hogy „Emlékezni”. Amikor a családom többi tagját rendszeren eltemették, valami nagyon fontos hiányzott, mégpedig apám holtteste. Én azonban soha nem mondtam le testének felkutatásáról. Elsősorban gyilkosa, François tudott volna nekem segíteni a keresésben. De az óta a nap óta, amikor meglátogattam őt a börtönben, hogy átadjam neki megbocsátásomat, amikor önként beismerte, hogy megölte apámat, François megváltoztatta a történetét.

Amint meghallottam, hogy François-t kiengedték a börtönből, úgy éreztem, hogy újra meg kell látogatnom. Azért mentem, hogy megkérjem, mondja meg, hol van eltemetve apám holtteste. Ez 2006. szeptember 27-én történt, és bár aznap esett az eső, mégis úgy döntöttem, hogy elmegyek, mert kétségbeesetten szerettem volna hallani, mit tud nekem mondani. Nagyon szerettem volna megtudni az igazságot.

Az unokatestvérem, Blaise velem jött, és az esőben François házának küszöbén állva beszélgettünk. Mindkettőnk meglepetésére François felismerte az unokatestvéremet, de engem nem. Mint korábban is, hozzáállása ellenséges és védekező volt. Tekintetével mintha ezt kérdezte volna: „Mit keresel itt?”

– Nem tudod, hogy ki ez? – kérdezte Blaise. Amikor világossá vált, hogy François nem tudja, ki vagyok, Blaise így folytatta: – Kérlek, próbálj meg emlékezni a korábbi szomszédaidra. Ő az egyik lányuk. Biztosan emlékszel rá!

Látva, hogy Blaise kezd zaklatott lenni, közbevágtam és ezt mondtam:

– Tudom, hogy régen láttál, de én Frida vagyok, Bernard lánya. Azért jöttem, hogy néhány fontos dolgot kérdezzek tőled, amit az apámról tudni szeretnék.

Mielőtt még befejeztem volna a mondatot, François agresszívan nekem támadt:

– És azt hiszed, hogy én tudom? Egyáltalán nem tudok semmit az apádról... egyáltalán semmit.

Ez nagyon megdöbbsentett. Ekkor már csak úgy szakadt az eső. A felesége és a gyerekei, akik visszatértek a házba, sürgettek minket, hogy menjünk be. Mi ott maradtunk, ahol voltunk, és kétségbeesetten próbáltuk megszerezni azt az egyetlen információt, amit meg akartam tudni. Próbáltam nyomást gyakorolni François-ra:

– Kérlek! Amikor 1999-ben meglátogattalak, te magad mondtad el nekem, hogy te ölted meg az apámat. Most tagadod, de semmi baj. Legalább annyit tegyél meg, hogy ha tudod, hol van a holttest, akkor mutasd meg nekem. Nem azért jöttem, hogy elítéljelek, hanem azért, hogy segítséget kérjek tőled.

– Oké! – válaszolta. – Ha csak ennyit akarsz, akkor menjünk. Biztos vagyok benne, hogy a holttestét elvitték, hogy a családot többi tagjával együtt temessék el, de mindegy, menjünk.

Amikor elértük azt az útszakaszt, ahol a népirtás idején útzárat állítottak fel és gyilkoló központként használták, François megállt.

– Ez az a hely – mondta. – Bernard idejött az apja házából, és itt talált rám az útzár mellett ülve. Rémisztően nézett ki. Nem volt rajta cipő, csak zokni. Azt mondta nekem, hogy meg akar halni, mert éppen most nézte végig, amint a feleségét és a gyerekeit megölik, és nem tud tovább élni. Mondtam neki, hogy tűnjön el onnan, de nem hallgatott rám. Valójában nagyon zavarodottnak tűnt. Arra kért, hogy öljem meg, és hiába mondtam, hogy én erre képtelen lennék. Ezért azt mondta, hogy megvárja, amíg a gyilkosok visszajönnek az apja házából, mert tudta, hogy meg fogják ölni. Könnyörgtem neki, hogy menjen el, de nem hallgatott rám. Ehelyett leült, fejét a térdei közé hajtotta, és csak várt. Kapkodva lélegzett.

Egy kis szünet után folytatta:

– Nem sokkal később visszajöttek a gyilkosok, akik elmentek a nagyapád házához, és ott találtak rá. Megkérdezték, hogy mit keres ott, de én azt mondtam nekik, hogy ő a testvérünk, és hagyják békén. Megparancsolták, hogy öljem meg, de én ezt megtagadtam. Apád ekkor azt mondta, hogy néhány doboz sört rejteget Kabayiza házában azóta, hogy az egész gyilkolás

elkezdődött, és azt akarja, hogy mindannyian igyunk rá. Tehát mindannyian elmentünk Kabayiza házához. Amikor odaértünk, apád mondta Kabayizának, hogy hozza a sört. Miközben együtt ittunk, apád azt mondta nekünk, hogy Kabayizának adott egy tehenet, és azt senki sem veheti el tőle.

– Mielőtt még megittuk volna a söröket, ránk talált néhány gyilkos, akik szintén jártak nagyapád házában. Amikor meglátták, hogy apád és én egymás mellett ülünk, dühösekké lettek. „Hogy merészeltek ott ülni azzal a csótánnyal, akit már egy hónapja keresünk!” – kiabáltak. Mondtam nekik, hogy ő nem csótány, hanem a testvérünk, de nem hallgattak rám. Azt mondták neki, hogy álljon fel, majd kilökték, és azt parancsolták neki, hogy menjen velük. Aztán mindannyian visszajöttünk ide. Amikor ideértünk, apád könnyögött, hogy adjunk neki néhány percet, hogy imádkozhasson, amit meg is tettek, és amíg imádkozott, én hátraléptem.

– Mit mondott az imájában? – kérdeztem.

– Mondtam, hogy hátraléptem, mert nem akartam látni, amint megölik, ezért nem hallottam az imáját, de hallottam, hogy azt mondta: „Ámen”, és amint kimondta, egy nagy bottal tarkón ütötték. Nem sikoltott – egyszerűen ott és akkor meghalt.

– Ki ütötte meg? – kérdeztem követelően. – Ha a közelben álltál, akkor legalább azt tudod, hogy ki tette.

– Karori ütötte meg – válaszolta.

Ekkor már annyira feldúlt voltam, hogy sírhatnékom támadt, de elfojtottam a könnyeimet, mert nem akartam, hogy sírni lásson, és ne mesélje tovább a történetet, vagy hogy még azt az örömet is megadjam neki, hogy láthassa összetört mivoltomat. Miközben beszélt, filmeztem őt, és a mobiltelefonommal rögzítettem a hangját.

– Esküszöm, hogy nem én öltem meg az apádat – folytatta François –, még ha a börtönben be is vallottam. Láttam, ahogy megölik, de nem értem hozzá.

– Biztos, hogy nem tettél semmit az apámmal? – erőltettem. – Csak nézted, ahogy megölik? Miért nem tettél akkor semmit?

– Mert én is kockára tettem volna az életemet. Megpróbáltam rábeszélni, hogy tűnjön el onnan, de ő ezt visszautasította – mi más tehettem volna?

– Biztos vagyok benne, hogy mindez itt történt? – kérdeztem.

– Igen, teljesen biztos vagyok benne. Azért tudom, hogy a holttestét a többiekkel együtt temették el, mert az emberek elmondták nekem – tette hozzá.

– Honnan tudod? – szakította félbe Blaise dühösen. – Most, hogy elmondtad, mit tudsz, csak bízd ránk, a többit majd mi elintézzük.

Megpróbáltam megnyugtatni, a vállára tettem a kezem, és azt mondtam:

– Blaise, semmi baj. Nem kell dühösnek lenned. Ami történt, megtörtént. Most menjünk. Láttam a helyet, és ez minden, amit akartam. Menjünk.

François-hoz fordulva így búcsúztam el tőle:

– Nagyon köszönöm, hogy időt szakítottál rám ebben az esőben. Bármikor megkereshetsz, hogy elmondj bármi más, amire emlékszel. Vagy Emmanuel unokatestvéremnek is elmondhatod, aki ezen a környéken lakik, és bármikor visszajöhetek, ha beszélni akarsz velem. Szeretném, ha tudnátok, hogy teljes szívemből megbocsátottam mindannyiótoknak.

Bármennyire nehéz is volt ez az egész, nagyon vágytam arra, hogy végre lezárhassam apám halálának ügyét. Tisztességes temetésben akartam őt részesíteni, ha már a többiek temetésén nem lehettem jelen. De csak ennyit mondott:

– Nem, nincs mit hozzátenni ahhoz, amit már elmondtam. Mindent elmondtam, amit tudok. Soha többé ne kérdezzetek tőlem semmit. Én ártatlan vagyok. Ha én lennék a tettes, elmondtam volna, és kész.

Miután még egyszer köszönetet mondtam neki, elmentem.

Rendkívül feldúltnak éreztem magam, amiért ez az ember megváltoztatta a történetét. Aznap este, kimerülten hazaérve tudtam, hogy François hazudik nekem, mert rendelkezésünkre álltak szemtanúk beszámolóit arról, hogy ő ölte meg az apámat. Úgy döntöttem, hogy a következő szerdán, amikor François-nak meg kell jelennie a Gacaca meghallgatáson, visszatérek Nyanzába.

A Gacaca (jelentése „igazságszolgáltatás a fűben”) helyi ítélkezési eljárás, amelynek során a népirtás elkövetőit a közösség elé állítják – a falu vagy a város gyülekezőhelyén –, és elvárják, hogy elmondják az igazságot a részvételükről. Felismerve, hogy a hagyományos igazságszolgáltatási rendszer alkalmazásával legalább száz évbe telne a népirtásból eredő rengeteg ügy tárgyalása, a kormány a hagyományos Gacaca rendszer modernizált formájához folyamodott, hogy megpróbálja igazságot szolgáltatni. A Gacaca meghallgatásokon a túlélők, akik ellen a vádlottak atrocitásokat követtek el, valamint a szemtanúk is beszámolhatnak az eseményekről. Mindenkitől elvárják, hogy az igazat mondja el arról, amit tett, látott vagy tapasztalt. Nem beszélhetnek arról, amit másodkézből hallottak. A Gacacára beidézettek kötelesek megjelenni – még külföldről is vissza kell térniük.

Az a tény, hogy François visszavonta korábbi vallomását, sajnos nem volt szokatlan. Néhány évvel ezelőtt a börtönök hatalmas túlszűfolttsága miatt a kormány kijelentette, hogy aki beismeri a bűneit, azt kiengedik. A gyilkosok közül sokan inkább mindent bevallottak, csak hogy kijussanak a börtönből, majd miután kiengedték őket, visszavonták a vallomásukat. Bűncselekményeik áldozatai számára ez rendkívül fájdalmas és nehéz. Szívszorító, amikor az a személy, akiről minden kétséget kizáróan tudjuk, hogy bűnös, mindent tagad.

Kigaliból két óra autóútra van Nyanza, és onnan motorkerékpáros taxival kellett eljutnom a Gacaca helyszínére. Mire megérkeztem a Gacacára, már elkezdődött. François ott állt az összegyűlt emberek előtt, kezét a mellkasára szorítva. Nem hiszem, hogy számított arra, hogy valaha is viszontlát engem, és ezért hazudott nekem. Amikor beléptem, megfordult és rám nézett, és ahogy a tekintetünk találkozott, azonnal lesütötte a szemét. Rászegeztem a tekintetemet, és másodpercekkel később nagyot nyelve újra felnézett. Találkozott a tekintetünk, mire elfordult. Nem hiszem, hogy számított arra, hogy eljövök egészen Kigaliból a Gacacára, és attól tartott, hogy rá nézve kedvezőtlenül alakulnak majd az események.

Hallgattam, ahogy többen is előálltak, hogy tanúskodjanak arról, hogy François a gyilkosok között volt, akik 1994. május 7-én a nagyapám házához mentek, amit ő tagadott. A Gacaca ülést vezető tisztviselő közvetlenül François-hoz fordulva megkérdezte:

– Te is ott voltál abban a csoportban, François?

– Nem, nem voltam ott – jelentette ki.

Ekkor felállt egy Donnah nevű nő. A nagybátyám felesége és anyám egyik közeli barátnője volt. Ugyanaz a gyilkos banda, amelyik meggyilkolta a családomat, az ő férjét és hat gyermekét is megölte. Egyenesen François-hoz fordult:

– François, te tagadod, hogy ott lettél volna Munyabitare házánál aznap reggel. Ha tanúsíthatja valaki, aki túlélte a gyilkos ámokfutásodat, hogy ott voltál, akkor is tagadni fogod?

François nem tudott válaszolni a kérdésére. Lenézett, és úgy tűnt, mintha remegne. Donnah természetesen rám célzott. Nem azért jöttem a Gacacára, hogy megpróbáljam rávenni François-t annak beismerésére, hogy a családomat lemészároló gyilkosok csoportjába tartozott – azért jöttem, hogy megtudjam az igazságot az apámról.

Felálltam. Először elnézést kértem a bizottságtól és az egybegyűltektől, amiért későn érkeztem, majd megkérdeztem, hogy lehetséges-e, hogy François nyilatkozatát újra felolvassák, mivel lemaradtam róla. Biztos voltam benne, hogy más lesz, mint amit az előző héten mondott nekem. Az elnök habozás nélkül újra felolvasta. Ebben François azt mondta, hogy ő is ott volt a gyilkosok csoportjában, akik meggyilkolták az apámat. Miközben a vallomást felolvasták, François támo lygott, idegesen egyik lábáról a másikra állt, és nagyon szégyellte magát. A tisztviselő megkérdezte tőle, hogy van-e még valami, amit hozzá szeretne tenni. Ezt felelte:

– Tanúja voltam Bernard halálának, és bottal vertem, de Karori végzett velem, és bocsánatot kérek.

Én így folytattam:

– Amikor utoljára beszéltünk, azt mondtad, hogy még csak nem is mentél apám közelébe, amikor megölték. Most meg azt mondd, hogy bottal verted. Mekkora volt a botod, mert én tényleg úgy gondolom, hogy apám túl erős volt ahhoz, hogy bottal ölje meg?

– A botom nem volt nagy. De nem én öltem meg, hanem Karori – erősködött.

Ekkor felállt egy Josepha nevű asszony.

– Hazudik! – mondta dühösen. – Hallottuk, hogy megölted Bernardot, miután megölted a családját. Még a ruháit és a cipőjét is elvette. És biztos vagyok benne, hogy nem voltál egyedül. Ide hívhatjuk a gyilkos társaidat, hogy jöjjenek és tanúskodjanak ellened. Én is hutu vagyok, mint te, és figyelemmel követtem mindent, ami a népirtás során történt. Tudom, hogy te ölted meg Bernardot, úgyhogy ne is tagadd. Szilánkokra töröd a lányának a szívét. Mondd el az igazat, hogy eltemethesse az apját! Mert mindannyian tudjuk, hogy te voltál a tettes.

Ezekkel a szavakkal leült, és nagyon bosszúsnak tűnt.

Ekkor felállt egy Innocent nevű katona. Apám unokatestvére volt, és ő volt az, aki a népirtás után letartóztatta François-t. Ezt mondta:

– François, mi ütött beléd? Miért nem könnyítesz a saját helyzeteden, és miért nem mondd el végre az igazat? Te magad mondtad el, mi történt, amikor letartóztattalak. Azt mondtad, hogy megölted Bernardot egy bottal, miután imádkozott. Elmondtad, hogy adott neked sört, sőt még 5000 ruandai frankot is követeltél tőle, de amikor rájöttél, hogy csak néhány dollár és az útlevele van nála, visszautasítottad és azt mondtad, hogy igazi pénzt akarsz, nem papírt, mert azt sem tudod, mi az a dollár. Elmondtad, hogy széttépted és szétszórtad a dollárokat. Erre most itt mindent tagadsz.

Amikor Innocent befejezte, a Gacaca elnöklő tisztviselője úgy döntött, hogy előrehív egy férfit, aki François állandó társa volt a népirtás során. Gatoya volt az, a nagyapám gyilkosa. Gatoya ijedt tekintettel lépett előre. Tekintete ide-oda cikázott, majd meredten nézett egy pontra, mintha keresne valakit, és a kezét szorosán összefonta. Az elnök felszólította, hogy emelje

fel a kezét, és esküdjön meg Isten nevére, hogy elmondja az igazságot. Amikor Gatoya ezt megtette, megkérdezte tőle:

– Mondd el az igazat: te is ott voltál abban a csoportban, amelyik 1994. május 7-én reggel Munyabitare házához ment, és ott embereket ölt meg. François veletek volt?

Gatoya habozás nélkül válaszolt:

– Igen, velünk volt. Mindent, amit tettünk, együtt tettük. Gondolom, nem temettük el rendesen a holttesteket, mert úgy hallottam, hogy Bernard kislánya túlélte.

– Felismernéd ezt a lányt, ha látnád? – kérdezte az elnök.

– Nem, nem hiszem, mert sötét volt, de a börtönben azt mondták nekem, hogy él.

Abban a pillanatban felálltam, és ezt mondtam:

– Gatoya, nézz rám! Én vagyok az, akit élve eltemettél. Most már megismeresz?

– Igen, megismerlek – válaszolta.

Aztán így folytattam:

– Csak az apámról akarok tudni, mert minden mást tudok – elvégre ott voltam. Kérlek, mondd el nekünk.

François arcára kiült a félelem. Ismét nagyot nyelt, és fészkelődni kezdett. Ekkor az elnök megkérdezte Gatoyától:

– Meg tudod mondani, hány embert ölt meg ott François?

– Nem, nem tudom megmondani, hányat ölt meg – válaszolta Gatoya –, mert mindannyian túlságosan el voltunk foglalva a gyilkolással. Ő az, aki meg tudja mondani, mert ő az, aki tudja.

Az elnök így folytatta:

– Gatoya, tudsz valamit mondani Bernard haláláról?

– Bernard halála? Kérdezd François-t, mert ő volt a felelős érte. Én nem mondhatok semmit, mert nem én öltem meg, hanem François.

– Köszönöm – mondta az elnök, és elbocsátotta Gatoyát. – Az igazságot akartuk, és most megkaptuk. Távozhatsz.

A következő, akit hívtak, egy Dismas nevű férfi volt. Dismas François unokaöccse volt, és ő is ott volt a csoportban, amikor a családomat megölték. Sok vér tapadt a kezéhez. Sok csecsemőt is megölt. Ennek ellenére az emberek úgy emlegették, mint az „igazság emberét”, mert igazat mondott a történekről és a saját szerepéről. Amikor előállt, az emberek tudták, hogy hallani fogják, mi történt valójában. Miután Dismast feleskették, az elnök feltette az első kérdést:

– Dismas, mindannyian tudjuk, hogy François a nagybátyád. Elment veletek Munyabitare otthonába azon a reggelen, amikor a családját megölték?

– Igen, velünk volt.

– Hány embert öltetek meg ott?

– Tényleg nem tudom megmondani. Nagyon sokan voltak ott, idősek és fiatalok egyaránt. Megvertük, aztán megöltük őket. Nem tudom megmondani, hányan voltak – jelentette ki Dismas.

– Mit tudsz Bernard haláláról? – kérdezte az elnök.

– François bácsikám ölte meg. Minden részletet tud, mert még vallomást is tett róla a nyilatkozatában.

A két gyilkos egybehangzó vallomásával mindenki kétséget kizáróan tudtuk, hogy François ölte meg az apámat. Ekkor már nagyon későre járt, és a bíróság elnöke azzal zárta le a tárgyalást, hogy François ügyében a következő szerdán születik végleges döntés. Sietve indultam haza, mert már sötétedett, és hosszú út állt előttem.

Ahogy útközben átgondoltam a nap eseményeit, csak sajnálatot éreztem François iránt, ennek ellenére nagyon feldúlt voltam. Láttam, milyen nehezebbé esett kimondania az igazságot, és imádkoztam érte, hogy elengedjék, hogy elmondhassa az igazságot, hogy békére lellessen. Később aznap este a családommal együtt imádkoztam mindazokért, akik aznap részt vettek a Gacaca-eljárásban.

Amikor a Gacaca a következő héten újra összeült, François nem jelent meg. Eltűnt, és mind a mai napig nem került bíróság elé. A Gacaca a

távollétében úgy döntött, hogy François-nak vissza kell térnie a börtönbe, mert nem mondott igazat a vallomásában, és veszélyt jelent a társadalomra. Számomra és a többi áldozat családja számára nagyon fájdalmas együtt élni azzal a ténnyel, hogy sem bíróság elé nem állították, sem arra nem kényszerítették, hogy felfedje az igazságot az általa elkövetett bűncselekményekről.

Bár nem hordozok keserűséget a szívemben a családom gyilkosai iránt, alapvetően helyes és helyénvaló, hogy igazságot szolgáltatassunk azoknak, akik felelősek a szörnyű vérontásért. Ezek miatt a szabadon sétáló gyilkosok miatt a népirtás sok túlélője állandó félelemben él. Ruanda vidéki területein sok tuszi túlélőt meggyilkoltak, nehogy tanúskodjanak a hutu gyilkosok ellen, vagy egyszerűen azért, mert évekkorábban tanúskodtak. Idegtépő helyzet! Ez a népirtási ideológia és a népirtás tagadása még mindig él és virul a ruandaiak körében. Az is közismert tény, hogy a népirtás utolsó szakasza mindig a népirtás tagadása.

Apám holttestének keresése még sok éven át folytatódott. A későbbi Gacaca tárgyalásokon hallottam, hogy apám meztelen volt, amikor François megölte. Emiatt tették a bűncselekmények legmagasabb kategóriájába sorolták, mivel az áldozat lemeztelenítése azt bizonyította, hogy előre megfontolt és szándékos gyilkosságot követett el.

Igazán hálás vagyok Istennek, hogy képessé tett engem arra, hogy megbocsássak, mert most már szabadon élhetek és haladhatok előre az életemben. Sokan – köztük a népirtás sok túlélője – kérdezik tőlem, hogy miért döntöttem úgy, hogy megbocsátok az ellenségeimnek. Azt mondom nekik, hogy azért, mert Jézus is megbocsátott nekem. Én nem voltam méltó a megbocsátására, de ő ezt ingyen adta. És azoknak az embereknek, akik Jézus követőinek mondják magukat, ugyanezt kell tenniük. Magamért teszem, nem az ellenségeimért. Ez volt az egyetlen út a gyógyulásomhoz és az Istenben való szabadságomhoz.

Ruanda jó és pozitív lépéseket tesz előre. Aki ellátogat gyönyörű országunkba, növekvő és virágzó gazdasággal rendelkező országot fog látni.

A vállalkozások eredményesen működnek, új házak épülnek, és derűs új generáció kel fel, amely tele van reménységgel és jobb életre vágyik. Nem kell azonban nagyon mélyre ásni a felszín alá, hamar megértjük, hogy nemzetem még mindig nagyon mélyen szenved.

Ruandában sétálgatva rengeteg fiatal és fiatal felnőttet láthatunk. Sok húszas és harmincas éveiben járó ember van közöttük, akik árván nőttek fel. Sokan már házások, saját gyermekeik vannak, és megállják a helyüket a karrierjükben. A népirtás miatt a nők száma messze meghaladja a férfiakét. Nők ezrei, akik a népirtás során brutális és ismétlődő nemi erőszak áldozatai lettek, ma HIV/AIDS betegségben szenvednek. A népirtás sok-sok túlélője képtelen volt feldolgozni a történeteket, és még mindig küzd a traumával, a veszteséggel és a fájdalommal. Nagy arányban vannak köztük fiatalok, akik egész életükben magukban hordozzák a gyermekkoruk meghatározó éveiben elszenvedett traumát.

A népirtás után olyan sok volt az árva, hogy sokan megnyitották otthonukat, hogy befogadják őket. Ez csodálatos volt! De ennek eredményeként ezeknek a nagycsaládoknak a jelentős része, amelyeknek élén gyakran egy nő áll egyedül, a szegénységi küszöb alatt él. Sok túlélő, aki a népirtás során megsebesült vagy megrokkant, egyedül és szegénységben él, és senki sem gondoskodik róluk. Nagyon sok olyan eset maradt, amely fölött nem lehet szemet hunyni.

Minden évben április 7-én kezdődik a ruandai tuszik elleni népirtás hivatalos gyász hete. Ez a megemlékezés száz napig tart, pontosan ennyi ideig tartott a népirtás. Ennek eredményeképpen minden évben letépik a kötést a be nem gyógyult, gennyező sebekről, amikor a televízió- és rádióműsorok felelevenítik az eseményeket. Ezek között szerepelnek a hutuk által le vadászott és meggyilkolt tuszikról, a latrinákba, pöcegödrökbe, vagy az út szélére dobott megcsonkított és meggyilkolt holttestekről, valamint a több ezer holttestet tartalmazó tömegsírokról készült megrázó felvételek. Ez a hét az emlékezés jegyében telik; mégis, ezen a héten hazámat ismét elárasztja a halál. Ez ideális alkalom arra, hogy

fiatalabbjainkat megtanítsuk hazánk történelmére, és megelőzzük azt, ami visszahozhatja a köztünk lévő gyűlöletet. Mindez nemcsak a ruandaiaknak szól, hanem legyen az egész világ számára tanulság. Az egyházaknak el kell mondaniuk a valóságot a népirtás kérdéseiről, a különféle szervezeteknek pedig oda kell állniuk azok mellé, akik túléltek, de még mindig szenvednek. Az iskoláknak meg kell tanítaniuk a fiatal gyerekeknek az igazságot a rasszizmusról és a gyűlöletről. A túlélőknek fel kell emelniük a szavukat, és el kell mesélniük túlélésük és győzelmeik történetét.

Végül: keresztényként úgy gondolom, hogy az ima a legjobb ajándék, amit nemzetünknek adhatunk. Mert tudom, mi minden ment keresztül a nemzetem, és nem tudnám elviselni, hogy egy másik generációnak is szembe kelljen néznie azzal a gyűlölettel, ami ránk zúdult. Az ima és a cselekvő hit mindent megváltoztat.

APÁM MARADVÁNYAINAK KERESÉSE

Miután 2007-ben megjelent a *FRIDA: A halál választottja – az élet nagykövete* című könyvem első változata, számos könyvturnén és dedikáláson vettem részt Angliában, Németországban és sok más helyen. Az emberek apám holttestének megtalálásáról kérdezősködtek. Néha nem tudtam válaszolni; máskor a válaszom rövid volt, nagy sóhajjal: „Még mindig keresem”. Sok túlélő az országban méltó temetést tudott biztosítani szeretteinek, ahogyan az anyukám, a nagyszüleim és a testvéreim is tisztességes temetést kaptak, amíg én Gabonban voltam. Lemaradtam életemnek erről a fontos részéről, és mindig is azon gondolkodtam, hogy vajon megtalálom-e valaha apám földi maradványait, hogy lezárhassam életemnek ezt a részét. Többször is részt vettem a Gacaca bíróságokon, és börtönöket látogattam meg, próbáltam megtudni a teljes igazságot azoktól az emberektől, akik megölték a családomat, mivel Francois eltűnt, de nem mondtak igazat. Soha nem hagytam abba a keresést.

2007-ben két kisgyermekem volt: Maxwell, a biológiai fiam 3 éves volt, Natasha, a gyönyörű kislányom, akit csecsemőként fogadtam örökbe, akkor volt 2 éves, és terhes voltam a harmadik gyermekemmel. Annak ellenére, hogy a terhességem előrehaladott szakaszban tartott, folyton ide-oda jártam, és információkat kértem a faluban élő emberektől.

2007 novemberében nagyon felkavart nagybátyám telefonhívása, mert megtudtam tőle, hogy megtalálták apám holttestét – de a feje hiányzott. A hívás akkor érkezett, amikor éppen fodrásznál voltam, egy héttel azután, hogy életet adtam Asher-Regisnek, akit a legkisebb testvérem után neveztem el. A kinyarwanda nyelvben van egy kifejezés, amely valakinek az „elveszett vagy hiányzó fejére” utal. Mivel kavaroztak bennem

különbéle gondolatok és vegyes érzések, ezért félreértettem nagybátyám szavait. Azt hittem, azt mondta, hogy apámat élve találták meg, de megőrült.

– Nem, Frida! – mondta. – Megtaláltuk a testét, de a feje (a koponyája) hiányzik.

Mindenféle érzelmekkel telve felálltam fel a hajszárítótól, és megkérdeztem tőle:

– Honnan tudod, hogy ő az, és hol talátlad meg?

– A holttestének a maradványait egy mocsárban talátluk meg, nem messze az otthonától. Megvan a személyi igazolványa, a jogosítványa és néhány más tárgy, ami akkor a zsebében volt. A nevét még mindig el lehet olvasni, Frida. Innen tudjuk, hogy ő az.

Nem tudtam uralkodni magamon. Kitört belőlem a sírás. Egyik részem annyira szomorú és összetört volt. Egy másik részem viszont megkönnyebbültnek és boldognak érezte magát, hogy végre lezárult ez a fontos ügy, és hogy imáim meghallgatásra talátlak. Azonnal hazamentem. Clarisse unokatestvérem velem volt a fodrászatban. Elkezdte felhívni néhány családtagunkat. Aime, anyám bátyja, aki az egyik legfontosabb ember volt az életemben megígérte, hogy másnap kora reggel eljön hozzám, hogy elkísérjen a helyszínre.

Egész éjjel ébren voltam és sírtam. Abban az időben négy éve férjnél voltam, de szörnyű házasságban éltem a férjem bántalmazó viselkedése és állandó zavaros nőügyei miatt. Mindezt titokban tartottam, így nem sokan tudták, min megyek keresztül. Egy növekvő gyülekezetet vezettünk, de az életem nyomorúságos volt. Mindezt mosollyal lepleztem. Három kisgyermekünk volt: egy három és fél éves, Maxwell; egy két és fél éves, Natasha; és egy egyhetes baba, Asher, valamint néhány másik tinédzser, akit befogadtunk. Másnap kora reggel anyukám bátyja és az unokatestvére eljött hozzánk, és én már készen álltam az indulásra. A gyerekeket otthon hagytam a bejárónővel. Elmentünk Nyanzába. Amint megérkeztünk a nagyapám házához, bevezettek abba a szobába, ahol apám földi

maradványai voltak. Olyan látvány tárult elém, hogy nem hittem a szememnek. Az az ember, akit mindenki tisztelt, szinte semmivé lett. Felismertem a zsebkendőjét. Négyzet alakú volt, még mindig szépen összehajtogatva és kivasalva, pontosan úgy, ahogy anyám tanította. Ezt közvetlenül a népirtás előtt adta apámnak. Láttam a személyi igazolványát és a jogosítványát, de az a tény, hogy nem találtuk meg a koponyáját, elég ok volt arra, hogy ne temessük el.

Most már tudtam, hogy amit évekkel korábban a Gacaca bíróságon hallottam arról, hogy apámat meztelenül ölték meg, nem volt igaz. A túlélők egyszerűen felismerték szeretteiket a ruházatukról, amit haláluk pillanatában viseltek. Apám unokatestvére és a fia megtalálta apám személyi igazolványát és jogosítványát is. Még mindig fel lehetett ismerni az arcképét és a neve is olvasható volt, és ki lehetett venni a törzs nevét: Tuszi, amely mindig közvetlenül a kép alatt volt feltüntetve.

Miután megnéztem a maradványait és letöröltem a könnyeimet, mély levegőt vettem és elmentem imádkozni, hogy kérjem az Urat, adjon nekem bátorságot, hogy még egyszer szembenézzek ezzel az egészszel. Ezúttal sokkal megterheltebb volt a szívem, és fogalmam sem volt, hogyan kezelhetném az egészet és hogyan fogok reagálni, ha találkozom azokkal, akik ilyen megalázó módon bántak apám testével. Egyértelmű volt, hogy aki ezt tette, az nem törődött velem sem. Időnként még mindig megölték a túlélőket a Gacaca bíróságon tett vallomásaik miatt. Az ország a népirtás újabb szakasza előtt állt, mivel a volt fogvatartottak és embereik, akik még mindig ragaszkodtak a népirtás ideológiájához és haragjukhoz, megölték a túlélőket, hogy eltöröljék az igazságot.

Az imádkozás befejezése után elhatároztam, hogy megpróbálok találkozni azzal az emberrel, aki jól ismerte eltökéltségemet, hogy mindenáron megtalálom apám holttestét. Megmondtam ennek az embernek, hogy addig fogok hozzá járni, amíg meg nem mondja, hol vannak apám maradványai. Megemlítettem a nevét a Gacaca bíróságon is, ahol elmondtam, hogy hallottam ennek a férfinak a hangját, amint azt

kiabálta, hogy apámat épp most ölték meg. Ez a férfi azonban tagadta ezt, és azt állította, hogy nem is volt a környéken, amikor apámat megölték. Kitartott amellett, hogy aznap Gatagarában vásárolt, és csak akkor értesült apám haláláról, amikor aznap este visszatért. Senki sem hitte el, amit mondtam, de én meg voltam győződve arról, hogy ez a férfi tudott apám haláláról. A neve Kanambiye volt, és egyike volt azoknak, akik meggyőzték a Gacaca bíróságot, hogy a vádlottak ártatlanok. Ennek eredményeként Kanambiye-t soha nem börtönözték be. Mindazok alatt az évek alatt, amíg apámat kerestem, megpróbált lebeszélni engem. Amikor utoljára látott, éppen a legfiatalabb gyermekemmel voltam terhes. Akkor azt mondtam Kanambiyének, hogy halálom napjáig keresni fogom apám maradványait. Ha az erőfeszítéseim sikertelenek lennének, akkor a gyermek, akit várok, átvenné tőlem a keresést.

Felálltam, és megkértem Erickson unokatestvéremet, hogy kísérjen el Kanambiye házához. Valahogy a szívem azt súgta, hogy Kanambiye lehet az, aki apám maradványait áthelyezte. A gyilkosságok után elvitték és az árokba dobták őket, közel az otthonomhoz, amelyet akkoriban próbáltam újjáépíteni. Erickson korábban szolgált a hadseregben, így bíztam benne, hogy megvéd engem, ha bármi történne. Ráadásul már nem is félttem, hanem dühös voltam.

Kanambiye elszaladt, amikor megláttak minket, amint a nagyapám házából felmentünk a dombon a házához. A felesége és a fia azonban otthon volt, és mindketten hazudtak nekünk, amikor odaértünk. Megmondtam a feleségének, hogy hajlandó vagyok békét kötni velük, ha elmondják az igazat. A jelenlegi helyzet nem jó senkinek.

Azt mondta, fogalma sincs, hová tűnt a férje. Mondtam neki, hogy kettőnél több embert láttam, amikor lefelé mentünk a dombon, és hogy a férje nem lehet túl messze. Elmagyaráztam neki, hogy azonnal meg kell találnia, különben bevonom az ügybe a rendőrséget. Ezt hallva elment, és szólt neki, hogy jöjjön elő a rejtekhelyéről. Amikor megérkezett, megkértem, hogy adja ide az apám fejét. Nem akartam egy percet sem adni

neki, hogy kétszer is meggondolja magát, vagy hogy megmutassam, hogy kételkedem abban, hogy tudom, hogy ő tette ezt. Azt mondta, hogy fogalma sincs, miről beszélek, és hogy semmi köze az apám halálához. Emlékeztettem arra, amit néhány hónappal korábban mondtam neki – hogy addig nem hagyom abba a keresést, amíg ki nem derítem, hol vannak apám holttestének maradványai –, és hogy ha előtte meghalok, akkor a fiam veszi át a feladatot. Emlékezett ezekre a szavakra. Akkor ezt mondtam:

– Nos, eljött a nagy nap. Megtaláltam a holttestet, de nekem teljes egészében kell – nem hiányozhatnak egyes részei.

Minél inkább tagadta, annál inkább elárulta az arca, a szeme és a testbeszéde. Miután sok órán át próbáltuk magunk megoldani az ügyet, úgy döntöttünk, hogy bevonjuk a rendőrséget. A régi otthonom közelében újonnan épült börtön működött, ami azt jelentette, hogy ez volt a legközelebbi hely, ahol katonákat vagy rendőröket találhattunk, akik segíthettek nekünk.

A börtön vezetője – aki szintén őrnagy volt a hadseregben – eljött nagyapám otthonába. Elmondása szerint nagyon gyorsan eljutott hozzá a hír, hogy mi történt velem és a családommal. Elmagyaráztuk neki, hogy mivel állunk szemben, és hogy milyen régóta próbáljuk megtudni Kanambiye-től, hogy tud-e valamit apám holttestéről és annak eltűnt fejről. A börtönvezető azt mondta, hogy Kanambiye segít nekünk azzal a feltétellel, hogy nekem kell segítenem megtalálni és kiásni. Mindannyian csodálkoztunk, hogy vajon miért mondta ezt?

Amikor a börtönt vezető őrnagy beszélt Kanambiye-vel, a története ismét megváltozott. Ezúttal azt mondta:

– Megpróbálhatok segíteni, de fogalmam sincs, mivel vádolnak ezek az emberek.

Miközben a helyszínen kihallgatták, Kanambiye bevallotta, hogy ő ásta ki apám maradványait, és dobta be abba az árokba, mert folyton visszamentem hozzá, hogy elkérjem őket. Már késő este volt, és tudtam,

hogy miután egész nap otthon hagytam a gyerekeimet, ezért most már haza kell mennem. Az őrnagy azt is mondta, hogy mivel Kanambiye tudott egy kicsit az igazságról, beviszi őt a börtönbe, hogy mindent bevallhasson.

Azon az éjszakán, amikor visszautaztam Kigaliba, nagyon fáj a szívem, mert az események rengeteg rossz emléket idéztek fel bennem. Nagyon fájdalmas volt látni a bizonyítékokat arról, hogy milyen kegyetlen dolgokat tettek az apámmal. Az is fáj, amikor felidéztem azokat a napokat, amikor a Gacaca bíróságon elmondtam, hogy Kanambiye mindent tudott apám haláláról, és senki sem hitt nekem.

Másnap Erickson unokatestvérem felhívott, hogy elmondja, Kanambiye mindent bevallott. Mindent elmondott az őrnagynak a másik két férfiről és a tulajdon fiáról – aki mindössze 14 éves volt –, akik segítettek neki kihúzni és az árokba dobni apám maradványait. Ráadásul miután bevallotta, és miután elhozták ezt a másik két fickót és Kanambiye fiát, mindannyian elmondták az igazságot arról, hogy hol ásták el apám koponyáját. Az őrnagy pusztán kíváncsiságból újra megkérdezte tőlük, hogy miért tették ezt. Kanambiye azt mondta: azért, hogy továbbra is fájjon, hogy nem találtam meg apám maradványait. Amikor ezt elmondták, arra a következtetésre jutottam, hogy ha valaha is egyedül mentem volna ehhez a fickóhoz, akár meg is ölhetett volna, ha ennyire gyűlöl. Az is bántotta a szívemet, hogy miután megbocsátottam ezeknek az embereknek, akik olyan kegyetlenül megbántottak minket, még mindig ilyen gyűlölettel viseltetnek a túlélők iránt. Mindannyian tudtuk, hogy vannak, akik nem szeretnek minket, és hogy ha esélyt kapnának rá, újra nekünk esnének, hiszen néhányan közülük ezt meg is mondták, de fogalmam sem volt arról, hogy ennyire mély és súlyos ez a gyűlölködés.

Amikor Erickson elmesélte nekem az egész történetet a telefonban, nem tudtam uralkodni a könnyeimen, ugyanakkor hálát adtam Istennek, hogy az unokatestvérem, a börtönvezető és mindazon gyerekek segítségével, akik látták apám holttestét abban az árokban, feltárta előttem ezt az igazságot. Később visszamentünk ugyanahhoz az árokhoz, és felszedtük

apám maradványainak további darabjait, és 2007. december 8-án újratemetjük őt. Végre utam végére értem! Ott volt a két kicsi gyermekem, támogató az összes barátom, aki el tudott jönni, és ott voltak anyám és apám barátai is. Úgy éreztem, hogy édesapám megkapta azt a tiszteletet, amelyet igazán megérdemelt. A szavak, amiket azon a napon mondtam, nem a harag szavai voltak, hanem mélységes bánat és a megnyugvás mély érzése szólt belőlem. Annyira hálás voltam Istennek, aki lehetőséget adott nekem, hogy feldolgozzam az egész családom elvesztését, és amiért sikerült együtt nyugalomra helyeznem őket. Csak egy valami segített nekem oly sokszor, hogy ne engedjem ki a kezemből ezt a kérdést: az Úr kegyelmét kérem életem minden idejében. Így tettem akkor is. Isten kegyelme segített át ezen a napon. Ami azonban Kanambiye-t illeti, nem fogok hazudni: soha többé látni sem akartam sem annak az embernek, sem a feleségének az arcát.

Később a felesége hozott nekem egy levelet, amelyet férje a börtönben írt. A levélben az állt, hogy nagyon sajnálja, és hogy megbocsátó embernek ismer engem, és hogy talán kérnem kellene Istent, hogy adjon nekem kegyelmet. hogy megbocsássak neki is, ahogyan másoknak is megbocsátottam. Úgy éreztem, hogy csak manipulálni próbál, és azt akarja, hogy büntudatom legyen, ha keresztényként nem bocsátok meg neki. A megbocsátás azonban soha nem származhat manipulációs szavakból, és nem is szabad senkire sem ráerőltetni. A megbocsátásnak az áldozat részéről a hit és a készség cselekedetének kell lennie. Továbbá a megbocsátás nem jelent bizalmat. Csak azért, mert megbocsátunk valakinek, még nem jelenti azt, hogy bízunk abban a személyben. Ha megbocsátok Kanambiye-nek és hagyom, hogy visszatérjen a közösségbe (erre amúgy sem volt felhatalmazásom), akkor veszélyt jelentett volna a körülötte lévőkre, különösen a falumban élő többi túlélőre. Még mindig azt akartam, hogy szembenézzen az igazságszolgáltatással. Nem én vagyok az egyetlen túlélő a környéken, aki szenvedhetett volna gonosz tervei miatt. Vannak távoli rokonaim apai ágon. Ha arra kértem volna a

rendőrséget, hogy engedje szabadon Kanambiye-t, az lett volna a legrosszabb dolog, amit valaha is tehettem volna apám testvérével vagy az unokatestvéreivel szemben, akik még mindig dühösek voltak Kanambiye tettei miatt.

Mindez akkor történt, amikor a népirtás során lerombolt családi házamat újjáépítettem. De nem hagytam, hogy ez eltántorítson szeretett otthonom befejezésétől. Csak azt akartam, hogy gyógyulást találjak az otthon újjáépítésén keresztül, ahol boldog gyermekkoromat és a családi élet örömét átéltem. Ebben az időben ölték meg Manzit, távoli rokonomat, aki az építkezést vezette. Csodálatos fiatalember és családjának egyetlen túlélője volt. Aznap este eljött hozzám, hogy pénzt kérjen a szükséges anyagok megvásárlására, de kirabolták és agyonlőtték. Micsoda megpróbáltatás és nehéz időszak a feleségének és négy kisgyermekének, akiket hátrahagyott! Szívszorító volt elveszíteni egy olyan embert, akit mindannyian becsületes és mindenkit szerető embernek ismertünk.

Manzi volt az az ember is, aki segített mindannyiunknak, túlélőknek a falumban, hogy elkészítsük az emlékhelyünket az abban az évben tartandó megemlékezésre, és egy héttel a rendezvény előtt ölték meg. A következő évben Manzi özvegye az egyik gyermekét is elvesztette egy cserbenhagyásos gázolásban. Mennyit szenvedhetett ilyen rövid időn belül ez a nő, aki ráadásul családjának egyetlen túlélője volt! Sok minden történt ebben az időben, ami megakadályozhatott volna abban, hogy elérjem a célomat, az otthonom újjáépítését, de elhatároztam, hogy bármi történjék is: a gyilkosok, akik megölték a családomat, és még mindig a családtagjaimat veszik célba, nem fogják látni, hogy kudarcot vallok.

Később sikerült más építőket megbíznom a feladattal, és Istennek hála, néhány hónappal később elkészült az otthonom. Ez bizonyos értelemben a helyreállítás jele is volt. Néhányan megkérdezték tőlem, hogy „miért pazarolod a pénzed, ha tudod, hogy nem is fogsz ott lakni?” Az volt a vágyam, hogy visszahozzam a családom becsületét, és nem akartam elveszíteni a földünket, mert Ruandában változtak a törvények, és ha nem használok vagy művelek egy ekkora földterületet, akkor a kormánynak

lehetősége lett volna arra, hogy odaadja azt valaki másnak, aki képes lett volna megművelni. Akkor nemcsak a családomat veszítettem volna el, hanem a családi örökségemet és az ottani csodálatos emlékeimet is. Tudtam, hogy anyukám és apukám is ugyanezt teszi, ha életben marad. Ennek az otthonnak az újjáépítése nagyobb reményt adott nekem. Bámulatós, hogy egy olyan apró cselekedet, mint az újjáépítés vagy a darabok összeszedése milyen sokat jelenthet egy túlélőnek.

A későbbiekben minden második hétvégén elvittem a gyerekeimet, hogy ők is élvezhessék azt, ahogyan én gyerekként éltem. Szaladgálni úgy, hogy nem kell aggódni a körülöttük lévő autók miatt, ugrálni és kiabálni, és nem kell törődni a szomszédokkal, hiszen a földünk jó nagy. Mégis hiányzott valami nagyon fontos építőelem: a szeretet, amit gyerekként ott éreztem. Se nagyszülők, se család, csak sírok és a félelem érzése, amely időről időre eluralkodott rajtam, hogy mi történhet az én kicsi gyermekeimmel és velem, amíg ott tartózkodunk. Este hat óránál tovább nem maradhattam, mert kezdett sötétedni, és nem bíztam azokban a börtönből szabadult emberekben, akik tudták, hogy gyakran járok oda. Azt az érzést sem bírtam volna elviselni, hogy a családom nélkül töltssem az éjszakát abban a házban.

Később megengedtem egy családnak, hogy a házamban lakjon, és élvezhettük azt a sokféle zöldséget és a saját teheneink tejét és mindent, amit ott a közreműködésükkel meg tudtunk termelni. Mindezek a tevékenységek örömet szereztek nekem. Minden alkalommal éreztem a büszkeséget és a magabiztosságot, amikor a családommal és a barátaimmal odautaztam, hogy valami nagyon fontosat és az életem egy részét építettem újjá. Abban a reménységben éltem, hogy idővel az unokáim is láthatják majd ezt az otthont. A gyermekeimnek is jó volt látni, hogy bármit is akart az ellenség tönkretenni az életemben, nem hagytam magam legyőzni, és megtartottam a családom örökségét. A látvány, amikor a kisgyermekeim játszanak, ahogy fel-alá szaladgálnak a házam előtti dombon, megmelengette a szívemet, és mosolyt varázsolt az arcomra. Ugyanakkor azt kívántam, bárcsak anyu is láthatná, milyen jó anyává váltam.

Gondosan megvásároltam minden olyan állatot, amelyek gyerekkoromban az életünkhöz tartoztak: teheneket, kecskéket, birkákat, pulykákat, tyúkokat, kutyákat, macskákat, csak győzzem felsorolni. A gyerekeim imádták őket, különösen Asher, a legfiatalabb, aki rajong az állatokért, akár csak apám és legfiatalabb testvérem, Regis. Ez bizonyára egy új kezdet jele volt. Még mindig hiányzott anyám mosolya, a testvéreim nevetése és apám jelenléte. Néhány szomszéd még mindig eljött, valahányszor hazlátogattunk, és pontosan olyan érzés volt, mint amikor apám hazajött a hétvégére. Erről eszembe jutott, ahogy az ajtónk előtt láttam az embereket, akik kiöntötték a szívüket apám előtt és segítséget kértek. Nehéz belegondolni, hogy azok után, hogy apám annyiféle módon megkönnyítette az életüket abban a közösségben, ők maguk ölték meg. A legcsodálatosabb az volt, amikor láttam, hogy a gyerekeim a volt szomszédaink unokáival játszanak. Az én gyerekeim nem gyűlöltek senkit, és a szomszédok sem, ahogy én láttam. Ez azt mutatta nekem, hogy a gyűlölet tanult viselkedés: hasonló a maghoz, amelyet akár a szüleink, akár a vezetőink az elménkbe ültetnek és az életünkbe oltanak. Talán a szomszédok gyerekeinek még fogalmuk sem volt arról, hogy mit tettek a szüleik, vagy túl kicsik voltak ahhoz, hogy egyáltalán elgondolkodjanak azon, mi történt a szomszédokkal, akikkel soha nem találkoztak.

A saját gyerekeim túl kicsik voltak ahhoz, hogy megértsék, mi történt akkor a családommal. Azt azonban tudták, hogy anyai nagyszüleiket és nagybácsijaikat megölték. Abban az életkorukban csak ennyit tudtak.

A szülőknek az istenfélelem, a kedvesség és a kegyelem örökségét kellene továbbadniuk. Nem pedig a harag és a keserűség gyökereinek ajándékát. Így tudjuk újjáépíteni és helyreállítani azt, ami bennünk megsérült. Nem pedig úgy, hogy a rosszat rosszal viszonyozzuk.

A HIT ÉS A KITARTÁS LECKÉJE

A 2011-es év újabb embert próbáló nehézségeket hozott, amikor elköltöztem a férjemtől, majd át kellett élnem a válást. Nem tudtam elhinni, hogy újabb fájdalmas időszakon és veszteségérzésen megyek keresztül. Ismét súlyos gyász szakadt rám, ezúttal három kisgyermek anyjaként. Ennek a válságnak a kellős közepén az Egyesült Államokba költöztem. Ennek során elvesztettem a legtöbb barátomat is, akik nem tartották helyesnek a válást, és azt mondták, hogy mivel képes voltam megbocsátani azoknak, akik megölték a családomat, meg kell bocsátanom a gyermekeim apjának is. Azt azonban elfelejtették, vagy nem értették, hogy én megbocsátottam és újra megbocsátottam, de nem tudtam többé bízni.

Minél többet megtudtam a volt férjem különböző nőkkel folytatott szakadatlan viszonyairól, annál jobban összetörtem, míg végül úgy döntöttem, hogy nem akarok még többet hallani. Megértettem, hogy nem fogom megtudni a teljes igazságot, és nem is voltam biztos abban, hogy kell tudnom. Becsaptak és megbecstelenítettek, és az egész világom újra darabokra hullott.

Ebben az új kultúrában, barátok és család nélkül úgy döntöttem, hogy visszamegyek az iskolába, és befejezem a főiskolai tanulmányaimat. Egy szerető hívőkből álló csoport támogatásával, akik befogadtak az ohioi Norwalkban, és megengedték Istennek, hogy használja őket, sikerült diplomát szereznem kommunikáció szakon. Négy évig nem volt megállás: nappali tagozaton tanultam, dolgoztam és három gyermeket neveltem. Egyáltalán nem volt könnyű, de nagyon elszánt voltam. Néha csak egy-három órát aludtam, ami gyakran az érzelmeimre is kihatott. Amikor az ember depressziós, maga a koncentráció is komoly nehézségeket okoz, ezért néha kétszer-háromszor is el kellett olvasnom egy-egy oldalt a házi

feladatból, hogy értelmet nyerjen, amit olvasok. Néhányat lefordítottam franciára vagy kinyarwanda nyelvre is, hogy jobban megértsem, amit olvastam, majd visszafordítottam angolra. Aztán depresszióba süllyedtem, és antidepresszánsokat kaptam, amit nemcsak én, hanem a kultúráim is annyira ellenzett. Biztos voltam benne, hogy életem hátralévő részében gyógyszerekre leszek utalva, de folyamatosan kiáltottam Istenhez, hogy gyógyítsa meg összetört szívemet. Emlékszem, egyszer volt egy nyakláncom, amin egy összetört szív alakú medál függött. Keresztény orvosom meglátta egyik látogatásom során, és ezt mondta: „Látom, hogy összetört szívet visel, így is érez?” Azt válaszoltam, hogy nem akartam mutogatni a szívemet, de azt hiszem, túlságosan összetört vagyok ahhoz, hogy felfogjam, mit mutatok azzal, amit választottam. Hálát adok Istennek, hogy később megszabadított azoktól a tablettáktól, és meggyógyította a depressziómat.

Nem tudom kifejezni, milyen nehéz volt ez az időszak, és milyen gyakran tört ki belőlem a sírás az órák során. Elnézést kérve kirohantam, és fékezhetetlenül sírtam az iskola mosdójában vagy hazafelé az autóban, hogy a gyerekeim ne lássák a könnyeimet. Ám amint hazaértem az iskola után, magamra öltöttem a boldog anyuka arcát a gyerekeim előtt, és sok más amerikai anyukához hasonlóan én is teljesítettem minden esti kötelezettségemet. Időről időre tanácsadásra jártam, amikor rájöttem, hogy szétesőben vagyok. A fájdalom ezúttal sokkal mélyebb volt: pont az az ember okozta, akit a sok közül választottam, aki azt mondta, hogy kedvel engem, és feleségül akar venni. Az egész életemet felajánlottam neki. Megbíztam egy olyan emberben, aki azt mondta, hogy szeret, mégsem tartott elégnek önmagához. Mindig azon tűnődtem, hogy talán nem vagyok elég szép, vagy túl sok voltam neki. Azért is fájt annyira, mert látta, hogy korábban meggyógyultam, és tudta, hogy mi mindenben mentem keresztül, mielőtt találkozottam vele, mégis bántalmazott és elárult engem és a gyerekeinket.

A tanácsadóm és a felesége mindig azt mondta: tudnom kell, hogy ennek semmi köze sincs ahhoz, hogy én milyen vagyok vagy nem vagyok, vagy hogy mit tettem vagy nem tettem, és hogy ez az egész helyzet az ő felelőssége. Ezt könnyű volt hallani, de sok időbe telt, amíg a szívembe ivódott. Hazugnak éreztem és szégyelltem magam, mert éveken át védtem ezt az embert, és mosollyal az arcomon fedeztem mindazt, amit velem és másokkal tett, és azt vallottam, hogy minden rendben van velünk, és hogy mindig is erről álmodtam. Annyira dühös voltam, nemcsak rá, hanem magamra is, amiért hagytam magam az orromnál fogva vezetni, pedig néhány családtagom már a házasság előtt óvott engem ettől az embertől. Úgy éreztem, hogy már nem tudok beszélni a megbocsátásom történetéről, mivel nehezen tudtam megbocsátani annak, akitől gyerekeim születtek és akit szerettem. Minden vágyam az volt, hogy elbújjak és eltűnjek, de a szponzorom és az a család, akik sajátjukként fogadtak be Amerikában, mindig arra bátorítottak, hogy menjek tovább, és ne hagyjam abba a beszédet. Azt mondták: „Néhány év múlva teljesen meg fog változni a helyzeted”. De hogy őszinte legyek, nagyon nehezen tudtam elképzelni, hogyan gyógyulhatna ki az életem ebből a fájdalomból.

Félelmeim, hogy az otthoniak elítélnék, valóra váltak. Számukra a válás teljesen elképzelhetetlen volt, különösen akkor, ha az ember lelkészfeleség. Meg kell bocsátanod és ki kell tartanod mellette még akkor is, ha a másik személy nem változtat a viselkedésén. Igaz, hogy nem kell megvárunk, hogy az illető megváltozzon, mielőtt megbocsátunk, ám a szünni nem akaró hűtlenség teljesen más kérdés.

E-maileket és sms-eket kaptam ruandai emberektől, köztük a korábbi gyülekezetem tagjaitól, akik gonosznak neveztek, amiért elváltam, vagy azt mondták, hogy vissza kell mennem a volt férjemhez, ez ilyen egyszerű. Ebben az időben csak imára és kegyelemre volt szükségem, de csak ítéletet kaptam. Egy barátom, aki nem sokkal korábban ugyanezen ment keresztül, ezt mondta nekem: „Ne lepődj meg, ha az emberek elkezdnek ítélkezni feletted, mielőtt meghallgatnának; ez így megy”. Igaza volt. Ami a válást

illeti, fogalmam sem volt róla, milyen fájdalmas, amíg nem éltem át. Ez a megpróbáltatás felnyitotta a szememet, és megtanított arra, hogy ne ítélek mások felett, mielőtt meghallgatnám az ő nézőpontjukat is.

A depresszió közepette gondoskodtam arról, hogy imádkozókkal vegyem körül magam, és megkértem néhány barátomat, hogy imádkozzanak, amikor nem tudtam imádkozni magamért és a gyerekeimért. Hittel tudtam, hogy nem adhatom fel. Most sem adhattam fel, mivel most már három másik emberért – a gyermekeimért – éltem az életemet. Azt is akartam, hogy lássák és megtanulják, hogy mindenképpen elérhetik a céljaikat, függetlenül attól, hogy mennyi akadály tornyosul előttük. E fájdalom közepette tanultam meg, hogyan kell megállni és hitben járni. Megtanultam aszerint élni, amiről tudtam, hogy igaz, nem pedig aszerint, amit éreztem (2Korinthus 5:8). Mert hitben járunk, nem pedig látásban.

Biztosíthatlak, hogy ha minden nap aszerint járnál és cselekednél, ahogyan érzed magad, akkor nagyon sok napot kihagynál a munkahelyeden, és valószínűleg kirúgnának. Ha mindig elvonulsz, amikor nincs kedved beszélgetni, végül minden barátodat elveszíted, és valószínűleg még ennél is többről lemondasz. Ez nem azt jelenti, hogy nem beszélhetünk az érzéseinkről, vagy nem lehetünk őszinték azzal kapcsolatban, hogy mit érzünk. Hidd el, én olyan ember vagyok, aki könnyen kifejezi az érzéseit, és kimondja a véleményét, de nem mindig bízom az érzéseimben, és nem mindig az érzéseim szerint viselkedem. Néha megkérdőjelezem a saját érzéseimet, mielőtt azok alapján cselekednék vagy döntést hoznék. Mert megtanultam, hogy az érzések ingatagok és időről időre változnak, különösen egy olyan ember esetében, mint én, akit annyira összetört az élet. Mindig nagyon óvatosaknak kell lennünk, hogy ne az érzéseink, hanem az igazság és a tények alapján hozzuk meg a döntéseinket. Aztán még tovább kell növekednünk, hogy elérjük azt a szintet, amikor végre Isten ígéje szerint cselekszünk.

Ebben a folyamatban megtanultam, hogy őszintén szembe kell nézmem az érzéseimmel, nem szabad azokat elnyomnom vagy mosollyal lepleznem.

Hangot adtam nekik, amikor szükséges volt: kimondtam, ha fáradt voltam, sírtam, ha sírni támadt kedvem, és sikítottam az autóban, ha egyedül vezettem. Néha úgy éreztem, hogy elvesztem az eszem, de tudtam, mikor kell megállnom és imádkoznom, vagy mikor kell felhívnom valakit, aki közel áll hozzám, és elmondanom, milyen szörnyen érzem magam. Elmondhatatlanul nehéz és embert próbáló időszak volt ez számomra, mégis tudtam, hogy Isten kegyelme betakar engem, és az ő irgalma minden egyes nap követ. Azt is tudtam, hogy fentről érkezik a legnagyobb segítség, amire szükségem van, ezért Jézus nevét hívtam segítségül minden alkalommal, amikor úgy éreztem, hogy elsüllyedek. Minden nap szükségem volt az ő kegyelmére és irgalmára, ezért Istenhez kiáltottam, hogy segítsen át a problémáimon. Egyszer hallottam valakitől, hogy bár Isten kegyelme minden reggel megújul, de ha nem vagy özvegyasszony, akkor nincs szükséged az özvegyi kegyelemre. Nincs szükséged egy árva kegyelmére, ha nem vagy az, de bármi történik veled, ott lesz az a kegyelem, amire szükséged van, ami átsegít a bajokon. Most már hiszem, hogy ez igaz. Bármilyen helyzetbe is kerülünk, Isten mindig készen áll, hogy elküldje az éppen annak a helyzetnek megfelelő kegyelmet, és csak rajtad múlik, hogy elfogadod-e vagy elpazarolod. Mielőtt egyedülálló anyává váltam, el sem tudtam képzelni, hogyan fogom túlélni, de amikor szembesültem vele, megkaptam azt a bizonyos kegyelmet. Ő hűséges Isten és mindenható, minden helyzetnek az Ura. Csak kérnünk kell ezt a kegyelmet, és bízunk kell abban, hogy ő el is küldi.

Maxwell mostanra nagyot nőtt, és kezdett sok kérdést feltenni a családomról, ahogy a másik két gyermekem is. Csak szűkszavúan meséltem nekik a brutális gyilkosságokról, és óvakodtam attól, hogy túlságosan részletesen elmondjam nekik, hogyan ölték meg a családomat, mert vigyáznom kellett, nehogy az események elmondásával haragot és gyűlöletet gerjesszek bennük. De hazudni sem akartam nekik. Tudták, hogy sok helyen és sok iskolában beszéltem a lakóhelyünk környékén, ezért olyan szavakkal magyaráztam el nekik, hogy mi történt, amelyeket megérthettek.

A mai napig kapok tőlük kérdéseket, különösen Asher Regis-től, a legfiatalabbtól, akinek nagyon sok közös vonása van névadójával, a legfiatalabb fiútestvéremmel, Regisszel. Sőt, Ashert a mostani második keresztnévén Regisnek hívtuk. Hároméves korában azonban megbetegedett. Nagyon megrémültem, mert arra gondoltam, hogy akár meg is halhat, mint a testvérem. Ezért megváltoztattam a nevét, és azt mondtam a családomnak, hogy hívják Ashernek (ami akkoriban a második keresztnéve volt). Nem akartam elveszíteni még egy Regist. Szerencsére most már egészséges kisfiú, és nagyon gyorsan nő.

Állandóan azt kérdezzétek tőlem, hogy bírtam ki mindezt: egyedül neveltem három gyereket, főiskolára jártam nappali tagozaton, dolgoztam, és éltem az életemet. Elmondom nekik, hogy nagyon sokszor már úgy voltam, hogy kiszállok és abba hagyom az egészet, de miután beszélgettem a családtagjaimmal vagy egy jó barátommal, meggondoltam magam és úgy döntöttem, hogy újra megpróbálom, hiszek az Úrban, imádkozom és minden erőmet megfeszítem. Az Úr tette mindezt, ő vívta meg minden csatámat. Néha úgy éreztem, hogy mozdulni sincs erőm, és hogy mindent elveszítettem, de azt is tudtam, hogy ha csak azt nézem, amit elvesztettem és sajnálom magam, az csak fokozza a depressziómat.

Minden reggel ötkor keltem, kerestem Isten jelenlétét, mindegyik gyermekemre rátettem a kezemet az ágyukban, és felkészültem a napra. Lefekvés előtt megbeszéltük aznapi ügyes-bajos dolgainkat, elénekeltük kinyarwanda dalainkat, táncoltunk és imádkoztunk egymás szükségleteiért. Bármiért imádkoztunk és bármit is vártunk családként, az meg is történt, és ez a mai napig nagyszerű tanúságtétel a gyerekeim számára. Emlékszem, hogy miután Mimi, az unokahúgom megszerezte főiskolai diplomáját, minden este azért imádkoztunk, hogy kapjon munkát, és kapott is. Maxwell nem tudott barátokat szerezni, és emiatt rosszul érezte magát az iskolában, és imádkoztunk érte, hogy legyen egy jó barátja. Nem sokkal később talált egy nagyon jó barátot, aki kedves volt hozzá. Ez talán jelentéktelennek hangzik, de a gyerekeim szemében ezek óriási jelentőséggel bírnak. Ez

lehetőséget kínált számomra, hogy megtanítsam nekik, hogy az ima és az Istenbe vetett bizalom megváltoztathatja azt, ahogyan a helyzetünket látjuk.

Korábban elképzelni sem tudtam, milyen nehéz egy egyedülálló anyának egyedül nevelnie a gyerekeit, még akkor is, ha az én esetemben többen is támogattak, akiket az Úr küldött az utamba. Biztosan tudom, hogy nagyon sok más egyedülálló nő vagy férfi él körülöttünk, akik úgy érzik, hogy fuldokolnak, és akiknek nagyon kevés forrásuk van, vagy nincs idejük még pihenni sem. Saját tapasztalataim alapján nagy együttérzés alakult ki bennem azok iránt a nők iránt, akiket bántalmaznak, és akik átélik az árulás fájdalmát, úgy érzik, hogy a porba sújtották őket, és magukra maradtak a gyermekeik felnevelésével. Azt is megtanultam, hogy az erő kulcsa nem az, hogy elrejtőzünk a küzdelmeink elől, hanem az, hogy hangosan kiáltunk Istenhez, és segítséget kérünk a barátainktól vagy szakemberektől.

Ha a szívedben elutasítod a kudarc lehetőségét, akkor a megoldás fele már meg is van, hogy megtaláld a bátorságot a továbblépéshez. A pozitív gondolkodás és annak megvallása, hogy tovább tudod vinni minden törekvésedet Krisztus által, aki megerősít, még egy fegyvert ad a kezvedbe, amelyre szükséged van, amikor veszteségeket kell elszenvedned. Nehéz helyzetekben nagyon könnyű borúlátóvá válni, de keményen kell próbálkoznunk, és edzenünk kell magunkat a pozitívumok meglátására és szem előtt tartására, még ha csak egyetlen áldást is látsz az életedben. Inkább megvallok egész nap egyetlen pozitív áldást, amit az életemben látok, minthogy megszámloljam és elmeséljem az összes rosszat, ami történt.

Továbbra is előadásokat tartottam és elmondtam a történetemet, még akkor is, amikor nem volt kedvem hozzá, vagy amikor úgy éreztem, hogy nem akarom, hogy bárki is meghallgasson. Az előadásaimon keresztül adtam másoknak, ami sokat segített nekem. Depressziósként az a legjobb, amit tehetsz magadért, hogy teszel valami jót valaki másért.

Nem azért adsz, mert sok mindened van, hanem azért adsz, mert felfedezted az élet titkát. Az élet az adásról és az elfogadásról szól, és nagyobb áldás adni, mint kapni. Nem maradhatunk életben, ha csak kapni

akarunk. Nézzünk meg egy nagyon egyszerű példát az életből, ami a légzéssel kapcsolatos. Beszívjuk a levegőt, de nem maradhatunk életben kilégzés nélkül. Amikor egy olyan szörnyű esemény áldozata vagy túlélője vagy, mint a népirtás, könnyű azt akarni, hogy az emberek meghallgassanak és segítsenek neked, ami persze nagyszerű, de ha nem viszonzod ezt az áldást senkinek, az veszélyes lehet. Akaratlanul is kifejlesztheted magadban az önsajnálatot és az önzést. Ezeknek a szokásoknak a megtöréséhez mindenképpen meg kell tanulnod adni másoknak, akik ugyanabban a helyzetben vannak, vagy a közösségednek, a gyülekezetednek, vagy akár olyanoknak is, akiket nem is ismersz.

Világszerte tartok előadásokat, és a történetem olyan emberekhez is eljutott, akikkel talán soha nem fogok találkozni. Kaptam bátorító és nagyon kegyetlen megjegyzéseket is, de ez soha nem akadályozott meg abban, hogy elmondjam a világnak, mi történt a népemmel. Annyi mindent kell megosztanom a fiatalabb és az eljövendő generációkkal. Számomra a történetek elbeszélése módot kínál arra, hogy másoknak adjak és szolgáljak azzal, hogy felszólalok szeretteim helyett, akiket megöltek, és akiket soha többé nem fog hallani senki, és azok helyett is, akiket trauma ért, és nem tudnak kiállni önmagukért.

Számtalan történetünk van olyan anyákról, akik elmondhatatlan fájdalmakat éltek át, amikor elveszítették gyermekeiket és férjüket, de akiket senki sem hallgat meg. Vannak húszéves fiatal túlélőink, akik nagyon kicsik voltak, amikor a népirtás történt, és akik nem képesek visszaemlékezni a történetekre. Ezért bátorítom túlélő társaimat, hogy beszéljenek veszteségükről és összetört szívükről, és ezzel talán megmenthetnek még egy életet valahol a világon. A rasszizmus gyökere kipusztíthatatlan. Még mindig él és virul, és ezt látjuk a világban.

Ha megkérdezed, miért beszélek folyton a történetemről, akkor azt válaszolom, hogy nem csak én kaptam gyógyulást az előadásaimon keresztül, hanem ezek a beszédek másokat is bátorítanak, és segítenek nekik megérteni, hogy bármin is megyünk keresztül, még mindig talpra tudunk

állni, és hasznosak lehetünk a közösségeinkben, a gyülekezeteinkben és a világban. Megtanultam, hogy a nyilvános beszéd által valójában életeket menthetek meg. A világ különböző részein olyan sokat szenvednek az emberek, és ha beszélünk a gyógyulásunkról szerzett tapasztalatainkról, azzal bátoríthatunk valaki mást, aki éppen azt tervezi, hogy kioltja az életét, hogy inkább kérjen segítséget és megmeneküljön.

Az az egyszerű cselekedet, hogy kitakarítjuk egy beteg ember házát, segítünk egy fogyatékkal élő túlélőnek, aki a népiirtás során megsebesült, meghallgatjuk valakinek a történetét, vagy akár a fájdalomunk felhasználásával segítünk valakinek, aki öngyilkosság elkövetésén gondolkodik, hatalmas változást idézhet elő. Az adás a gyógyulás aktusa. Azt is megtapasztaltam, hogy anyaként az adás és a gyermekeim szolgálata a sebzett életem oly sok területét meggyógyította. Néha eltűnődöm, vajon milyen lenne az életem a három kicsi angyalkám nélkül, és mennyi öröm hiányozna az életemből. Bár néha borzasztóan elfáradok, amikor három gyermekről kell gondoskodnom, mégis annyi örömet találok abban, hogy látom őket napról napra növekedni, különösen abban, hogy mennyire szeretik az Urat, és mennyire élvezik, hogy részt vesznek a gyülekezeti tevékenységeinkben. Mindig azért imádkozom, hogy megöregedve láthassam, amint az unokáim is ugyanezt teszik.

GYÓGYULÁS A KAPCSOLATOKON KERESZTÜL

Túlélőként elveszítettük életünk egyik nagyon fontos aspektusát: a kapcsolatot azokkal, akiket teljes szívünkben szeretünk. Elvesztettük az anyákat, akik szerettek és tápláltak minket; elvesztettük az apákat, akik gondoskodtak rólunk és megvédtek minket; elvesztettük a testvéreinket, akik az élet értelmének forrásai voltak, és a nagyszülőket, akikől bölcsességet tanultunk és útmutatást kaptunk. Elvesztettük barátainkat, akik örömet adtak nekünk.

Amikor rövid időn belül sok szerettünket elveszítjük, könnyen elszigetelhetjük magunkat minden kapcsolattól, vagy falat építhetünk magunk köré, hogy mindenki mást a saját világunkon kívül tartsunk. Az elszigetelődés azonban börtön, amely további károkat okozhat nekünk. Veszélyes hely, ahol az ember elhiszi a saját monológjait és a saját perspektíváit, és a saját mentorává vagy hőségé válik, ami zsákutca. Néha szükség van az egyedül töltött időre, de a magány érzése önsajnálathoz torkollhat, amelyhez senki sem akar csatlakozni a környezetben. Az önsajnálathoz, amikor azt mondjuk, hogy egyedül akarunk lenni, valójában gyakran segélykiáltás. Néha a körülöttünk lévő emberek eléggé törődnek velünk ahhoz, hogy átlássanak vegyes, zavaros üzeneteinket; máskor viszont valójában nem is akarnak foglalkozni egy zaklatott, zavarodott emberrel, mert tartanak attól, hogy ők maguk is megsérülnek, vagy hogy ez túl sok munkát jelentene a számukra. De Krisztusban mindig ott van a változatlan barát, aki nem fél semmilyen helyzettől, még a mi elutasításunktól sem. Még akkor is vár, amikor eljutunk arra a pontra, hogy kizárjuk őt az életünkben, mint én, amikor elvették a családomat, és dühös voltam Istenre, amiért nem védett meg minket.

Egy barátom egyszer elmondta nekem, hogy amikor váláson ment keresztül, úgy érezte, mintha az emberek menekülnének előle. Néhány

barátja nem akart közelebb kerülni hozzá, mivel „nem finomkodott”, és minden alkalommal elmondta, hogy mit érez, amikor valaki rákérdezt, és végül azt vette észre, hogy néhány barátja elfordult, amikor meglátta őt. Vannak, akik még a gyülekezetekben is csak olyan emberek között akarnak lenni, akik problémamentesek, és mindig pozitívan beszélnek és gondolkodnak. Sőt, egyes prédikátorok még tanítják is ezt: „legyél olyan emberek között, akik fel tudnak építeni, ne pedig olyanok között, akik negatívan beszélnek, és lehúznak”. De mi a helyzet azzal, amit Jézus mondott: „sírjatok a sírókkal”?

Igen, igaz, hogy amikor az embereket elragadja az önsajnálát, nehéz velük foglalkozni, de senki sem mondta, hogy kereszténynek vagy elkötelezett barátnak lenni könnyű feladat. Ha egyszer elkötelezzük magunkat egymás mellett baráti vagy akár házassági kapcsolatban, azzal azt is vállaljuk, hogy az illetőnek nem mindig lesznek jó napjai. Kereszténynek vagy barátnak lenni azt jelenti, hogy a körülményektől függetlenül odamegyünk azokhoz, akiknek szükségük van ránk, és azokhoz, akik időnként nem tudják a saját terheiket elhordozni. Ha hátat fordítunk nekik, jóllehet látszólag elutasítanak minket, akkor nem mutatunk jó példát, és nem várhatjuk el tőlük, hogy ők is odamenjenek másokhoz, miután kijönnek a depresszió gödréből.

Tizenhat évesen, súlyosan traumatizálódva, elkezdtem hinni a saját hazugságaimnak: engem senki sem szeret, semmire se vagyok jó, csak terhet jelentek a tágabb családomnak, és senkinek sem lehetek a jó barátja. Elkezdtem bezárkózni az iskolai mosdóba. Ezt a szörnyű helyet „aknamezőnek” vagy „bombának” neveztük. (Nagyon rossz szag volt odabent. A népirtási tapasztalatok tizenéves túlélőiként az általunk ismert legrosszabbhoz hasonlítottuk.) Bezárkóztam oda, csillapíthatatlanul sírtam, és még a legjobb barátaimmal sem voltam hajlandó beszélni az érzéseimről. Aztán azt mondogattam magamnak, hogy meg kellene ölnöm magam, hogy senkinek ne legyek a terhére. Bár egyedül zárkóztam be, legbelül azt kívántam, bárcsak valaki meghallgatna és megkérdezné, mi a bajom. Ám amikor a barátaim ezt megtették, nem mondtam semmit. De három barátom,

Fille, Karabo, az unokatestvérem és Dylove, akik egyben a szobatársaim is voltak, nem adták fel. Különösen Fille. Ha nem látott engem este a társasággal nevetgélve, akkor tudta, hol talál meg, és sírva könyörgött a mosdó ajtajánál, hogy jöjjenek ki, hogy beszélhessünk.

A gondolataim tettekké váltak, és abban a félévben tabletták túladagolásával megpróbáltam megölni magam. Nem sikerült, mivel gyorsan kórházba vittek, amikor a barátaim rám találtak. Néhány héttel később, amikor már újból jól voltam, erősen szégyenkezve visszatértem az iskolába. Én voltam az iskola beszédtemája, és beszédében az igazgató még az öngyilkossági kísérletemre is utalt, ami még rosszabbá tette a helyzetemet. Úgy éreztem, hogy most már mindenki örültnek tart, és hogy el fogom veszíteni az összes barátomat, és soha nem fognak komolyan venni, mert úgy fognak rám hivatkozni, mint arra a lányra, aki öngyilkosságot kísérelt meg. Néha hallottam, hogy a srácok a hátam mögött beszéltek, amikor elmentem mellettük, és valami olyasmit mondtak, hogy „Csinos, de örült. Öngyilkosságot kísérelt meg. Vajon mi baja lehet?“, és ez újabb szégyen volt, amiről úgy gondoltam, hogy egész életemben cipelni fogom.

Ez annak egyik példája, hogy mennyire kizártam mindenki mást az életemből, és szemlélteti azt a döntésemet, hogy én vagyok önmagam egyetlen barátja, de még magamnak sem voltam jó barátja. De arra is jó példa, hogy a barátaim akkor sem mondtak le rólam, amikor én eltaszítottam őket magamtól. De aztán amikor beengedtem az Urat az életembe és elhatároztam, hogy újra bízom és hiszek benne, akkor a hit megnyitotta előttem az ajtókat, hogy másokat is beengedjek az életembe. Minden azzal kezdődött, hogy újraépítettem és elfogadtam a legfontosabb és legcsodálatosabb kapcsolatot Krisztussal, aki az életet adja. Úgy kapcsolódtam hozzá imában, istentiszteleten, sőt úgy beszéltem hozzá, mintha egy nagyon jól ismert barátommal beszélnék. Amikor a helyzetem nagyon rosszra fordult, térdre estem és úgy sírtam hozzá, mintha a saját apámhoz vagy anyámhoz fordulnék.

Időnként nem tudtam kifejezni, hogy mit érzek, és teljesen önmagam alatt voltam, ezért csak hagytam, hogy a könnyeim legyenek az imáim, mert hittem, hogy ő megérti, mire gondolok. Biztonságban éreztem magam a karjaiban, amikor kiöntöttem a szívemet. Néha még álomba is sírtam magam, de nem estem vissza a depresszióba, mert tudtam, hogy ő elfogad engem, bármi történjék is. Azt is tudtam, hogy nincs olyan érzésem, amitől megijedhetne. Az én helyzetem nem volt súlyosabb, mint amit a bibliai Jób elszenvedett, és mivel az sem ijesztette meg Istent, nyilván az enyém sem fogja megrémisíteni. Nekem legalább nem voltak sebek a testemen, mint neki, és a barátaim sem hagytak el, sem a tágabb családom, ellentétben Jób feleségével. Senki sem kérte tőlem, hogyátkozzam meg Istent és haljak meg, így az én helyzetem közel sem volt olyan rossz, mint Jóbé volt, amikor Isten megmentette őt. Aztán azzal kezdtem a kilábalást, hogy barátokat szereztem a gyülekezetben, csatlakoztam az ifjúsági kórushoz, később pedig még egy ifjúsági csoportot is indítottam és vezettem az APE Rugunga középiskolában. Ezenkívül egy kicsi kórust alapítottam a fiatalabb, 10-12 éves lányok számára, és ők ugyanúgy szerettek engem, mint ahogy én őket.

Még ma is sokaktól hallom, akik a világ különböző részein élnek, hogy az én vezetésem hogyan segített nekik ilyen messzire eljutni. Az egyik lány, aki ennek a fiatal lánykórusnak a tagja volt, ma már házas, három gyermeke van, és az Egyesült Államokban, Maine államban él. Férjével együtt szolgálatot végeznek, hirdetik Isten igéjét, és üzeneteket tesznek közzé a YouTube-on. Nemrég ezt írta nekem: „Sokáig tartott, hogy ezt elmondjam neked, de azt az egy napot soha nem felejtettem el. El kell mondanom neked, hogy azért vagyok az, aki ma vagyok, mert Isten felhasznált téged. Hatással voltál az életemre azzal, ahogyan azt a csoportot vezetted, és rádöbentettél, hogy mennyire komolyan kell venni az életet, és hogy Krisztus követése az egyetlen lehetőség. Most pedig szolgálatban állok, és amikor látom, hogy egyedül fejezed be az iskolát három gyerekkel, az megmutatja, milyen erős nő vagy.” Ha beengedjük az embereket az életünkbe és adunk másoknak, ez segít minket az előrehaladásban.

Hagytam, hogy a családom szeressen, és elhatároztam, hogy minden emberre mosolygok, akivel találkozom. Úgy döntöttem, hogy gyönyörű vagyok, és hogy az emberek szeretnek engem, és hogy az emberek velem és körülöttem akarnak lenni. Szó szerint elmondom magamnak a tükör előtt, hogy nagyon szép és értékes vagyok, és ez építi az önbizalmamat. Azáltal, hogy megengedtem a barátaimnak, hogy szeressenek és segítsenek nekem, megtanultam másoknak segíteni. Az emberekkel való beszélgetés és a barátságok kiépítése révén kerültem Amerikába és járhattam egyetemre. Ha nem találkozom a családdal, amely támogatott, és nem engedem, hogy úgy szeressenek, ahogy én is szerettem őket, akkor nem tudom a Bowling Green State University Firelands Campusán elvégezni az egyetemet. Megtanultam, hogy ha hallgatunk azokra az emberekre, akik a szívükön viselik az érdekeinket, akkor több tiszteletet és barátságot nyerünk, ami meggyógyítja a szívünket. Vannak, akik gyűlölik az embereket, de az emberek szerethetik is az embereket. Igen, vannak rossz emberek a világon, de mellettük nagyszerű emberek is élnek körülöttünk. A gyógyulásnak fontos része az, hogy nem szabad megengednünk, hogy a velünk törtétek miatt magunkat és másokat is bántsunk azzal, hogy elszigetelődünk. Aztán ha megengedjük, hogy az emberek szeressenek bennünket, és viszonozzuk ezt a szeretetet, az még nagyobb áldás lesz, ami még több gyógyulást hoz.

A kapcsolatok meggyógyítják az összetört szívet, és „senki sem sziget”, ahogy mondani szokták. Bármennyit is veszítettem az életben, azt is megtanultam, hogy a család az, ahol szeretnek, és a család az, ahol befogadnak. Ezért szólítok olyan sok embert nővéremnek és fivéremnek szerte a világon, akik biológiailag egyáltalán nem állnak velem rokonságban. Igaz, hogy amikor megbántanak minket, akkor elszigetelődhetünk, mert a sebeink még frissek, de fontos, hogy hajlandóak legyünk és vágyjunk erre a gyógyulásra. Ha segítséget kérünk, amikor szükségünk van rá, az nem gyengeség, hanem bátorság. A kapcsolatok, amelyeket a körülöttünk lévő emberekkel és Istennel kialakítunk vagy felépítünk, nagyon fontos részei a gyógyulás útjának. Én megtapasztaltam

ezt a fajta gyógyulást azáltal, hogy a megfelelő embereket beengedtem az életembe.

FRIDA MOST

2018 januárja csodálatos volt. Isten egy különleges embert adott mellém, annyi visszaélés és fájdalom után. Fogalmam sem volt róla, hogy képes leszek-e úgy szeretni és bízni bárkiben is, ahogyan Robert van der Zaagban, a férfiban, akihez 2018. január 13-án feleségül mentem. Robnak négy gyönyörű gyermeke van az előző házasságából, és (ahogy a könyv néhány fejezetében említettem) nekem is van három, az első házasságomból. Jelenleg hét gyermekünk van, mindannyian együtt élünk az ausztráliai Melbourne-ben.

A két család egyesítése sok kemény munkával jár, de elmondhatom, hogy nagyon sokat tanultam magamról az alatt a néhány hónap alatt, amióta a családjaink egyesültek. Felszínre került néhány olyan erősségem és néhány olyan gyengeségem, amelyeknek a létezéséről nem is tudtam, és ez arra készítet, hogy keményen dolgozzam önmagamon, és még jobban bízzam az Úrban.

Minden reggel így imádkozom: „Uram, add meg nekem a mai napra a te kegyelmedet. Taníts engem a te útjaidra, és segíts, hogy a te szíved szerint való nő legyek a férjem számára, a te szíved szerint való anya és nevelőanya legyek, de főleg, hogy áldás legyek a családom számára.”

Két gyermekünk, a 22 éves Kristi és a 19 éves Brandon szombatévet tart az egyetem előtt, és mindketten az otthonunkhoz közeli helyi boltban dolgoznak, de öten – a 15 éves Maxwell, a 15 éves Janie, a 14 éves Natasha, a 11 éves Asher Regis, valamint a 10 éves Tyler – a Donvale Christian College-ba járnak. Ennek az iskolának a megalapításához Rob szülei is hozzájárultak az 1970-es években, és Rob is oda járt. Rob édesanyja, a 92 éves Ankje van der Zaag, szintén velünk él. Ő Isten pozitív és csodálatos asszonya.

Az a megtiszteltetés ért, hogy gondoskodhatom erről a hatalmas családról, miközben ruandai túlélő társaimért is kiállok. Nagy szükségben vannak, mivel még mindig nehéz körülmények között élnek, és még huszonöt évvel a népirtás után is nap mint nap pszichológiai, érzelmi és fizikai sérülésekkel küszködnek.

Túlélőként felelősségemnek és hivatásomnak érzem, hogy továbbra is foglalkozzam a népirtás tagadásának kérdéseivel is. Ez természetesen magának a népirtásnak az utolsó szakasza. Már huszonegy éve folyamatosan beszélek erről a témáról.

Balra: Frida, Rob és Rob édesanyja

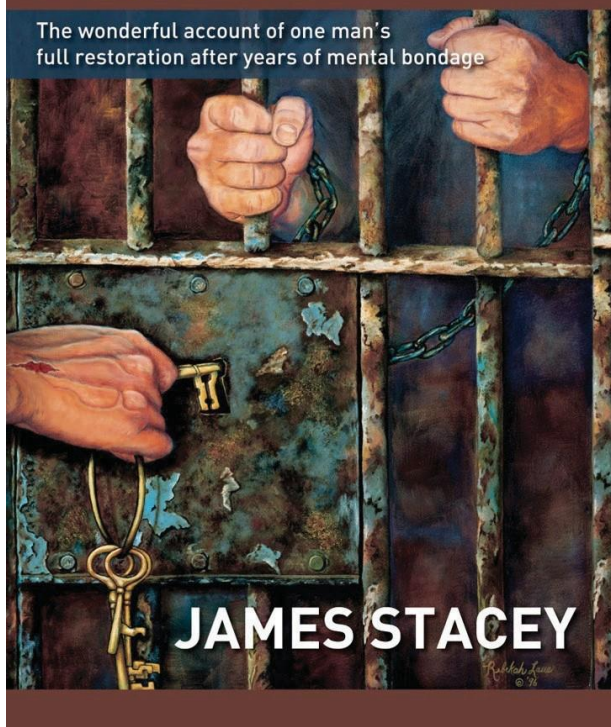

Fent: Rob és Frida egyesített családja | **Alul:** Ankje van der Zaag nagyja és az unokák.

KÖNYVAJÁNLÓ

Schizophrenia Defeated

The wonderful account of one man's
full restoration after years of mental bondage

Szabadulásáról és gyógyulásáról szóló önéletrajzában, amely James Stacey huszonhat évig tartó skizofréniájának poklát meséli el. A korábban újságíróként dolgozó szerző tisztelettel adózik a hit ereje és az imádság határtalan lehetőségei, valamint Isten hatalma előtt, aki képes minden szükségre választ adni.

Nagyon ajánlom ezt a könyvet, amely online megrendelhető a következő címen:

www.schizophreniadefeated.com

Ruanda története itt nem ér véget...

Együttműködünk a **Compelled By Love** nevű ausztrál nonprofit szervezettel, amely partneri kapcsolatokat tart fenn helyi szervezetekkel Ruandában, a traumák gyógyításának és rehabilitációjának munkájában. Tevékenységeik középpontjában az *Empower* program áll, amely magában foglalja az oktatás szponzorálását, lakhatás biztosítását, a vezetői képességek fejlesztését és azt a társadalmi-gazdasági vállalkozást, hogy támogassák a ruandaiakat a továbblépésben. Kérjük, látogasson el honlapjukra további információkért, és hogy részt vehessen a ruandai változásban.

www.compelledbylove.org.au

